

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı

**MEMLEKET SANDIKLARINDAN MENAFİ SANDIKLARINA
ZİRAAT BANKASI (1863-1918)**

Şeyma ÇATAK

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2024

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı

MEMLEKET SANDIKLARINDAN MENAFİ SANDIKLARINA
ZİRAAT BANKASI (1863-1918)

Şeyma ÇATAK

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2024

KABUL VE ONAY

Şeyma ÇATAK tarafından hazırlanan “Memleket Sandıklarından Menafi Sandıklarına Ziraat Bankası (1863-1918)” başlıklı bu çalışma, 28/05/2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mustafa YILMAZ (Başkan) (Danışman)

Prof. Dr. Ayten Sezer Arıĝ

Prof.Dr. Hakan Uzun

Yukarıdaki imzaların adı geçen ğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

Prof. Dr. Ayten Sezer ARIĝ

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan “**Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge**” kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihinden itibaren yıl ertelenmiştir. (1)
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihinden itibaren ay ertelenmiştir. (2)
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. (3)

28/05/2024

Şeyma ÇATAK

¹“**Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge**”

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir. Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Prof. Dr. Mustafa YILMAZ** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Şeyma ÇATAK

TEŞEKKÜR

"Bir sürü kitap okudu ama içindeki huzursuzluk azalmak yerine daha da büyüdü." tıpkı Jack London'ın söylediği gibi her okuduğum kitapla tezimin yepyeni bir dünyaya açılabileceğini fark ettim, bu da bana her şeyi bildiğimi sandığım ama hiçbir şey bilmediğim evreye girmeyi öğretti. Başlangıçta olduğum yerdeki benle sondaki ben aynı değildi. Yitip giden zamanda, kazandıklarım ile kaybettiklerimle bana hayatta var olmanın, her şeye rağmen devam etmenin gücünü veren, her zorlu koşulda desteklerini esirgemeyi ihmal etmeyen, yalnızca akademik anlamda değil manevi olarak da beni destekleyen sevgili danışmanım Prof. Dr. Mustafa YILMAZ'a teşekkürü bir borç bilirim. Katkıları ile bu tezin hazırlanmasını destekleyen Türk Tarih Kurumu'na, tıpkı danışman hocam gibi güler yüzüyle, sıcaklığıyla, enstitüye her geldiğimde evde gibi hissettiren, bana her daim destek çıkan, derin bilgileriyle beni şaşırtan, annemle aynı ismi taşıyan enstitü müdürümüz sevgili Prof. Dr. Ayten Sezer ARIĞ'a da teşekkürü bir borç bilirim. Kooperatif tarihi ile ilgili kısımlarda çevirmiş olduğu Almanca kaynaklardan yararlanmama izin veren Ahmet UYANIK'a da teşekkürü bir borç bilirim. Belgeleri temin etmemi sağlayan Türk Tarih Kurumu ve Milli Kütüphane çalışanlarına da çokça teşekkür ederim. Düşüğümde beni kaldıran, eğitimimi bırakmamam için her şeyi yapan, motivasyonumu kaybetmemem için beni her anlamda destekleyen sevgili eşim Cumali ÇATAK'a ne kadar teşekkür etsem azdır. Bu tezi sana ve kedimiz Zola'ya adıyorum.

Şeyma ÇATAK

ÖZET

“Memleket Sandıklarından Menafi Sandıklarına Ziraat Bankası (1863-1918)” başlıklı bu tezde, 1863 yılında Pirot kasabasında Mithat Paşa tarafından kurulan Memleket Sandıklarının 1883 yılında Menafi Sandıklarına dönüşmesi ve bu sandıkların temelini attığı teşekkülün 1888 yılından 1918 yılına değin Ziraat Bankasına evriminin ve gelişiminin tarihsel bir boyutta ve tarih metoduna uygun bir anlayışla incelenmektedir. Salt bir banka ve kurum tarihi yazılmasının ötesinde tezde dönemin ekonomik, toplumsal ve düşünce ortamının da verilmesi amaçlanmıştır. Ziraat Bankası ile ilgili şimdiye dek yapılan çalışmalarda konunun yalnızca bankacılık yönünden ele alındığı görülmüştür. Tarih çalışmalarında ise söz konusu olan banka tarihinin yalnızca cumhuriyetin ilanından sonrasının ele alınması, kuruluş tarihinin ve gelişmelerinin ayrıntılı bir şekilde incelenmemesi bir eksiklik olarak görülmüştür. Bu çalışmayla literatürdeki bu boşluğun doldurulması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Memleket Sandıkları, Menafi Sandıkları, Mithat Paşa, Ziraat Bankası, zirai kredi, banka

ABSTRACT

In this thesis titled "Ziraat Bank from Hometown Funds to Benefit Funds (1863-1918)" the transformation of the Hometown Funds established by Mithat Pasha in the town of Pirot in 1863 into Benefit Funds in 1883, and the evolution and development of the organization on which these funds were founded, from 1888 to 1918, to Ziraat Bank, are discussed in a historical dimension. and its examination with an understanding appropriate to the historical method. Beyond writing a mere history of banks and institutions, the thesis aims to give the economic, social and intellectual environment of the period. In the studies conducted so far on Ziraat Bank, it has been seen that the subject has been discussed only from the banking perspective. In historical studies, it has been seen as a deficiency that the banking history in question is only discussed after the declaration of the republic and that the date of its establishment and its developments are not examined in detail. This study aimed to fill this gap in the literature.

Key Words: Hometown Funds, Benefit Funds, Mithat Pasha, Ziraat Bank, agricultural loan, bank

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: 19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NDE ZİRAİ KREDİ USULÜNÜN ARKA PLANI	6
1.1. Zirai Yapının Genel Durumu ve Çiftçiye Borçlanmaya İten Hususlar	6
1.2. Osmanlı Devleti'nde Ziraatın ve Zirai Kredi Politikasının Gelişmesi İçin Yapılan Faaliyetler	11
1.2.1. Teşkilatlanmamış Kredi Sistemi	11
1.2.2. Teşkilatlanmış (Resmi) Kredi Piyasası Kurma Girişimleri	16
1.3. Teşkilata Bağlanmış (Resmi) Zirai Kredi ve Kooperatif İlişkisi	18
1.3.1. Raiffeisen Kooperatif Sistemi	20
1.3.2. Raiffeisen Kooperatif Sistemi İlkeleri ve Memleket Sandıklarının Karşılaştırılması	22
2. BÖLÜM: BANKANIN KÖKENİ MEMLEKET SANDIKLARI	28
2.1. Memleket Sandıklarının Kuruluş Amacı ve Mithat Paşa'nın Faaliyetleri	28
2.2. Memleket Sandıkları Sermayesi	34
2.3. Memleket Sandıklarının Konulması, Kurulması ve Yönetimi	36
2.4. Memleket Sandıklarında Borçlanma Şartları	37
2.5. Memleket Sandıklarının Menafi Durumu	39
2.6. Memleket Sandıkları Katiplerinin Maaşları ve Diğer Masraflar	40
2.7. Memleket Sandıklarının Gelişmesi	41
2.8. Mithat Paşa'yı Engelleme Faaliyetleri ve Memleket Sandıklarının Bozulması	43
2.9. Ziraat Sandıkları	46
3. BÖLÜM: MENAFİ SANDIKLARI	51
3.1. Menafi Sandıklarının Kurulma Amacı	51
3.2. Menafi Sandıklarının Sermayesi	52
3.3. Menafi Sandıklarının Yönetimi	53

3.4. Menafi Sandıkları Memurlarının Genel Durumu.....	53
3.5. Menafi Sandıklarının Teftişi ve Memurların Ceza Durumu.....	54
3.6. Menafi Sandıklarında Borç İşlemleri	54
3.7. Menafi Sandıkları Sermayesinin Kullanılması.....	55
3.8. Menafi Sandıklarının Gelişmesi.....	56
3.9. Menafi Sandıklarının Bozulması.....	56
4. BÖLÜM: ZİRAAT BANKASI.....	63
4.1. 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Kredi ve Bankacılık Siyaseti.....	63
4.2. Ziraat Bankasının Kuruluşu	68
4.3. Ziraat Bankasının Kurulması, Yönetimi.....	69
4.4. Ziraat Bankasının Sermayesi	69
4.5. Ziraat Bankasının İdare Yöntemi ve Memurların Görevleri.....	70
4.6. Ziraat Bankası Memurlarının Maaş Durumu ve Diğer Masraflar.....	71
4.7. Ziraat Bankası İdare Meclisi Yapılanması	71
4.8. Ziraat Bankasının Teftişi.....	72
4.9. Ziraat Bankasında Borçlanma Usulleri.....	73
4.10. Ziraat Bankasının Yıllık Muhasebesi	74
4.11. Ziraat Bankası Kazancın Bölünmesi ve Dağıtımı.....	74
4.12. Ziraat Bankası Nizamnamesine Zeyil Nizamname	76
4.13. Ziraat Bankası Nizamnamesine Ek Nizamname	78
4.13.1. Faizlerin Kayıt Sistemi.....	79
4.13.2. Rehin Defteri.....	79
4.13.3. Borç Senetlerinin Şekli ve Numarası	79
4.13.4. Senetlerin Düzenlenme Yöntemi	79
4.13.5. Senetlerin Yürürlükten Kalkması.....	80
4.13.6. Yazımı Gerçekleşmeyen Yerler	80
4.13.7. Heyetlere Uyarı.....	80
4.14. 1908 Devrimi ve Ziraat Bankası.....	81
4.15. Birinci Dünya Savaşı ve Ziraat Bankası.....	84
SONUÇ.....	90
EKLER.....	96
KAYNAKÇA	101
ÖZGEÇMİŞ.....	113
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU	115
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU	117

KISALTMALAR

A.AMD	: Sadaret Amedi Kalemî Evrakı
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.n.	: Adı geçen nizamname
a.g.t.	: Adı geçen tez
AKDTYK	: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
A.MKT	: Sadaret Mektubi Kalemî Evrakı
A.MKT.MHM:	Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî Evrakı
A.MKT.UM	: Sadaret Mektubi Umum Vilayat Evrakı
A.Ü.D.T.C.F.	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
bkz.	: Bakınız
BOA	: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
c.	: Cilt
C	: Cevdet Tasnifi
çev.	: Çeviren
DH	: Dahiliye Nezareti Tasnifi
Dr.	: Doktor
ed.	: Editör
GR	: Girid
haz.	: Hazırlayan/Hazırlayanlar
HR	: Hariciye Nezareti Tasnifi
HMSŞ	: Hukuk Müşavirliği
İ.	: İrade Tasnifi
İKTS	: İktisat Evrakı
md.	: Madde

MF.	: Maarif Nezareti
MKT	: Mektubi Kalemî
MLV	: Meclis-i Vala Tasnifi
MMS	: Meclis-i Mahsus
MSM	: Mesail-i Mühimme Evrakı
MTV	: Mütenevvia
MTZ	: Eyalet-i Mümtaze
MUI	: Muhaberat-ı Umumiye İdaresi
MV	: Meclis-i Vükela Mazbataları
MVL	: Meclis-i Vala Evrakı
s.	: Sayfa/Sayfalar
SAİD.d	: Sicill-i Ahvâl Komisyonu Defterleri
ŞD	: Şura-yı Devlet Tasnifi
ŞRF	: Şifre Kalemî
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Y.A.RES	: Yıldız Tasnifi Resmi Maruzat
YB.021	: Yabancı Arşiv Makedonya Arşivi
YB.04	: Yabancı Arşiv Bulgaristan Arşivi
Y.EE.KP	: Yıldız Tasnifi Kamil Paşa Evrakı

GİRİŞ

Ziraat Bankası Osmanlı Devleti döneminde kurulup günümüze intikal eden nadir kurumlardan biridir. Dolayısıyla tarihsel gelişimini izlemek oldukça zorludur. Ziraat Bankası ile ilgili daha önce yapılan araştırmalara bakıldığında göze çarpan ilk ismin Donald Quataert olduğu görülür. Donald Paşa olarak bilinen Amerikalı tarihçinin “*Anadolu’da Tarım ve Osmanlı Reformu, 1876-1908*” isimli doktora tezi olan bu konu iktisat tarihi alanında olup 1908 yılı ile sınırlandırılmıştır. Ziraat Bankası ile ilgili bir diğer önemli çalışma 1939 yılında basımı yapılan Yusuf Saim Atasağun’un “*Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası, 1888-1939*” adlı eseridir. Oldukça titiz bir çalışmanın ürünü olan bu kitap alanında tektir. “*Türkiye’de Zirai Krediler*” adıyla anılan 3 ciltlik çalışmanın ilkinin oluşturduğu “*Ziraat Bankası 1888-1939*” başlıklı eserinde Atasağun, Mithat Paşa ve Raiffeisen arasındaki ilişkiye dikkat çekerken ayrıntılara yer vermediğini özellikle belirtir. Ayrıca Ziraat Bankası tarafından hazırlanan çeşitli yayınlar da önemlidir. Birden fazla olan bu yayınlar arasında en titiz şekilde hazırlanan Nurettin Hazar imzasını taşıyan “*T.C. Ziraat Bankası 1863-1963*” isimli eserdir. Zirai alanda kredi konusunda çalışmalara bakıldığında Tevfik Güran dikkat çeker. Güran, bu alanda her daim arşivlere başvurarak hazırlamış olduğu çalışmalarla dipnot verdiğimiz tek kaynak olmuştur.

Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında Ferhat Güngör’ün 2015 yılında hazırladığı “*Osmanlı Devleti Zirai Kredi Teşkilatları (1863-1888)*” isimli doktora tezi bu alanda hazırlanan başarılı bir çalışmadır. Başlangıçta tezin ismi “*Menafi-i Umumiye Sandıkları (1863-1888)*” olarak düşünülmüş fakat Enstitü Akademik Kurulu tez önerisini değerlendirme esnasında değiştirmiştir. Tezde yalnızca Memleket Sandıkları ve Menafi Sandıkları tarihçesi ayrıntılı olarak anlatılmış ve tarih 1888 yılı ile sınırlandırılmıştır. Tez arşivlere dayalı olarak hazırlanmış ve geniş bir kaynakçadan oluşmuştur. Fakat tezde 1888 yılı sonrası ziraat politikalarının ve kooperatifçilikle olan ilişkilerin olmaması bizim tezimizin sorunsalını ve konunun devamlılığını sağlaması açısından eksik bir husus olarak görülmüştür. Menekşe Çetin’in Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisat Anabilim Dalı’nda hazırladığı “*Bankacılığın Tarihsel Gelişimi ve Ziraat Bankası Örneği*” başlıklı Yüksek Lisans tezinde kapsam genel olarak bankacılık tarihine ve banka türlerine ayrılmıştır. Bu sebeple tezde “1863-1914 Yılları Arasında Ziraat Bankası” başlıklı maddede verilen bilgiler kısa ve ayrıntılara hiç değinilmeden üç sayfayı aşmayan şekilde verilmiştir. Son dönem Osmanlı ziraat reformlarıyla ilgili bilgi olmayıp Cumhuriyet dönemi Ziraat Bankası tarihi gelişimi Bankacılık bölümü boyutlarıyla ele alınmıştır. Ayrıca tezde orijinal kaynaklardan yararlanılmadığı görülür.

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı öğrencisi Seyhan Koç'un hazırlamış olduğu “*Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye Ziraat Odaları*” başlıklı tezinde ise 1881 yılında hazırlanan nizamnameyle kurulması planlanan bir meslek kuruluşu olan Ziraat Odaları açıklanır. Tezin konusu 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde ziraatın durumu, ziraat odalarının görevleri ve ziraat odalarının Osmanlı'dan Cumhuriyet'e gelişimini içerir. Osmanlı döneminde gerçekleşen gelişmeler kısıtlı olup tezin büyük çoğunluğunu Cumhuriyet dönemi gelişmeleri kapsar. Ele alınan konu Osmanlı dönemi için yeterli araştırmaya sahip değildir, tarihsel sürecin sınırlı bir kısmında ayrıntılara inilmiştir. Milli bankacılık tarihi ile ilgili hazırlanan çalışmalar arasında Ayşegül Can'ın “*Türkiye'de Milli Bankacılığın Doğuşu (1908-1918)*” adlı eserinde İkinci Meşrutiyet döneminde kurulan bankalar ve bu dönemin iktisat tarihi politikaları anlatılır. Bu araştırmanın yapıldığı esnada Ordu Üniversitesi öğrencisi Bumin Küçük tarafından 2022 yılında hazırlanan “*Ziraat Bankası Tarihi 1863-1938*” isimli bir doktora tezi Erken Cumhuriyet dönemini de içerir, dolayısıyla zamansal kapsamı daha geniştir.

Yukarıda söz edilen çalışmalardan farklı olarak bu çalışmada, Ziraat Bankasının Sandık formlarından kuruluşuna ve 1918'a dek geçen süreçte Ziraat Bankasının tarihçesi Osmanlı Devleti'nin zirai faaliyetleri ile kooperatifçilikle ilişkisi ve dönem şartlarının dinamikleri de göz önüne alınarak kapsamlı ve ayrıntılı bir şekilde, birinci ve ikinci elden kaynaklardan yararlanılarak anlatılacaktır. “**19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Zirai Kredi Usulünün Arka Planı**” başlıklı ilk bölümde Ziraat Bankasının çekirdeğini oluşturan Memleket ve Menafi Sandıklarının kurulmasına giden yolda Osmanlı Devleti'nin zirai kredi politikasının üzerinde durduğu tarihsel zemine işaret edilmektedir. Şimdiye dek bu dönem hakkında pek çok şeyin yazılıp çizildiğini belirtmek gerekir. Dolayısıyla çalışma konumuzdan uzaklaşmadan ana hatlarıyla kurumun tarihsel arka planı ve içinde yer aldığı ortam aydınlatılmaya çalışılmıştır. Ziraatın ve çiftçinin genel durumu teşkilatlanmamış kredi sistemi içerisinde anlatılmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde “**Bankanın Kökeni Memleket Sandıkları**” değerlendirilmiştir. Bu bölümün alt başlıklarında sırasıyla Mithat Paşa'nın¹ hayatına dair kesitler verilecek ve Mithat Paşa'nın çeşitli faaliyetlerinden söz edilecektir. Ardından Memleket Sandıklarının kooperatifçilikle olan ilgisi üzerine durulacak, kooperatifçiliğin tarihsel ve fikri arka planından söz edilecektir. Türk tarihinde çok özel bir yere sahip olan devlet adamı Ahmet Şefik, bilinen adıyla Mithat Paşa

¹ Bkz. s. 27-32.

(1822-1884) Osmanlı Devleti'nde çeşitli görevlerde bulunmuştur. Birçok vilayette valilik yaptığı esnada çiftçinin durumunu bizzat gözlemlemiş ve ziraatın gelişmesi amacıyla harekete geçmiştir. 1863 yılında Niş valiliği esnasında köylünün murabahacıların faizleri altında ezildiğini gören Mithat Paşa karşılıklı yardımlaşma, imece usulüne dayanan Memleket Sandıklarını kurmuştur. Bu gerçek sandıklarda saklanan sermayeler yalnız pazar günleri açılır ve iki Müslüman ile iki gayrimüslim tarafından yönetilirdi. Köylülerin ürünlerinin satılarak oluşturulduğu sandık sermayesinden elde edilen faiz gelirleriyle yol, okul, kaldırım gibi halk hizmetinin yararına yapım onarım işleri yapılırdı. Bu yönüyle çok fonksiyonlu olan sandıklar resmi zirai krediler için atılan ilk adımdı. Sanayileşme süreciyle yaşanan olumsuzluklar kooperatifçilik modelini doğurmaya başlamıştır. Bunun ilk izlerini İngiltere'de görmek mümkünse de Memleket Sandıklarını neredeyse aynı dönemde ortaya çıkan Alman kooperatifçilik modeli Raiffeisen² Kooperatifleriyle karşılaştırabiliriz. Tez çalışmasının bu bölümünde Raiffeisen Kooperatiflerinin kısa bir tarihsel gelişimi üzerinde durulacaktır. Raiffeisen belediye başkanı olarak görev yaptığı bölgelerde yoksul halkın ve üreticilerin yaşadığı sıkıntıları görerek dernek kurmuş; çiftçilere hayvan, tohumluk, çeşitli tarım araç-gereçleri dağıtımını tedarik etmiştir. Yine de çiftçileri tefecilerin borçlar altında bırakmasını engelleyememiş kooperatifçilik misyonuna dönmüştür. Raiffeisen kurduğu kooperatiflerle kendi modelini oluşturmuş ve çoğu ülkeye de örnek olmuştur.

Mithat Paşa tarafından Memleket Sandıkları Talimatnamesi hazırlanarak sadarete sunulduktan sonra Memleket Sandıkları Nizamnamesi hazırlanmıştır. Buna göre; sandıkların sermayesi, kurulması, yönetimi, borçlanma usulleri belirlenerek ilk kez teşkilatlı kredi sistemi mevzuatı oluşturulmuştur. Araştırmanın ikinci bölümü kapsamında yapılan bu incelemelerle sandık sisteminin ilk ve en önemli basamağı açıklanmış olacaktır. Ayrıca bu bölümde Memleket Sandıklarının gelişimi ve yayılması arşiv belgelerinden gösterilerek hazırlanmıştır. Bu denli bir çalışmanın yapılmadığını belirtmek isteriz.

Tez çalışmasının üçüncü bölümünde “**Menafi Sandıkları**” açıklanmıştır. İlk zamanlar büyük bir süratle gelişen Memleket Sandıkları, sonraları sermaye yetersizliği yüzünden gitgide çalışamaz hale gelmiştir. Sandıkların yürürlüğünün devamını sağlayarak yeniden sermaye arayışına gidilmiştir. Bu suretle 1883 yılında ve sonrasında aşar vergisi onda bir oranında artırılmıştır. Sandıklar için ayrılan ve aşar vergisi ile toplanan bu ilaveye “yarar, yararlı şeyler, menfaatler,” anlamına gelen “Menafi İane Hissesi” adı verilmiştir. Bu bölümde de ikinci

² Friedrich Wilhelm Raiffeisen (30 Mart 1818-11 Mart 1888) Alman belediye başkanı ve Alman kooperatiflerinin öncüsü olan Raiffeisen birçok kredi birliği ve bankaya ismini vermiştir.

bölümde olduğu gibi sandıkların sermayesi, muhafazası, idari yapısı ve memurları, yapılacak harcamalar, kredi verme şartları ve usulleri gibi konunun teorik yönleri üzerinde durulmuştur.

Araştırmanın dördüncü bölümünde “**Ziraat Bankası**” incelenmiştir. Osmanlı Devleti artık iç ve dış gelişmelerle ekonomik, sosyal, askeri gibi birçok alanda gerileme yaşamaktadır. Öte yandan Avrupa’da sanayileşme ile yeni bir döneme girilmiş, çeşitli alanlarda ilerlemeler kaydedilmiştir. Modern anlamda bankacılık sisteminin kökenleri de Avrupa’da atılmış, Osmanlı Devleti’nde ise halen bu anlamda bir bankacılık girişimi görülmemiştir. Osmanlı Devleti’nde Tanzimat döneminden önce para ve banka işleriyle uğraşan kesim sarraflar ve bankerlerdir. Tanzimat’la birlikte devlet para politikalarında yeni hamleler yapılmıştır. Sürekli taşışe³ başvuran Osmanlı Devleti yeni bir para reformuyla kambiyo işlemlerinin yürütülmesi işini Galata Bankerlerine verir. Alleon ve Baltazzi⁴ adındaki bu bankerler 1845 yılında girişimlerine Banque de Constantinople (Bank-ı Dersaadet) adını verirler. Osmanlı Devleti’nde kurulan bu ilk bankayı kurucuları yabancı olan birçok banka izler. Ottoman Bank, Osmanlı Bankası, Bank de Turquie bunlardan bazılarıdır. Konu dışına çıkmamak amacıyla bu bankalardan kısaca bahsedilecek ve ayrıntıya girilmeyecektir.

Diğer yandan Menafi Sandıklarının da işlememeye başlaması üzerine tarım kredi politikalarının neden benimsenemediği hakkında düşünülmüş, yeni yollar aranmıştır. Sandık sermayesinin çiftçilere gitmediği aksine nüfuzlu kişilere gittiği görülmüştür. Kurulma amacından sapmaya başlayan Menafi Sandıkları da zirai kredi problemini çözmede başarısız olmuştur. Bu noktada artık Menafi Sandıkları Ziraat Bankasına intikal etmiştir. 1888 yılında kurulan Ziraat Bankasının hazırlanan tüzüğünde bankanın sermayesi, idare düzeni, teftişler, borçlanma şartları, bankanın muhasebesi açıklanır. Buna göre, banka yalnızca çiftçilere kredi verecektir. Ziraat Bankasının kurulduğu atmosfer ve sonrası Osmanlı Devleti için artık ölüm kalım savaşı verdiği bir dönemdir. Meşrutiyet’in ilanı, anayasa çalışmaları ve meclisin kurulması, İstibdat Dönemi ile azınlıkların bağımsızlık istemleri ile Birinci Dünya Savaşı’na giden süreç. Bir taraftan yaşanan savaşlar, devletin bankalar aracılığıyla dış borçlara girişmesi, Osmanlı Devleti’nin moratoryum ilan etmesine sebep olmuş ve Düyun-u Umumiye kurulmuştur. Ziraat Bankası böyle bir ortamda azınlıklar daha iyi tarım aletlerine sahip olduğu için azınlıklar açısından daha faydalı olmuştur. 1903 ve 1904 yılı raporlarında Ziraat Bankasının politik kararlar gereği çiftçilerin bazı borçlarını sildiği de görülür. Ziraat Bankası bir yandan çiftçilere

³ Değerli madenlerin içine değersiz madenler katarak gerçek değerini düşürme işlemidir.

⁴ Osmanlı Devleti’nde para ile ilgili işlemleri ve basit anlamda banka işlemlerini yapanlar sarraflar ile bankerlerdi. Bu bankerlerin meşhur olanlarından Manolaki Baltazzi ve Jacques Alleon Osmanlı Devleti’nde birçok bankanın kurulmasına öncülük etmişlerdir.

kredi verirken öte yandan nafia işlerinde de görevli tutuluyordu. Bir ölçüde Düyun-u Umumiye'nin kontrolü altında olan Ziraat Bankası, 1908 yılı ile birlikte İttihat ve Terakki'nin iktidara gelmesiyle bazı vilayetlerin gelirlerinin tahsilatını alabilmiştir. İttihat ve Terakki ile gelişen yeni iktisadi düşünce kapsamında milli banka⁵ kurma girişimleri hızlanmıştır. Ziraat Bankası yeniden düzenlenmeye tabi tutulmuştur. Birinci Dünya Savaşı ile birlikte Galata borsası resmen kapanacaktır. Osmanlı Hükümeti 1916 yılında Ziraat Bankası Kanunu'nu yürürlüğe koymuştur. Hükümetin artık Ziraat Bankasını Merkez Bankası gibi kullanmak istediği görülür. Ziraat Bankası 1916 kanunuyla ziraat işleri haricinde diğer bankacılık işlemleri yapar hale getirilmiştir.

⁵ Bkz. Zafer Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019

1. BÖLÜM: 19. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİ'NDE ZİRAİ KREDİ USULÜNÜN ARKA PLANI

1.1. Zirai Yapının Genel Durumu ve Çiftçiyi Borçlanmaya İten Hususlar

19. yüzyıl Osmanlı Devleti için büyük bir değişim ve dönüşüm dönemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Yeniçerilerin isyanları sonucunda orduda yaşanan düzensizlikler, savaşlardan alınan yenilgiler, gayrimüslimlerin isyanları ile devletin toprak kaybetme tehlikesine girmesi karşısında bir takım ıslahat hareketlerine girişilmiştir.⁶ Eski gücünü kaybeden devletin yenileşme içerisine girdiği alanlardan birisi de ziraattır. Ziraat, Osmanlı Devleti'nin temel faaliyetini oluşturuyordu. Nüfusun beşte dördü tarımla uğraşüyor ve geçimlerini topraktan sağlıyordu. Dolayısıyla devlet vergi gelirlerinin en önemli kısmını ziraattan karşılıyordu. Zirai üretim ve ziraattan elde edilen vergiler bölgeye ve zamana göre değişmekteydi.⁷

Genel anlamda Osmanlı Devleti'nin ekonomisi köylü sınıfına, toprağa ve tarıma dayalıdır. Ekilebilir toprağın sahibi yani “mülk”ün sahibi devletti. Reaya denilen köylülerin görevi yiyecek ürünlerini yetiştirmek, kendilerini, şehirli nüfusu ve devletlileri beslemek ve devletin asker kolunun giderlerini ödemektir. Bu bedellere vergi, tekalif yani yükümlülük denir. Köylü bu yolla toprağın kirasını ödemekteydi. Çünkü köylü toprağın sahibi değil “müstecir” (kiracı) sayılırdı. Köylü için toprak onun mülkü değil, “mal”ıdır. Yani toprak üzerinde egemenliği yoktur, toprağı yalnızca ekip biçerek geçim sağlama aracı olarak “tasarruf” hakkını elde edebilmektedir.⁸

Devletin topraklarını kendisine gelir sağlayabilecek şekilde belirlediği ve vergi gelirlerine göre tayin ettiği birimlere “dirlik” denirdi. Bu dirliklerden “tımara” olanlarda tarım ve tarımla alakalı işleri görenlere sipahi denirdi.⁹ Sipahinin ve köylünün ortak noktası haklarının siyasal yönden kısıtlı olmasıdır. Köylünün toprağı kullanma hakkı Avrupa’da olduğu gibi özel mülkiyet hakkı değildir. Üretimin artı-değerinin karşılığını da devlete ödemek mecburiyetindedir. Devlet bu ödemeleri köylünün korunması mukabelesiyle yani tımarlı sipahisine maaş ödeme gerekçesiyle

⁶ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, C. V, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 7-10.

⁷ Ed. Halil İnalçık, Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: Cilt 2 1600-1914**, Cambridge University Press, Eren Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 961-965.

⁸ Niyazi Berkes, **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi**, Gerçek Yayınevi, C:1, İstanbul, 1976, s. 62.

⁹ **Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış**, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, Devlet Basımevi, İstanbul 1938, s. 35-38.

alır.¹⁰ Ayrıca köylünün toprağını bırakıp gitme durumu ve yer değiştirmesi de mümkün değildir. Artı-değere sahip olamayan köylü bunu yatırıma çevirip üretimini genişletemeyeceği için para ekonomisi vasıtasıyla kapitalist üretim modeline erişemeyecektir. Çünkü bu üretim şekli için gereken temel koşul olan toprak mülkiyetine sahip değildir. Görüldüğü üzere, Osmanlı Devleti'nin temel toprak rejimi olan tımar sistemiyle yalnızca askeri ve idari tertibat sağlanmakla kalmıyor, miri arazi düzeninin çalışmasında, köylü-çiftçilerin konumlarıyla ödeyecekleri vergilerin saptanmasında, asayişin sağlanmasında ve devletin zirai ekonomisinin yönetiminde asıl belirleyici unsur oluyordu.¹¹ Osmanlı Devleti'nin özellikle klasik döneminde çok yönlü bir fonksiyona sahip olan bu sistemin XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gittikçe gerilemesi neticesinde askeri, ekonomik alanda sorunlar görülmeye başlamıştır.¹²

Öte yandan 15. yüzyıldan itibaren dışarıda yaşanan birtakım siyasal ve ekonomik gelişmeler de Osmanlı Devleti üzerinde çeşitli etkiler yaratmıştır. Birincisi, Coğrafi Keşifler olarak adlandırılan Avrupalı gemicilerin deniz yolu ile ticaret şeklini değiştirmeleri, ikincisi Amerika kıtasının bulunmasıdır. Güney Amerika'dan bol miktarda getirilen altın ve gümüşlerle Avrupalı güçler büyük miktarda rezervlere ulaşmışlardır ve değerli madenlerin artışıyla gümüş altına kıyasla ucuzlamaya başlamıştır. Tüm dünyada alım satım malları fiyatlarında ciddi yükselmeler görülmüş, ticarete dolaşan paraların ne cinsten olursa olsun değerleri düşmeye başlamıştır. Altın paralar ortadan çekilmiş, bozuk ya da düşük ayarlı gümüş paralar sirkülasyona girmiştir. Avrupa'da sabit gelirliler ve köylüler bu vaziyetin altında ezilip yer değiştirmeye başlarken tüccarlar zengin olmuştur. Feodal beyler feodalist üretimden kapitalist tarım üretimine geçmiş, ciddi servetler biriktiren bir sınıf gelişmeye başlamıştır. Avrupa'da önemli servet nakit para serveti haline gelmiştir.¹³ Özellikle İngiltere, Fransa gibi ülkelerde Merkantilizm siyaseti ile endüstri gelişmeye başlamıştır. Gittikçe işlenmiş madde satarak ve ham madde alma istikametinde ilerlemişler ve ciddi kapital birikimleri gerçekleşmiştir. Batı Avrupa'da ekonomide ve siyasette güçlenen "burjuva sınıfı" doğmuştur. Bu "Fiyat Devrimi"¹⁴ genel olarak tüm devletlerin hazinelerini sıkıntıya düşürmeye başlamıştır. Diğer taraftan Osmanlı Devleti ise paraya dayalı bir iktisadi hayatı olmadığı için hizmeti aynı olarak alıyordu.

¹⁰ Berkes, a.g.e., s. 64.

¹¹Tımar sistemi hakkında geniş bilgi için bkz. Halil İnalcık, "*Timar*", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 41, TDV Yayınları, İstanbul 2012, s. 168-173. Ayrıca bkz. Ömer Lütfi Barkan, "*Timar*", **İslam Ansiklopedisi**, C. 12/1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 286-333.

¹² Bunun için bkz. Mustafa Akdağ, "*Timar Rejiminin Bozuluşu*", **A.Ü.D.T.C.F. Dergisi**, C. III Sayı: 4, Ankara 1945, s. 419-431.

¹³ Stephen J. Lee, **Avrupa Tarihinden Kesitler**, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2012, s. 140-144.

¹⁴ 16. yüzyıldan 17.yüzyıla kadar Avrupa'da her ülkede fiyatların neredeyse % 200'den fazla arttığı dönem ve bu durumu nitelendirmek için kullanılan tabir. Şevket Pamuk, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 122.

Dolayısıyla daha fazla gelir için savaş ve fetih mekanizmasının işlemesi gerekiyordu. Bu yüzden bütçesi net değildi, ticaret ve endüstri devleti de değildi. Altın ve gümüş rezervi dar olan bir devlettir. Devletin sikke yapısı Avrupa sikke yapısına bağlıydı. Amerika'dan gelen değerli madenlerin artışıyla gümüş altına kıyasla ucuzlamaya başlamıştır. Artık işleyecek gümüş ve altın bulamayan Osmanlı darphaneleri kapanmaya başlamış ve piyasada yabancı sikkeler egemen hale gelmiştir. II. Mahmut dönemine (1808-1839) gelindiğinde Osmanlı maliyesi büyük sorunlarla karşı karşıyadır. Devlet bütçe açıklarını kapatabilmek için kolay ve çok zararlı bir yöntemle girişmiştir. Tağşiş yani paraların gümüş miktarını düşürerek avarı düşük para çıkarmıştır. Osmanlı tarihinin en çok para tağşişi yapılan bu dönemde hazine her sıkıştığında tağşişe başvurmuştur.¹⁵

Devlet bu yeni para ekonomisine karşı direnmeye çalışırken paraya duyulan ihtiyaç nedeniyle Tanzimat'ın ilanı ile birlikte tımar sisteminden vazgeçmiştir. Tımar rejiminin bozulması ile yerini dolduran sistemlerden biri olan mukataa sistemi; mültezim, sarraf, yabancı tüccarlar yani "mürtekip" bileşimler ortaya çıkarak toplumu sömürecek ve yoksullaştıracaktır.¹⁶ İltizam sistemi¹⁷ 19. yüzyılın en önemli sorunlarından birine dönüşmüştür. İltizam sistemi, bir vergi gelir birimi olan mukataanın, çoğunlukla müzayedede tespitiyle belirlenen yıllık bir bedel karşılığında bir kısmının peşin ödenmesini kabul edecek mültezimlere verildiği bir düzendir. Mültezimler reaya ve asker fark etmeksizin herkes olabilirdi. Mültezimlerin hazineye peşin olarak ödediği miktar bir çeşit faizsiz kredi demektir. Müzayedelerin her daim açık tutulduğu bu düzende en fazla teklif alındığı anda mukaveleler değiştirilebilirdi. Devletin bu peşin para sayesinde nakit ihtiyacı hızlı bir şekilde ve azami ölçüde sağlanmış oluyordu. Maaşla görevlendirilen memurlar yerine¹⁸ riski ve zararları göze alan bir zümre tarafından vergilendirme işleminin icra edilmesi devlet için oldukça tercih ediliyordu. İltizam yönteminin mühim unsurlarından biri ise kefalettir. İlk zamanlarda mültezimlerin kefillerinin ekseriyeti küçük sermaye sahiplerinden oluşuyordu. Bilhassa 18. yüzyıldan itibaren büyük merkezlerde yoğunlaşan bir kredi kurumu şeklinde örgütlenmiş sarraflara dönüşmüştür. Kredi verebilen bu kefiller iltizam karlarından açık ya da gizli paylar almaya başlamışlardır.¹⁹ Altın ve gümüş

¹⁵ Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 70-74.

¹⁶ Berkes, **100 Soruda...**, C:1, s. 174.

¹⁷ Osmanlı Devleti'nde devlete ait olan vergi gelirinin özel şahsa verildiği sistemdir. Bu işi yapan kişiye mültezim nedir. İltizam usulü, vergilendirmenin bir nevi özelleştirilmesidir. Bkz. Mehmet Genç, "*İltizam*", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 22, TDV Yayınları, İstanbul 2000, s. 154-158.

¹⁸ Emanet Usulü: Devletin mukataayı kendi memuru aracılığıyla işletmesi. Bunun için bkz. Yavuz Cezar, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)**, Alan Yayıncılık, Mayıs 1986, s.21-23.

¹⁹ Genç, "*İltizam*", s.154-158.

oranına göre düzenlenen sikkelerin ikisi arasındaki oran bulunurluk yani “arz” ve aranırılık yani “talebe” göre belirlenen sistemde, Osmanlı Devleti sınırları içinde kendi sikkeleri haricinde diğer ülkelerin sikkeleri de dolaşımda oluyordu. Böyle bir ortamda basit manada kambiyo sorununa sebebiyet veriyordu. Devletler arası ticaret geliştikçe para değerlerini denkleştirme işi de önem kazanmaya başlamıştır. Devletler ara sıra sikke tarifeleri çıkararak sikke değerlerini belirlemeye çalışmıştır. Bunun üzerine para değişim işleriyle uğraşan “sarraf” denilen bir grup oluşmuştur. Özellikle Yahudi ve Ermeniler sarraflıkta çok ilerlemişlerdir.²⁰

18. yüzyılın başlarından itibaren iltizam vergi sisteminin özel bir türü olan malikane sistemi görülür. İltizam düzeninde olduğu gibi mukataalar müzayede usulüyle verilir, muaccele adı verilen peşin ödeme ile vergilendirme yapılırdı. Ancak malikane sisteminin iltizamdan farkı malikanelerin ömür boyunca verilmesidir.²¹ Malikanecilerin vergi toplama işini başka mültezimlere devretmesiyle üretim sektörü üzerinden geçinen rantıye topluluklarının oluşmasına sebep oldu. Bunun için Tanzimat’ın ilanıyla emanet usulüne geri dönüldü. Lakin mali yapının düzeyi üretimin pazarlanması, ulaşımı, zirai ürünlerin toplanıp depolanması gibi aynı olarak tespit edilen bu yapıların nakdi şekle dönüşmesine imkân vermedi. Bilhassa II. Mahmut devrinde idarenin merkezileşmesi, ayanlarla olan ilişkiler toprak sisteminde de değişiklik yapılmasını gerektiriyordu. Vergilerin mültezimler tarafından toplanması yerine devlet memurlarınca toplanması çabası da başarısız oldu.²² Mali sıkıntıdan uzaklaşmak isteyen ve sürekli tağşişler yapan devlet sorunu 1840 yılında kâğıt para (kaime) girişimi ile çözmeye çalıştı.²³

Tımar usulünü iltizam, emanet, malikane usullerine çevirerek mukataaların gelirleri hazineye değil bu işleri finanse eden paşaların, muhassılların, voyvodaların, sarrafların, murabahacıların ve ayanların kapital biriktirmesine sebep olmuştur. Yine tımar usulünün bozulmasıyla birlikte

²⁰ Sözlük anlamı “altını gümüş karşılığında satmak” olan sarf kökünden gelen sarraf kelimesi bu işi yapan kişiyi ifade eder. Osmanlı Devleti’nde 15. yüzyıldan itibaren faaliyet gösteren sarraflar başlangıçta değişik para birimleri arasındaki farktan doğan değerden yararlanan bir meslek kolu haline dönüşmüşken sonraları mali sistemin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Sarraflık sermaye sahibi olan herkesin olabileceği bir meslek dalı değildi. Yalnızca padişahın berati ve gedik usulü ile sarraf olunabilirdi. Bilhassa 18. yüzyıl ve sonrasında sarrafların en fazla etkileri iltizam sistemi üzerinde görülmüştür. Öyle ki, malikane ve mültezim sahibi olmak için sarraf kefil göstermek gerekliydi. Ali Akyıldız, “*Sarraflık*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 36, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s. 163-165.

²¹ Mehmet Genç, “*Malikane*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 27, TDV Yayınları, Ankara 2003, s. 516-518.

²² Genç, “*İltizam*”, s.157-158.

²³ Ali Akyıldız, **Para Pul Oldu Osmanlı’da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum**, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 44.

en çok darbe yiyen köylü sınıfı sefaletten ötürü şehre göçmeye başlamıştır. Bu durum da şehirde işsiz bir grubun dolaşmasıyla sonuçlanmış, toplumsal yapıda çözümler başlamıştır.²⁴

Timar sisteminin çökmesiyle Osmanlı topraklarında çeşitli bölgelerde farklı yönde gelişmeler görülmüştür. Örneğin Rumeli’de büyük çiftlikler gelişmiş, bu noktada ziraat de ticarileşmeye başlamıştır. Diğer taraftan bazı bölgelerde iltizam sistemiyle ayanlar güçlenmeye başlamıştır. Bu kişiler paşalara, mültezimlere dahi karşı koyacak güce erişerek derebeyine dönüşmüşlerdir. Ayanlar mahalli meclislere girerek zamanla bölgede idareyi de elde etmişler, ayrıca zirai üretimin önemli bir payını almışlardır. İltizam sistemiyle birlikte ürünler, mültezimler tarafından ihracatçılara ya da aracılar satılıyordu. Üretime dolayısıyla köylülere hâkim olabilmek ve üretim artışı ürünleri elde etmek için mültezimler köylülere borç para vermeye başlamıştır.²⁵

Osmanlı Devleti kuruluş devrinden itibaren ekonomide uyguladığı fiskalizm²⁶ modeliyle kırsal bölgelerde küçük üretici topluluğun gelirlerinin ve üretiminin devamlılığının sağlanmasını gerekli kılıyordu.²⁷ Dünya pazarlarında yaşanan gelişmeler Osmanlı pazarlarını da doğrudan etkiliyordu. Tarım teknolojisi açısından yeterli olmayan topraklarda kuru tarım tekniği kullanılıyordu.²⁸ Tarımın geleneksel yöntemlerle yürütüldüğü bu modelde üretimin hava koşullarına bağlı olması ise kötü senaryolar doğuruyordu. Ürün dalgalanmaları çiftçinin kendi üretim ihtiyacını karşılamasında dahi yetersiz kalıyor ve çiftçi tohumluk ayıramıyor hatta hayvanlarını ve tarım araçlarını satıp üretimi sürdürmekten geri kalıyordu. Böyle bir durumda çiftçi ya toprağını bırakıyor ve üretime son veriyordu ya da tohumluk, hayvan ve tarım araç gereci alabilmek için borçlanıyordu. Kıtık yıllarında pahalılıktan dolayı geçimini sağlayamayan çiftçilerin bolluk yıllarında da kazancının büyük miktarı vergilere gidiyordu. Salgın hastalıklar nedeniyle hayvan ölümlerinin yaşanması ve oldukça pahalı olan hayvanların zararlarının karşılanması için çiftçilerin borçlanmaktan başka çaresi olmuyordu.²⁹

²⁴ Niyazi Berkes, **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi**, Gerçek Yayınevi, C:2, İstanbul, 1975, s. 231.

²⁵ Ed. Halil İncalcık, Donald Quataert, a.g.e., s. 987-990.

²⁶ Fiskalizm, hazineye ait gelirleri mümkün olduğunca üst noktaya ulaştırmak ve ulaştığı seviyenin altına düşürmemeye çalışmaktır. Bu modelde hazinenin esas fonksiyonu devletin harcamalarını karşılamak olduğu için devlet gelirlerini her daim yükseltmeye çalışır. Mehmet Genç, “Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri”, *İstanbul University Journal of Sociology*, C:3, Sayı:1, İstanbul, 2012, s. 182-183.

²⁷ Ömer Lütü Barkan, “Balkan Memleketlerinde Zirai Reform Tecrübeleri”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C:4, Sayı:4, İstanbul, 1944, s. 489- 495.

²⁸ Ed. Halil İncalcık, Donald Quataert, a.g.e., s.966.

²⁹ Tefik Güran, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Zirai Kredi Politikasının Gelişimi, 1840-1910”, **Uluslararası Midhat Paşa Semineri Bildiriler ve Tartışmalar Edirne**, 8-10 Mayıs 1984, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986, s.95- 96.

Çiftçileri borçlanmaya iten hususlardan biri de vergi ve vergileme usulleriydi. Vergilerin sayısı saymakla bitmeyecek vaziyetteydi. Murabahacılarla anlaşmazlığa düşen çiftçiler bazen borçlarını ödeyebilmek için müteselsil kefalet yöntemiyle topluca borçlanıyordu. Bazen de vergi tahsil zamanları ile çiftçilerin mahsul zamanları denk düşmüyor, çiftçiler vergileri ödeyebilmek için yine borçlanıyordu. Muhtarlar ve kocabaşlar da köylülerin borçlanmasına sebep oluyordu. Vergilerin tarhi, tahsilatı ile köye yapılacak ortak harcamalardan yetkili olan bu kişiler yersiz masraflarla köylüyü zora sokuyordu.³⁰

Sonuç olarak 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde köylüler, tımar sisteminin bozulmasıyla mütegalibeye (zorba takımı) dönüşen sistemlerin, vergilerin, toprak sisteminin, kıtlıkların, eşkıyaların, yolsuzlukların sebebiyle can ve mal güvenliklerinden yoksun hale gelmiştir. Tarımın gelişmemesinin önündeki en büyük engel sermaye yetersizliğiydi. Toprağın bol, emek ve sermayenin az olduğu bir ekonomik kaynaklar dengesinde ziraatın veriminin artırılmasını sağlayan ileri teknolojilere geçişin de elverişli olmadığı açıktır. Ürünlerin taşıma maliyeti, çoğu zaman üründen elde edilecek kardan daha fazlaydı. Karayolları son derece yetersizdi. Saban, tırpan, orak gibi ilkel tarım aletleri kullanılıyordu. Çiftçi modern tarım araçlarından yoksundu. Tarım kesiminde yaşanan bu gelişmeler Osmanlı'nın siyasi, mali, adli yapısını da etkiliyordu. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, köylüyü borçlanmaya iten sebepler ve ziraat alanındaki sorunları Tanzimat döneminde çözmeye çalışacaktır.³¹

1.2. Osmanlı Devleti'nde Ziraatın ve Zirai Kredi Politikasının Gelişmesi İçin Yapılan Faaliyetler

1.2.1. Teşkilatlanmamış Kredi Sistemi

Kapalı aile ekonomisi çerçevesi içinde gördüğümüz zirai üretim, aile ihtiyaçlarının aynı yolla sağlandığı sürece krediye ihtiyaç duymamıştır. Söz konusu çerçevede piyasa ile olan ilişki azdır. Paraya duyulan ihtiyaç da miras gibi konularda önem kazanıyordu. Genellikle aileler kıymetlerini yıllarca muhafaza eder, belki bazı tarım aletlerini satın almak istediklerinde paraya ihtiyaç duyarlardı. Diğer hususlardaki kısımları da köylüler bizzat kendi kendine hallederdi. Fakat sonraları köylüler de piyasanın tesiriyle para ve kredi ekonomisinin unsuru olacaktır.³²

30Güran, *Uluslararası Midhat Paşa Semineri...*, s. 98.

31 Tevfik Güran, "*Osmanlı Tarım Ekonomisi 1840-1910*", *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, Sayı: 1, İstanbul 1988, s. 71-99.

32 Asım Süreyya İloğlu, "*Türkiye'de Zirai Kredi ve T.C. Ziraat Bankası*", *Journal of Social Policy Conferences*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, C.0, Sayı: 15, 1964, s.89.

Sermaye ihtiyacını tazmin edemeyen küçük üreticiler para ve mal olmak üzere teşkilatlanmamış (özel) kredi piyasasından iki şekilde kredi almaktaydı. Buna göre küçük üretici sarraflardan, tefecilerden ve tüccarlardan para olarak kredi alıyordu. Osmanlı Devleti'nde ve ekonomisinde önemli bir yere sahip olan sarraflar büyük bir sermaye gücünü de ellerinde barındırıyordu. Birçok faaliyetin yanı sıra köylülere cari piyasa faiz haddi üzerinden kredi veriyordu. Sarraflar yüksek sayılabilecek %20'lik bir faiz oranına ulaşan kredi veriyordu. Bu oran tefecilere ve tüccarlara nazaran daha düşüktü. Sarrafların kredileri zirai kredi ihtiyacının yüksek olmadığı bölgelerde daha yaygındı. Bu bölgelerde ağırlıklı olan özel kredi piyasasıydı.³³ Tefeci ve tüccar kredileri sarraf kredilerinin olduğu yerde önemsiz kalıyordu.³⁴

Tefeci veya murabaha³⁵ olarak adlandırılan bir malı fahiş karla satan, yüksek faizle borç para veren ve bu şekilde kazanç elde ederek bunu bir iş haline getiren kişiler köylülere özel kredi veriyordu.³⁶ Murabahacılar genellikle nüfuzlu kişiler olurlardı. Murabahacılar çiftçinin borçları karşısında çiftçinin ürünlerini ucuza satın alırlardı. Örneğin, bir çiftçiye verdiği borcun karşılığında pamuk satın alıp kusurlu olan ürünün bedelinde çiftçinin çocuğuna kıyafet veya zahire³⁷ verirdi. Verdiği bu eşyaları da çiftçiye veresiye yazdırıp faiz üstüne faiz koyardı. Bir sonraki hasat zamanına kadar aynı olaylar tekrarlanırdı. Çiftçi borcunu ödeyemeyecek hale gelince ya hapse attırır ya da çiftçiyi toprağından, evinden menederdi.³⁸

Tefecilerin verdiği kredilerin faiz oranı %20 ve %40 arasında değişmekteydi. Daha yüksek faiz oranlarına da rastlanmaktaydı. Üstelik tefeciler tüccara ve esnafa verdiği kredilerde daha az faiz oranı uygularken tarım kredilerinde daha fazla faiz oranı uyguluyordu. Osmanlı Devleti'nde

³³ Bu bölgeye bir örnek Edirne çevresidir.

³⁴ Güran, **Uluslararası Midhat Paşa Semineri...**, a.g.e., s. 99.

³⁵ Sözlükte "kazandırma, artma, ticari kazanç ve kâr hakkı kazandırma" anlamına gelen murabaha kelimesi fıkıh terimi olarak bir malın maliyeti üstüne belirli bir kâr konarak satılmasını ifade eder. Osmanlılarda ise bu sözcük faizle para veren, özellikle kanuni sınırın üzerinde faiz şartı içeren borç sözleşmesi yaparak aşırı kar eden kişilere denir. Yine izinsiz olarak faizle ödünç verme işini âdet edinenler için tefeci tabiri de kullanılırdı. 16. yüzyıl sonrasında iltizam ve murabaha yoluyla ekonomik yönden güçlenen kişilerin Osmanlı'nın siyasi ve iktisadi açıdan dengelerinin bozulmasında etkili olduğu görülür. Çiftçilere borç vermek suretiyle gittikçe zenginleşenler servetlerini artırırken çiftçiyi de borç bağımlısı olmaya itmiştir. İbrahim Kâfi Dönmez, "*Murâbaha*", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 31, TDV Yayınları, Ankara 2020, s. 148-152.

³⁶ Murabahacılar hakkında detaylı bilgi için bak. Mustafa Akdağ, **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1950, s.100.; Yusuf Saim Atasagun, **Türkiye'de Zirai Borçlanma ve Zirai Kredi Politikası, Türkiye'de Zirai Kredi: Cild: III**, Kenan Matbaası, İstanbul 1943, s. 158-164.

³⁷ Gerektiğinde harcanmak üzere ambarda saklanan hububat, yiyecek. Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2000, s. 1165.

³⁸ **Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış**, s. 232.

zirai kredi için tefecilere başvurma oranının oldukça yüksek olduğu anlaşılır. Bazen kredi alanların birden fazla olduğu hatta bazen bir köy halkının tümünün borç aldığı görülür.³⁹

Tarım ürünlerinin pazarlanmasıyla ilgilenen tüccarlar da üreticilere kredi verenler arasındadır. Tüccarlar, köylülerden hasat edilen ürünleri piyasa fiyatının altında satın alıp bunların karşılığında kredi veriyorlardı. Aslında bu işlemin fıkıh dilinde bir karşılığı vardı. “Selem”⁴⁰ olarak bilinen bu işlem peşin fiyatla veresiye mal değişimini içeren bir satış türüydü. Tüccarların yaptığı sistemde ise selemden farklı olarak üretici mevsim tehlikesini göze almak istemediği için satış yapmak istiyordu. Tefvik Güran yaptığı araştırmalar sonucunda tüccar kredilerinde %200'lere varan faiz oranı uygulandığını belirtmiştir.⁴¹ Rayicinden (bir malın alım satım değeri) eksigine satılan malların üreticiye olan zararı aşıkardır. Fakat yine de ürünlerin piyasa değerleri net bilinmediği için tüccarların ne derece kar sağladığı da kesin olarak belirlenememektedir. İki tarafı da böyle bir işlem yapmaya iten faktörün mevsim koşullarının belirsizliğinden doğan ortamda ürünlerin satılıp satılmayacağından duyulan endişe olduğunu yinelemeliyiz. Tüccarın kredi vermektan kazandığı kar bu işlemle sınırlı kalmıyordu. Çünkü üretici aldığı kredi karşılığında yeterli ürünü veremediğinde tüccar üreticinin borcuna bir de murabaha faizi (faizin faizi) uyguluyordu. Bazı tüccarlar üreticiyi büyük bir yükün altında bırakacak karışık bir sistem uyguluyordu. Önce köylüye belli faiz oranıyla kredi veriyor ve ardından borcuna karşılık ürünü düşük fiyatla satın alıp sonrasında ürünü köylüye fahiş fiyatla satıyordu.⁴²

Üreticinin para olarak aldığı kredilerin haricinde mal olarak alınan kredilerin varlığından söz etmiştik. Öyle ki, üretici murabahacı ve tüccardan ihtiyacı olan çift hayvanı, tarım aracı ve bazı malları veresiye alıyordu. Bu aynı mallar piyasa fiyatının en az %50 üzerinden fiyatla satın alınıyordu.⁴³ Osmanlı Devleti'nde tarımsal üretimi gerçekleştiren birçok grubun içinde yer alan ve ortakçı veya yarıcı⁴⁴ olarak bilinen küçük üreticiye sağlanan kredi benzeri yardımlar da

³⁹ Güran, **Uluslararası Midhat Paşa Semineri...**, a.g.e., s. 100. Namık Kemal, murabaha ve selem işleriyle uğraşanları çiftçiye dolanmış yılanlara benzetir. Aynı yer.

⁴⁰ Sözlükte “teslim olmak, teslim etmek ve peşin bedelle vadeli mahsul almak” anlamlarına gelen **selem** sözcüğü bir fıkıh terimi olarak vadeli malın peşin bedelle satımını belirtir. Bilal Aybakan, “*Selem*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 36, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s. 402-405.

⁴¹ Richard Hildreth, “**History of Banks**”, Hilliard&Gray Company, Boston 1867, s. 5.

⁴² Güran, **Uluslararası Midhat Paşa Semineri...**, a.g.e., s. 102.

⁴³ Güran, **19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi...**, s.164.

⁴⁴ Ortakçılık birçok şekilde yapılırdı. Ortakçılar genellikle çiftliğin sahibi olmayıp üretime işgücüyle katılıyordu. Üreticiye yetecek kadar yiyecek verilir, geri ödenmek üzere borç para verilirdi. Ürün çiftlik sahibi ile ortakçı arasında yarı yarıya paylaşılırdı. Bazı çiftliklerde ise tohum, hayvan, yem çiftlik sahibince verilir ve ortakçı işgücünü sağlardı. Bazı sistemlerde de ürünün üçte ikisi çiftlik sahibine kalanı ise ortakçıya ait olurdu.

Umut Gündoğdu, *19.yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kırsal Borçluluk Bağlamında Emek ve Mülkiyet İlişkilerinin Dönüşümü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 2019, s.26-65.

bulunmaktaydı. Ortakçılar çiftlik sahibinin tasarrufundan belli bir pay alarak üretimi sağlardı. Bunun karşılığında toprak sahipleri ortakçıya kredi sayılabilecek yardımda bulunurdu. Bu yardımlar hem maddi hem de ayni olarak yapılmaktaydı. Bazı çiftlik sahipleri tohum ve koşum hayvanı verirken bazıları da “kuvvet akçesi” adıyla para vermektedir.

Osmanlı Devleti’nde köylüye borç veren grupların sarraflar, tüccarlar, murabahacılar ve mültezimler olduğunu belirtmiştik. Bunların haricinde yabancı tüccarlar da üreticiye borç para vermiştir. Bilhassa dış ticarete bahis olan tarım ürünlerini satın alabilmek için kredi veriyorlardı. Murabahacılar faizle borç vermeyi kar edinerek meslek edinmişlerdi. Hatta bu kişiler “muamelecî taifesi”⁴⁵ veya “murabahacı taifesi” olarak adlandırılıyorlardı.⁴⁶

Küçük üreticiye kredi verenler ekonomik güç sahibi kimselere dönüşmüştü. Onların bu özelliği, tarımsal kredi mevzusunda sosyal grupların ilişkilerini farklılaştırıyor, köylerin toplumsal yapısında ciddi değişimlere yol açıyordu. Borç alan grup aldığı yüksek faizli krediyi ödeyemediğinde borç yükü daha da büyüyor ve sonunda taşınmazlarını da kaybederek tarım işçisi veya kiracı haline geliyordu.⁴⁷

Hali hazırda başka seçeneği olmayan küçük üretici borç mükellefiyetinden ötürü yeniden borçlanmak durumundaydı. Borç yükü öyle yukarılara çıkıyordu ki, tüm servetiyle dahi ödeyemeyeceği hale dönüşüyordu. Murabahacılar köylünün bu halinden resmen faydalanarak her yıl borcun yalnızca faizini tahsil ediyor ve alacağı meblağı faiz getiren bir tahvil gibi gelir kaynağına dönüştürüyordu. Çiftçi her yıl hasılasının büyük bölümünü murabahacıya vermek zorunda kalıyordu. Üstelik kimi murabahacılar alacakları paranın toplanması için köylere kolcu gönderiyor ve bu kolcuların ücret ve giderlerini de köylünün üzerine atıyorlardı.⁴⁸

Köylünün son raddede borcunu ödeyemeyecek hale gelmesiyle ve üretimin devamlılığının sekteye uğramaya başlamasıyla çiftliğini satmak ve çiftini bozmak zorunda kalmıştır. Osmanlı toprak düzenine göre toprağın borç karşılığı olarak rehin verilmesi yasaktı. Üreticinin toprağının borcu nedeniyle elinden alınmasına da izin verilmemekteydi. 1858 Arazi Kanunnamesine göre de bu kısıtlamalar geçerliydi. Ancak 1860 yılında devlete ait borçlara özgü olmak üzere toprakların borç karşılığında üreticiden alınması kabul edildi. Yine 1869

⁴⁵ Tefeci anlamında kullanılan “muamelecî” kavramı, bazı kazaların ödemekle yükümlü olduğu vergileri ve tevzi edilen masrafları devlete peşin olarak ödeyip sonra köylüden belirli bir faiz ve taksitle geri alanlar için kullanılmaktaydı. H. Veli Aydın, “18. Yüzyılda Selanik Kazasında Tefecilerle Köylüler Arasındaki Borç İlişkisi”, XVI. Türk Tarih Kongresi: Ankara 20-24 Eylül 2010, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 442

⁴⁶ Güran, **19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi...**, s.166.

⁴⁷ Güran, **Uluslararası Midhat Paşa Semineri...**, a.g.e., s. 104.

⁴⁸ Güran, **19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi...**, s.168.

yılında diğer borçlar için de geçerli olmak üzere 1858 hükmü geçersiz kılınarak borç bedelinde çiftçinin toprağı elinden alınabildi.⁴⁹

Toprak sisteminin genel hukuki yapısı bu şekilde olmakla birlikte toprak sahipleri kendi istekleriyle borçları karşılığında kendi toprağı üzerindeki tasarrufundan vazgeçerken kimileri de borçları karşılığında geri almak koşuluyla tasarrufunda olan toprağı alacaklısına devretme yoluna gitmiştir. 18. yüzyılda kredi ilişkilerinin çiftlikleşme sürecinde büyük bir kaynak olduğunu görürken 19. yüzyılda kredi ilişkilerinin farklılaştığını ve ekonomik yapıyı olumsuz bir şekilde etkilemekte olduğunu görürüz. 18. yüzyılın sonuna doğru borç karşılığında köylünün toprağının elinden alınması yasaklanırken 19. yüzyılda durum tersine dönmüştür. Artık köylüler borçlarını ödeyemeyecek hale gelmiş ve elindeki her şeyi satmak zorunda kalıp topraksız işçi veyahut ortakçı vaziyetine düşmüştür. Zirai kredi ilişkileri 19. yüzyılda servet dağılımını büyük bir eşitsizliğe doğru sürüklüyor ve tarım sektörü aleyhine değişiyordu. Diğer taraftan varlık ve zenginlik ticaret dalında ve şehirli kesimin lehine doğru değişiyordu.⁵⁰

Osmanlı Devleti kuruluş döneminde küçük üretici, tımar sistemi içerisinde ekonomik ve finansal teşkilatlanma ile varlığını buluyor ve devamlılığını koruyabileceğı bir ortama kavuşmuş oluyordu. Çünkü tımar sistemiyle birlikte tımarının başında bulunan ve vergiyi toplayan; bu verginin kaynağı olan, üretimi yaratan ve sürekliliğini sağlayan reayayı koruyan bir yapı terkip edilmişti. Tımar sahipleri üretimi kesintiye uğratabilecek tehlikelere karşı tedbir alır ve kendi menfaatini gözeterek üretimi artıran çabaları da desteklerdi. Lakin tımar sisteminin etkinliğinin giderek azalmasıyla ve iltizam sisteminin yaygınlaşmasıyla küçük üretici tımar sistemi içerisindeki koruyuculuktan mahrum kaldı. Mültezimler vergilerin temel kaynağının üretim olmasıyla ilgilenmiyor, üretimin geleceğini düşünmüyorlardı. Mültezimlerin asıl endişesi kısa süre içerisinde vergi gelirlerini maksimuma çıkarmaktı. Aksine üretimi destekleyen herhangi bir faaliyette bulunmuyorlardı.⁵¹

Osmanlı Devleti reayanın ezilmesini dolaylı yoldan engellemeye çalışmış ve küçük üreticiyi korunmak için çeşitli tedbirler almaya girişmiştir. Nitekim toprak sisteminde düzenlemeler denemiş hatta ayan, voyvoda gibi nüfuzu olan yerel güçlerden çiftçilere yardım yapılmasını istemiştir.⁵² Murabahaların kanunsuz borçlarına yönelik şikayetlerin artması üzerine bazı

⁴⁹ Güran, *Uluslararası Midhat Paşa Semineri...*, a.g.e., s. 106-107.

⁵⁰ Atasağun, *Türkiye’de Zirai Borçlanma ve Zirai Kredi Politikası...*, s. 158-164.

⁵¹ Güran, *Uluslararası Midhat Paşa Semineri...*, a.g.e., s. 110.

⁵² Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi...*, s. 173.

borçlar iptal ettirilmiştir. Köylünün borç karşılığında emlak ve arazisinin elinden alınıp çiftliğe dönüştürülmesi yasaklanmıştır.⁵³

Tanzimat'ın ilan edilmesiyle birlikte devlet artık doğrudan zirai kredi sorununa çözüm üretme çabasına girişmiştir. 1848 yılında teşkilatlanmamış (özel) kredi piyasasını tanzim edecek bazı esaslar tespit edildi ve kredi ilişkilerinin yoğun olduğu Kütahya deneme bölgesi olarak seçildi. Buradan elde edilecek verilerin tüm ülkede yaygınlaştırılması kararı alındı. Buna göre, bu bölgede faiz sınırı, borç vadesi ve taksit miktarları belirlenmiştir. Faiz haddinin ise %8 olması kararlaştırılmıştır. Belirlenen faiz oranına göre bütün kredi ilişkilerinin muhasebesi yeniden yapılacak, borçlar bir ile beş yıl arasında değişen taksitlere bölünecekti. Bu düzenleme yürürlüğe geçtikten sonra faiz üstüne faiz konulamayacak, aynı olarak alınan kredilerde malın fiyatı piyasanın üstünde olamayacak, ürün fiyatları piyasanın altında saptanamayacaktı.⁵⁴ Vakıf ve yetim sermayelerinden verilen kredilerde önceden olduğu gibi faiz oranı %15 olarak kalmaya devam edecektir. Yine 1848'de Yanya'da, 1850 yılında ise Sivas'ta benzer şekilde uygulamaya girişilmiş ve 1851 yılında tüm ülke kapsam içerisine alınmıştır. Lakin saptanan faiz haddi, cari piyasa faiz haddinin altında kalmıştır. Bu sebeple 1852 senesinde yeni bir düzenleme ile resmi faiz haddi %12 olarak belirlenmiştir.⁵⁵

1864 senesinde Murabaha Nizamnamesi ile faiz haddi %12 olarak devam etmiştir. Murabaha borçlarından dolayı çıkan davaların ticaret mahkemelerince yürütülmesi kararı alınmıştır. 1885 yılında faiz oranı yüksek bulunarak %9'a indirilmiştir. İlâveten faizin sermayeyi geçmemesi ve bileşik faizin de ancak 3 sene için hesaplanabileceği belirtilmiştir.⁵⁶

1.2.2. Teşkilatlanmış (Resmi) Kredi Piyasası Kurma Girişimleri

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan önce de tarım haricinde bir noktaya kadar hukuki kabul edilebilecek, kurallara bağlanmış hem de örgütlenmiş sayılabilecek kredi oluşumları vardı. "Eytam Sandıkları" ile "Vakıf Paraları" bunlara verilebilecek örneklerdendir. Vakıf paralarından borç genellikle ödeme gücü olan şehirli tüccarlara ve esnaflara veriliyordu. Vakıf paralarından köylülere müteselsil kefaletle bilhassa vergi ödeyebilmeleri için kredi veriliyordu. Dolayısıyla verilen bu kredilerin zirai kredi piyasası için önemli olduğunu söyleyemeyiz.⁵⁷

⁵³ Güran, *Uluslararası Midhat Paşa Semineri...*, a.g.e., s. 111.

⁵⁴ Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi...*, s. 174.

⁵⁵ Güran, *Uluslararası Midhat Paşa Semineri...*, a.g.e., s. 112.

⁵⁶ Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi...*, s. 176.

⁵⁷ Güran, *Uluslararası Midhat Paşa Semineri...*, a.g.e., s. 113.

Yaşanan zirai krizin şiddetini azaltabilmek için özellikle Tanzimatta hiç görülmemiş zirai kalkınma programları hazırlanmaya başlandı. Aslında daha öncesinde de benzer oluşumlar yaratılmaya çalışılmıştı. Nitekim 1830'da Ziraat ve Sanayi Meclisi ⁵⁸ kurulmuş ve 1843 senesinde adı Meclis-i Umur-u Nafia'ya dönüşmüştü. Bu oluşumlarla eyaletlere ziraat mütehasısları gönderilip 13 milyon değerinde kredi açılması planlanmıştır. Dağıtılan kredilerin çoğunu mahalli eşraf hâkim olduğu için onların aldığı düşünülmektedir. 1840'larda bir Ziraat Mektebi kurulmak istenmiş fakat sonuç başarılı olmamıştır.⁵⁹

Yine Tanzimat'tan önce yalnızca Dobruca bölgesinde doğrudan doğruya devletin çiftçiye kredi verdiği bir uygulama görülmüştür. 1830'lu yıllarda savaşlar sonrası büyük zarar gören Dobruca'nın imarı için Zahire Hazinesi'nden çok büyük bir tutarda köylülere kredi verildi. Köylüler aldıkları kredileri ürünlerini devlete satarak ödedi.⁶⁰ Tanzimat devrinde zirai bürokrasi açısından asıl önemli gelişme, 1843'te tekrardan Ziraat Meclisi'nin kurulmasıdır. Bu meclis zirai üretimi artırmayı ve köylünün gelir ve refah seviyesini yükseltilmesi hususunda araştırmalar yaparak tavsiyelerde bulunmayı hedeflemişti. Devletin ekonomik konularda en yüksek danışma organı olarak görülen bu meclis, gerçekten de Tanzimat devrinin ilk zamanlarında etkili gelişim politikalarının hazırlayıcısı olmuştur. Öyle ki, 1844 yılından itibaren taşrada ziraat müdürlükleri kurulmaya başlanmıştır. Bu müdürlükler kabiliyeti olan çiftçilere gereken tarım araçlarını satın almaları için yapılabilecek yardımların miktarını belirleyerek Ziraat Meclisi'ne bildirmekle görevlendirilmişti.⁶¹ Ziraat Meclisleri faiz miktarını belirleyerek %1'e düşürmüştür. 1844 yılında Ziraat Müdürleri Talimnamesi kaleme alınmıştır. Talimnameye göre, yardıma muhtaç olanlar araştırılarak meclise bildirilecek ve bu kişilere "kefaleti müteselsile ⁶²" ile faizle para verilecektir. 1845 yılında Ziraat Meclislerinden delegeler İstanbul'a çağrıldı ve geldikleri kazaların ihtiyaçlarının neler olduğu layiha halinde istendi. Delegeler hazırladıkları layihalarda vergilerin azaltılmasına, muhtaç olan ziraat erbabına yardım edilmesine ve yol yapımına ihtiyaç duyduklarını belirtmişlerdir.⁶³

Tanzimat devrinin başlarında ekonomik sorunları belirlemek ve çözüme ulaştırmak amacıyla yapılan programlarda bir kredi kurumu oluşturulması da önerilmişti. Bunun için evrak-ı

⁵⁸ Birçok alanda düzenlemeye gidilen Tanzimat döneminde bugün komisyon olarak karşılık bulan çeşitli alanlarda çalışmalar yürüten meclisler oluşturulmuştur. Bülent Tanör, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. I, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 16.

⁵⁹ Ed. Halil İnalçık, Donald Quataert, a.g.e., s. 988.

⁶⁰ **Uluslararası Midhat Paşa Semineri...**, a.g.e., s. 114.

⁶¹ Tevfik Güran, *Zirai Politika ve Ziraatta Gelişmeler 1839-1876*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 48-67.

⁶² Kefil ile borçlunun aynı konumda olması durumu.

⁶³ **Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış**, s. 82-86.

nakdiyye uygulamasından yararlanılmaya gidildi. Piyasaya sürülen bu kaimenin 1843'te yıllık faiz oranı %12,5 üzerinden 8 yıl için ödemesi kararlaştırılmıştır. Sonradan bu oran %10'a düşürüldü. Evrak-ı Nakdiyyenin geliri ile "Ziraat Sermayesi" oluşturuldu. Böylece 1843 ve 1846 yılları arasında büyük çoğunluğunun bu fondan karşılandığı 12,5 milyon kuruşu geçkin kredi verilebildi.⁶⁴

1845'te Meclis-i İmar komisyonları vilayetlere gönderilerek problemleri yerinde inceleme ve çözüm üretme yolları arandı. Bu komisyonlar buldukları bölgelerde ihtiyaç duyulan kredi miktarını tespit etmekle de görevlendirildi. İmar meclisleri gittikleri bölgelerde rapor hazırladılar. Bu raporlara göre Rumeli için 6,0 milyon Anadolu için 12,7 milyon zirai ve ticari kredi (iane-i nakdiyye) gerektiğini belirlediler. Fakat tespit edilen bu tutar bütçe imkanlarının çok ötesindeydi. Bu sebeple "Tensikat-ı Mülkiyye" adıyla yeni bir ekonomik kalkınma modeli kararlaştırıldı. İzmit ve Gelibolu sancakları yeni pilot bölge olarak seçildi. Bu sancaklarda kredi uygulamasının zirai kesime verilmesi kararlaştırıldı. İzmit ve Gelibolu'ya verilecek kredi için 3 milyon kuruşluk fon oluşturuldu.⁶⁵ Bir nizamname oluşturularak bu fondan verilecek krediler bir sisteme bağlandı. Buna göre, çiftçilere tohumluk ve hayvan alabilmeleri için kredi verilecekti. Faiz oranı %12 olarak belirlenmişti. Krediyeye ihtiyaç duyanlar köy muhtarları ve ziraat müdürleri tarafından saptanarak kaymakamlıklara bildirilecekti. Kredi alacakların varlıkları ve toprakları varsa borçlarını karşılayacak miktarda olup olmadığı araştırılacaktı. Kredinin ödenememesi durumunda yalnızca kefil değil köy muhtar ve köy ihtiyarları da sorumlu tutulabilecekti. Krediler sancak mal sandığından verilebilecekti. Borçlular kaçarsa veya ölürlerse borçları miraslarından alınacaktı.⁶⁶

Tanzimat döneminde zirai kredi ilişkilerindeki bu yoğun çabalar zamanla hızını kaybetti, işler gevşemeye başladı. Uzun bir süre verilen zirai krediler, yiyecek ve tohumluk yardımından ibaret kaldı. Bir süre sonra bu yardımlar yalnızca afetzedelere yapılmaya başlandı.

1.3. Teşkilata Bağlanmış (Resmi) Zirai Kredi ve Kooperatif İlişkisi

Kapalı aile ekonomisinde sel, hastalık, yangın gibi felaket ve istisnai durumlarda krediye ihtiyaç duyulurken diğer zirai işletmelerde çeşitli yönlerden kredi ihtiyacı doğabilir. Bu yönden bakıldığında bu iki çeşit işletmelerin kredi kaynaklı gereksinimleri farklılık gösterecektir.

⁶⁴ Uluslararası Midhat Paşa Semineri..., a.g.e., s. 114.

⁶⁵ Güran, a.g.e., s. 178.

⁶⁶ Uluslararası Midhat Paşa Semineri..., a.g.e., s. 116.

Felaket durumlarında krediye ihtiyaç duyan köylü bu ödemeyi ertesi yıl aynı olarak yapıyor, piyasa ekonomisinde büyük bir yer etmiyordu. Ancak şehir ve kasabalı nüfusun ihtiyaçlarını karşılamak için değişen ekonomi ve dünya şartları köylünün teşkilatlı kredi içinde yer almasına zemin hazırlamıştır. Zirai üretim, yapısı itibariyle doğa olaylarına bağlıdır. Dolayısıyla üretim birçok tehlike ile çevrilidir. Nadir ya da yıkıcı doğa olayları, bitki hastalıkları, hayvanlardan kaynaklanan problemler gibi çeşitli tehlikeler altındadır. Elde edilecek ürün miktarı hakkında önceden tahmin yapma imkânı bulunmadığı gibi mahsul çeşitliliği hakkında da birebir tayin etmek mümkün değildir. Ayrıca mahsule karşı talebin azalması, köylülerin hususi vaziyetleri, yollardan uzak olması gibi maddeler de eklenebilir. Ziraatta sermaye devri sanayi ve ticarete göre daha ağır işlemesi, köylünün sıkıntılar çekmesi, en az bir yıla yakın beklemesi gerektiğini de göz önünde bulundurmak gerekir. İşte bu sebeplerden dolayı zirai kredi için ayrı tesis var etmek lüzumu doğmuştur. Zirai kredilerin teşkilatlanmamış formunda köylüler yüksek faizlerle büyük borçlar altında kalmıştır. Yalnızca Osmanlı Devleti'nde değil dünyanın çeşitli bölgelerinde düzenli bir zirai kredi sisteminin yokluğu köylüleri zor duruma sokmuştur. Batı Almanya'da gördüğümüz Raiffeisen köylüler arasında oluşturulacak bir düzenle bu kötü vaziyete dur diyecektir. Osmanlı Devleti'nde de bu sistemin ilk adımını atan isim Mithat Paşa olmuştur.⁶⁷

Yusuf Saim Atasâğun, zirai kredileri “teşkilata bağlanmış krediler” ve “teşkilata bağlanmamış krediler” olarak iki gruba ayırmıştır. Teşkilatlanmış zirai krediler, mevzuata ve belli esaslara tabi olan, bu iş için kendi personellerine ve müesseselerine sahip olan kredilerdir. Teşkilata bağlanmamış krediler ise mevzuat esasları barındırmayan kredilerdir. İlk defa 1863 yılında Mithat Paşa'nın öncülüğünde kurulan Memleket Bankası, teşkilatlanmış zirai kredilerin ve milli bankacılığın esas kaynağı olacaktır. Mithat Paşa tarafından düşünülen ve köylülere az bir faizle kolay bir şekilde kredi veren Memleket Sandıkları adı taşıyan bu oluşum uluslararası zirai kredi tarihinde bütün yönleriyle önemli bir yer işgal eder. Tarihi bakımdan genel bir kıyaslama yapabilmek için dünyanın diğer yerlerinde aynı dönemlerde veya öncesinde kurulmuş kredi teşkilatlarının ana prensiplerini açıklamak gerekir.⁶⁸

İlk olarak Almanya'da oluşturulan “Raiffeisen tasarruf ve İkras Sandıkları” teşekkülü ziraat alanındaki modern kredi kooperatiflerinin temelini temsil eder. Kooperatif kelimesi Latin ve Anglosakson diller grubuna ait bir kelime olup “birlikte çalışma, beraberce imal etme, müşterek

⁶⁷ İloğlu, a.g.m., s. 91-92.

⁶⁸ Yusuf Saim Atasâğun, **Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939**, Türkiye'de Zirai Kredi: C: I, Kenan Basımevi, İstanbul 1939, s. 9-17.

olarak yapma” anlamına gelmektedir. Bugün kullandığımız anlamda kooperatifçiliğin ilk izlerine İngiltere’de rastlanır. Rochdale kasabasında kurulan bu kooperatifler tüketim kooperatifidir.⁶⁹ Kooperatifçiliğin 19. yüzyılda İngiltere’de başlaması Sanayi Devrimi’nin ve sonuçlarının işçiler için ağır ve acımasız hale dönüşmesi ile yakından ilişkisi vardır. İngiltere’de kooperatifçiliğin öncülerinden olan Robert Owen (1771-1858) fabrikasında çalıştırdığı işçileri için sıhhi evler ve bakkallar açmıştır. Fransa’da ilk kurulan kooperatifler ise daha çok üretim amaçlı kooperatiflerdir.⁷⁰

Almanya’da ise kooperatifçilik, 19. yüzyılda etkisini Avrupa’nın her yerinde hissettiren sanayileşme sonucunda kredi kooperatifçiliği şeklinde doğmuştur. Zanaat erbabı ve köylüler yeni şartlar karşısında zor duruma düşmüş ve zirai krediye ihtiyaç duymuştur. Büyük sanayi karşısında köylüyü korumak için uygulamaya geçen ilk isim Hermann Schulze (1808- 1883) olmuştur. Delitzsch kasabasında doğduğu için Delitzsch’i de ismine eklemiştir. Berlin Millet Meclisinde aza olarak seçildi. 1849 yılında marangozlar ve ayakkabıcılar için “ham madde tedariki kooperatifi”ni kurdu. 1850’de “Esnaf Kredi Kooperatifi” kuran Schulze-Delitzsch, sosyalistlerin tepkisine rağmen kooperatifçilik propagandası yapmaya devam etti. 1883 yılında vefat ettiğinde kurduğu Alman Küçük Sanat ve İktisat Kooperatifleri Birliği’nin üye sayısı 922 ve sermayesi 122 milyon marktı.⁷¹

1.3.1. Raiffeisen Kooperatif Sistemi

Almanya’da bir başka isim Friedrich Wilhelm Raiffeisen (1818-1888), köylüyü korumak ve kredi ihtiyaçlarını karşılamak için yeni bir kooperatif sistemi oluşturdu. Gönüllü olarak askerlik mesleğini tercih eden Raiffeisen gözündeki bir rahatsızlık sebebiyle askerlikten ayrılmış ve 1845’te Weyerbusch belediye başkanı olmuştur. 1846 ve 1847 senesinde kış çok şiddetli geçmiş, bu yüzden halk kıtlıkla mücadele etmiştir. Raiffeisen kıtlığın yol açtığı kötü şartları bir dernek açarak tedbir almıştır. “Ekmek Derneği” (Weyerbuscher Brodverein) olarak bilinen oluşum köy kooperatiflerinin ilki olarak anılır.⁷² Köyün zengin kesiminin yardımıyla halka ucuz yiyecek tedarik edecek bir İstihlak (Konsumverein, Tüketim,) Birliği kuran Raiffeisen 1849 yılında Flammersfeld’de Yardım Birliği (Hilfsverein) adında bir teşekkül kurmuştur. Son

⁶⁹ Tüketim kooperatiflerinde amaç, ortaklarının tüketim maddelerine olan ihtiyaçlarını karşılamaktır.

⁷⁰ **Kooperatifin Önemi**, haz. Ankara Ticaret Postası Gazetesi Kooperatifçilik Servisi, Şenyuva Matbaası, Ankara 1966, s. 13-14.

⁷¹ Z. Fahri Fındıkoğlu, **Türkiye’de Kooperatifçilik Tatbiki Sosyoloji Denemesi**, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1953, s. 2-25.

⁷² Nureddin Hazar, **Kooperatifçilik Tarihi**, Tarım Kredi Kooperatifleri Yardımlaşma Birliği Yayınları, Ankara 1970, s.192-194.

olarak 1854 yılında Heddesdorf'da İçtimai Muavenet Birliği (Sosyal Yardım) (Wohltätigkeitsverein) kurmuştur. Kurulan birliklerin maksatları çok az farklılık taşımakla birlikte başlangıçta asıl olan toplumsal yardımı gözetmektir. Ayrıca oluşumlar, bölgede köylüleri tefecilerden, hayvan tüccarlarının aşırı faizlerinden kurtarmayı ve gerekli tohumlukları da ortaklaşa temin etmeye çalışıyordu.⁷³

Raiffeisen üç yıl Weyerbusch'da görev yaptıktan sonra 1848'de daha büyük bir yerleşim yeri olan Flammersfeld'de belediye başkanı oldu. Buradaki köylünün durumu da diğer yerlerden farklı değildi. Halkın da yardımıyla "Muhtaç Çiftçiyi Destekleme Derneği" adında yeni bir dernek kuruldu. Derneğin amacı, halkı sığır tüccarlarının ve tefecilerin elinden kurtarmaktı. Bunun için ilk olarak dernek tarafından sığır satın alınmış ve köylülere teslim edilmiştir. Köylülere sığırların bedelini beş yıl içinde ve taksitler halinde ödenmek planı çıkarılmıştır. Hayvan dağıtımının zirainin gelişmesi için yeterli olmadığını fark eden Raiffeisen, çiftçilere arazi, ekipman ve tohumluk tedarik etmenin yollarını aramaya devam etmiştir. Bunu sağlamanın yolunun sermayeden geçtiğini bilen Raiffeisen dernek üyelerinin ortaklaşa sorumlu olacağı bir sistem sağlamıştır.⁷⁴

Başarılarıyla ön plana çıkan Raiffeisen 1852 yılında daha büyük bir yerleşim yeri olan Heddesdorf'a belediye başkanı olarak atanmıştır. 1854 yılında "Heddesdorf Hayır Derneği"ni kurarak yardım kuruluşları işlerine devam etmiştir. 1862 yılında Schulze-Delitzsch ile mektuplaşarak bağlantı kurmuştur.⁷⁵ Tıpkı Schulze'ye muhalif olanlar gibi Raiffeisen'e karşı olanlar da vardı. Sonraki on yıl boyunca yaşanan birçok gelişme ortaklaşa sorumluluk ilkesiyle dernek yürütmenin çok zor yürüdüğünü göstermişti. Heddesdorf Hayır Derneği dokuz yılın ardından kapanmıştır. Kurulduğu 1854 yılından 1864 yılına kadar çalışan Heddesdorf, son faaliyet yıllarında kredi işleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu açıdan bu birlikler kredi kooperatifi olarak sayılamazlar, çünkü bu birliklerde sermaye köyün zengin kesimi tarafından temin ediliyordu. İlâveten kooperatiflerin bir özelliği olan "kendi kendine idare" usulü bu birliklerde yoktu. Raiffeisen köylüyü idare edecek sermayenin elde edilemeyeceğini görünce kredi teşkilatını daha işlevsel bir şekilde sokmaya çalışmıştır.⁷⁶ 1864 yılında Heddesdorf Kredi Birliği (Heddesdorfer Darlehnskassen-Verein) kurulmuştur. Bu yeni oluşumla Raiffeisen kooperatiflerinde belirgin bir adım atıldı. Sadece birlik üyelerinin kredi aldığı ortaklaşa şekilde

⁷³ Atasagun, **Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939**, s. 18.

⁷⁴ Friedrich Wilhelm Raiffeisen, **Die Darlehnskassen- Vereine**, (7.Auflage Unveränderter Neudruck der 5. Auflage von 1887), Verlag der Raiffeisendruckerei G.m.b.H, Neuwied am Rhein 1951, s. 21.

⁷⁵ Hazar, a.g.e., s. 194.

⁷⁶ Atasagun, **Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939**, s. 18-19.

kendi kendine yardım eden bir kooperatif modeli doğmuştur. Bu model sonraları kurulan kredi kooperatifleri için önemli bir aşama sağlamıştı. Raiffeisen birliklerin yapılarında değişiklik yaparak bugün dahi kooperatifçiliğin temel prensibini oluşturan “müşterek mesuliyet” esasını kurmuştur. Bu sayede zenginlerin sermayesiyle fakirlere yardım kaldırılmıştı. Bu yeni oluşumlarda sosyal yardımlar ikinci plana atılmış, esas fonksiyonu kredi teminatı olmuştur.⁷⁷

1865 yılında emekliliğe ayrılan Raiffeisen farklı iş dallarında giriştiyse de ülküsünden vazgeçmedi. Sonradan 1881 yılında kurduğu şarap ticareti işini “Raiffeisen ve Ortakları” şirketine devretmiştir. 1868 yılında ise Raiffeisen tipi kooperatiflerin sayısı 75’i bulmuştu. 1872’de kredi kooperatiflerinin ortağı olduğu “Ren Bölgesi Tarım Kooperatifleri Bankası” ve 1876’da Kooperatifler Merkez Bankası’nı kurmuştur. İmparator I. Wilhelm bu bankaya 30.000 marklık bir bağış yapmış ve Raiffeisen’a nişan vermiştir.⁷⁸

Raiffeisen 1877 yılında Kırsal Kooperatifler Ajanslar Birliği’ni kurarak kooperatif örgütünü tamamlamıştı. 1881 yılına gelindiğinde Almanya genelinde Raiffeisen sistemine dayanan 121 kredi kooperatifi ve bu kooperatiflere ortak olan üyeler de 13.200 civarındaydı. Ayrıca kooperatifler Rusya, Belçika, Fransa, Hollanda, İspanya gibi ülkelerden takip ediliyordu. İsviçre ve Danimarka’dan kooperatifleri tespit etmek için temsilciler gönderilmişti. İtalya ve Avusturya-Macaristan Raiffeisen ilkelerine göre kredi kooperatifleri kurmuştur.⁷⁹

Raiffeisen’in vefat ettiği 1888 yılında Almanya’da Raiffeisen birliğine bağlı kooperatifler 400’den fazlaydı. Bugün dahi birçok ülkede Raiffeisen ilkelerine göre düzenlenmiş yüz binden fazla Kredi Kooperatifi çalışmaktadır.⁸⁰ Hatta Avrupa’da Raiffeisen adını taşıyan onlarca banka, kooperatif ve kredi birliği oluşumları bulunmaktadır. Sadece Avrupa’da değil Çin, Japonya, Tayland gibi Uzak Doğu ülkelerinde dahi Raiffeisen tipi kooperatifler uygulama alanı bulmuştur.⁸¹

1.3.2. Raiffeisen Kooperatif Sistemi İlkeleri ve Memleket Sandıklarının Karşılaştırılması

Raiffeisen sistemi, bulunduğu bölgenin sosyal ve ekonomik koşullarından doğmuştur. Kooperatiflerin ilk görüldüğü yer olan Weyerbusch, yolları elverişsiz, halkı fakir ve finansal

⁷⁷ Werner Schiffgen, “*Raiffeisen Movement for Agricultural Cooperation in West Germany*”, Agricultural Administration, C: 8, Sayı: 4, 1979, s. 246.

⁷⁸ Hazar, a.g.e., s. 196.

⁷⁹ Raiffeisen, a.g.e., s.12-13.

⁸⁰ Atasagun, **Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939**, s. 17.

⁸¹ Walter H. Mallory, “Rural Cooperative Credit in China: A Record of Seven Years of Experimentation”, The Quarterly Journal of Economics, C: 45, Sayı:3, 1931, s. 484-486.

açından tefeci sermayesine bağımlı olan küçük bir yerleşim yeridir. Dolayısıyla Raiffeisen'in çıkış noktası, köylüyü ekonomik açıdan istismar eden tefecilerle mücadele etmek ve beldeleri bayındır hale getirebilmektir. Charles Gide'e göre Raiffeisen'in amacı "fakir Alman köylüsünü o dönemki murabahadan kurtarmaktır." Dahası Gide, tefecilik faaliyetinin sadece Almanya'da değil Avrupa'nın batı ve orta bölgelerinde de bir sorun haline geldiğini belirtir.⁸²

Mithat Paşa'nın Tuna valisi iken köylüyü murabahacıların elinden kurtarmak için 1863 yılında kurduğu Memleket Sandıkları, modern anlamda ilk Türk kooperatifi kabul edilmiştir.⁸³

Yusuf Saim Atasâğun'a göre, Mithat Paşa'nın öncülük ettiği Memleket Sandıkları fikri tamamen orijinaldir. Bu teşkilat kurulduğu zamanda başka memleketlerde böyle bir yapılanma ya hiç görülmemiş ya da henüz kurulmuştur. Raiffeisen'in Almanya'da köylüler için oluşturduğu tasarruf ve ikraz sandıkları 1862-1864 yıllarında yani hemen hemen aynı dönemde kurulmuştur. Mithat Paşa 1858'de Avrupa'da 6 ay bulunduğu dönemde Paris, Belçika, Viyana, Londra'yı gezmiştir. Atasâğun, Mithat Paşa'nın gezdiği yerlerde zirai kredi oluşumlarını incelediğinin iddia edilemeyeceğini belirtir. Ona göre, Mithat Paşa dış tesir altında kalmadan Memleket Sandıklarını kurmuştur ve gezdiği yerler ile tarihleri göz önüne alarak bir adaptasyon ihtimaline imkan yoktur.⁸⁴

Süheyp Nizami Derbil'e göre, Mithat Paşa'nın Memleket Sandıkları orijinal bir girişimdir ve kendi kendine bulup ortaya çıkardığı da şu şekilde anlaşılır. Memleket Sandığı 1863 yılında kurulmasına karşılık Raiffeisen, kredi kooperatifi prensiplerini 1864 senesinde belirtmiştir. Böylelikle Mithat Paşa'nın Memleket Sandığının, Raiffeisen'in prensiplerini belirtmeden önce kurduğu anlaşılır.⁸⁵

Mithat Paşa'nın kurduğu Memleket Sandıklarının özgün bir fikir olup olmadığını anlamak için 1862 yılında kurulan Raiffeisen "Tasarruf ve İkraz Sandıkları" ile benzerlikleri ve farklılıkları açıklamak gerekir. Buna göre benzerlikler şu şekilde sıralanabilir: ⁸⁶

- 1) Her iki oluşum da köylülere zirai kredi desteği sağlamak için kurulmuştur.

⁸² Charles Gide, **Tarım Kooperatif Sosyeleri**, Çev. Alaettin Cemil Topçubaşı, Türk Kooperatifçilik Kurumu, Ankara 1936, s. 30.

⁸³ **100. Yılda T.C. Ziraat Bankası Kooperatifçilik Çalışmaları 1863-1963**, Ziraat Bankası Kooperatifler Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1964, s. 25.

⁸⁴ Atasâğun, **Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939**, s. 18.

⁸⁵ Süheyp Nizami Derbil, **Kooperatifler**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1945, s. 44.

⁸⁶ Nurettin Hazar, a.g.e., s. 100-101; Atasâğun, **Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939**, s. 19-20; Seyfullah Akbolat, **Türkiye'de Kooperatiflerin Doğuşunda Devlet Etkisi ve Memleket Sandıkları**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Kooperatifçilik Bilim Dalı, İstanbul 2012, s. 79.

- 2) Raiffesen'in Selbsthilfe yani kendi kendine yardım ilkesiyle Memleket Sandıklarının dayandığı imece usulü aynı anlamdadır.
- 3) Raiffeisen Sandıklarında idare demokratik yollarla (Selbverwaltung) yürür. "Bir ortak bir oy" esası üzerine kendi kendine idare ilkesi kabul edilmiştir. Memleket Sandıklarında da yönetim şekli demokratiktir. Sandık Eminleri kaza halkı tarafından seçilir.
- 4) Raiffeisen ilkelerinde din ve mezhep ayrımı yoktur. Mithat Paşa da Müslüman-Hristiyan ayrımı yapmamıştır. İki taraf da bölge halkına tarafsız yaklaşmıştır.
- 5) Her iki kuruluş kredileri yalnızca üretime harcamıştır.
- 6) Her iki kuruluş kâr ederse bunun çoğunu ya da bir bölümünü hayır işlerine (Wohltatigkeit) harcayacaktı.
- 7) Her ikisinde de ücret almadan gönüllük esasına göre görev yapılması ortak ilkelerdendi.
- 8) Raiffeisen'da idari işlerde çalışanlar fahri olarak vazife alırlardı. Memleket Sandıklarında ise gönüllü olanlar Sandık Eminleriydi.
- 9) Raiffeisen sistemi, Almanya'nın komşusu olan devletlere örnek olurken Memleket Sandıkları Balkan devletlerine örnek olmuştur.

İki teşkilat arasındaki farklar ise şöyle açıklanabilir:⁸⁷

- 1) Raiffeisen teşkilatında ortak çalışma ve sorumluluk (müşterek tesanüt ve mesuliyet) esasken Memleket Sandıklarında ortak dayanışma esas olmakla birlikte ortak mesuliyet ilkesi yoktur.
- 2) Raiffeisen bir ortaklık kuruluşudur. Şirkete üye olmayanlara borç verilmez. Memleket Sandıklarında ortaklık ve üyelik gibi bir husus söz konusu değildir. Faaliyet alanı sınırlanmış kişilerle yani "ortaklarla" tekelleşmemiştir. Sermayeye katkıda bulunan ya da bulunmayan tüm çiftçiler ödünç para alabilmiştir. Bu özellikle Memleket Sandıkları daha insancıl bir tutum sergilese de sonradan her çiftçiye kredi verilmesi suistimale uğrayacaktır.
- 3) Raiffeisen'in ilk yapılanmasında kendi sermayesi yoktur. Ortaklardan sadece giriş ücreti namına cüzi miktarda para alınmıştır. Bu yüzden biriken sermaye ortaklara verilecek kredi için yeterli gelmeyince sandıklar dışarıdan borçlanabilmiştir.

⁸⁷ Tevfik Tarman, **Rayfayzen (Raiffeisen) Kooperatifleri**, Devlet Matbaası, 1937, s. 24.; Atasagun, **Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939**, s. 19-20.; Nurettin Hazar, a.g.e., s. 101-102; Seyfullah Akbolat, a.g.e., s. 79-80.

- 4) Raiffeisen’da sonraları sermaye toplayabilmek için hisse usulü oluşturulmuştur. Memleket Sandıklarında bahsi geçen hisse usulü ve giriş ücreti uygulaması yoktur. Sermaye genel ve denk şartlar altında köylülerce ortaklaşa temin edilmiştir. Toplanan sermaye kimsenin malı değildir.⁸⁸
- 5) Raiffeisen’da ortaklık payı yoktur. Böyle bir uygulama Raiffeisen’in ölümünden (1888) sonra uygulanmaya başlamıştır. Memleket Sandıklarında üyeler ekip biçtikleri arazinin ürün bedellerinden veya sahip oldukları her çift öküz için yarımşar kile yani yaklaşık olarak 15 kg tahıldan oluşan bir ortaklık payı ile katılmışlardır.
- 6) Raiffeisen Sandıklarında ikrazatın vadesi bir yıldan fazla olabilirken Memleket Sandıklarında vade bir yılı aşmamıştır. Ziraat Sandıklarında ise dört yıla kadar vade kabul edilmiştir.
- 7) Raiffeisen’in çalışma sahası mümkün olduğunca sınırlanmıştır. Memleket Sandıkları da sermayesi yettiği ölçüde faaliyet sahasını bulunduğu kazanın dışına çıkarmamıştır.
- 8) Raiffeisen’da sonradan oluşturulan hisseye faiz verilmemiş elde edilen kazanç büsbütün sermayeye eklenmiş ya da hayır işi için kullanılmıştır. Memleket Sandıklarında da temin edilen kazanç yalnız belli hayır işlerine harcanmıştır.
- 9) Raiffeisen Kooperatiflerinde sermaye sıkıntıya düştüğü zamanlarda dışarıdan borç alınarak ortaklarına dağıtılmıştır. Memleket Sandıkları harici borçlanma olmadan kendi imkânlarıyla yetinmesini bilmiştir.
- 10) Memleket Sandıkları, Menafi Sandıklarına dönüştürdükleri 1883’ten sonra vergi kaynağı ile beslenmişlerdir. Raiffeisen Kooperatiflerinde böyle bir durum görülmemiştir. Osmanlı Devleti’nde, devlet yardımı somut bir şekilde görülür.
- 11) Raiffeisen kredi kuruluşu olmasının yanı sıra birden fazla fonksiyonu da üstlenir. Raiffeisen, kooperatiflerin inanç kurumu olduğunu, Hristiyanlığın aşıladığı ilkelere de dört elle sarılması gerektiğini söyler. Ona göre, inanmayanlar insan dahi değildir. Dolayısıyla Raiffeisen’in kuruluşunu dini kurallara ve inançlara bağlarken Mithat Paşa’nın daha hümanist bir yaklaşım içinde olduğunu söyleyebiliriz.
- 12) Raiffeisen, inançlı ve kardeşlik duygusuyla dolu insanlar yetiştirmek için eğitimin şart olduğunu belirtir. Dini eğitim kadar, modern okullara ve kütüphanelere de ihtiyaç vardır. Ayrıca kimsesizler için bakımevleri, işsizler ve cezalarını çeken hükümlüler için iş yerleri kurulmalıdır. Sağlık tesisleri açılmalıdır. Görüldüğü üzere, Raiffeisen kurduğu

⁸⁸ 02/10/1891 tarihli Ziraat Bankası İdare Meclisi içtimaında şu yolda bir karar alındığına rastlanmıştır: “Menafi Sandıklarında toplanan sermayelerin on sene nihayetinde sahiblerine iadesi iradei seniye iktizasından bulunduğu...”

oluşumlara kredi kurumu olmasından daha fazla misyon yüklemiştir. Mithat Paşa sandıklara bu anlamda yaklaşmamıştır.

Özetle, Memleket Sandıklarını Raiffeisen'dan ayıran özellikler “müşterek mesuliyet” ve sermayenin toplanma şeklidir. Memleket Sandıklarında krediler sadece belirlenen usullere göre toplanan sermaye ile işlenmiştir. Başka hiçbir kaynaktan işletme sermayesi tedarik edilmemiştir. Memleket Sandıklarının sermayesi sadece vergi gelirleriyle sınırlandırıldığı için sermaye miktarları ve sandıkların faaliyetleri de kısıtlanmıştır. Yine Memleket Sandıklarında başlangıçta imece usulü (kendi kendine yardım) ve kendi kendini idare etme (sandık eminlerinin seçilmesi) ilkeleri hakim olmakla birlikte bu prensiplerin her bölgede uygulanmadığı görülmüştür. Aksine sandıkların zorunlu vergilerle işleyen ve resmi makamlar tarafından yönetilen müesseseler mahiyetine bürünmüştür. Bu özellik Memleket Sandıklarını Raiffeisen Sandıklarından köklü biçimde ayırır.⁸⁹

Bu noktada arşivlerden dikkatleri çeken bir hususu dile getirmek gerekir. Şimdiye dek konu ile yürütülen çalışmalarda Memleket Sandıklarının Mithat Paşa'nın orijinal fikri olduğu belirtilmiş ve teşkilatlı kredi sisteminin 1863 yılında başladığı kabul edilmiştir. Fakat Osmanlı Devleti'nde kooperatifçiliğin temelini Ahilik teşkilatı içinde doğduğu söylenir.⁹⁰ Ahi birliklerinde esnaf arasında dayanışma ve yardımlaşmayı düzenlemek amacıyla doğan, birliklerin hazinesi ve bir çeşit bankası sayılan Esnaf Orta Sandıklarının da Mithat Paşa'ya ilham verdiği öne sürülür.⁹¹ Örneğin, Eytam Sandıkları, Avarız Sandıkları gibi. Hatta arşivlerde II. Mahmut (1808-1839) ve Abdülmecid (1839-1861) dönemlerinde “memleket sandıkları” ismine rastlanmıştır.⁹² Fakat

⁸⁹ Atasığun, **Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939**, s. 20.

⁹⁰ Süleyman Arısoy, “*Ahilik ve Türk Kooperativizmi*”, Kooperatif Dünyası Dergisi, C:13, Sayı:147, 1983, s.4.

⁹¹ Nurettin Hazar, “*Türk Kooperatifçiliğinin Kaynaklarından: Ahi Birlikleri (1270-1727)*”, Kooperatif Dünyası Dergisi, C:10, Sayı: 118, 1981, s.

⁹²Örneğin, Hicri 20.09.1252 (29 Aralık 1836) tarihli bir belgede geçen “Memleket Sandığı” ifadesi “Limni adası kocabaşlarının memleket işlerini görmek üzere sakin oldukları ve memleket sandığının bulunduğu mahal semtsiz olduğundan başka bir mahal tedariki” BOA, C.DH, 60/2986.; Hicri 03.09.1260 (1844) tarihli bir başka belge “Yunan tebeasından Anaştaş Endru'nun Ayvalık Kazası Memleket Sandığı ve bazı şahıslardan olan alacaklarının tahsil edilmesi” BOA, HR.MKT, 6/29.; Hicri 03.12.1263 (1847) tarihli bir belge “Han Mahmud'un mahall-i ikametinde taayyüş-i daimisine bakıncaya kadar şimdilik Memleket Sandığı'ndan arasıra biraz akça itası hususunun Silistre valisine işarı istizanına dair tezkire-i samiye.” BOA, İ.MSM, 51/1307.; Hicri 03.12.1263 (1847) tarihli bir başka belge “Ruscuk'a gönderilmiş olan Han Mahmud'a memleket sandığından akçe verilmesine dair maliye nazırına buyruldu ve Silistre valisine yazılan şukka” BOA, A.}MKT, 101/70.; Hicri 06.12.1263 (1847) tarihli belge “Ruscuk'a gönderilmiş olan Han Mahmud'a memleketindeki emlakini satın alakasını kesinceye kadar memleket sandığından ara sıra ihtiyacını temin için para verilmesi hakkında maliye nazırından yazılan buyruldu.” BOA, A.}MKT, 102/3.; Hicri 16.02.1264 (1847) tarihli belge “Ruscuk'ta ikamet üzere bulunan Han Mahmud'a 1100 kuruşun memleket sandığından maaş olarak tahsisi.” BOA, A.}AMD., 3/43.; Hicri 11.08.1273 (1856) “Sünne'nin Avusturya Sünne Kumandanlığı'nca tesliminde kilise ve memleket sandığında bulunan akçe ile sefaretten alınan vergiye dair Tuna Komisyonu Riyaseti tahriratının gönderildiği...” BOA, HR.MKT, 185/52.; Hicri 29.02.1278 (1861) tarihli belge “Midilli Meclisi azasından ve muteberan-ı memlekettten Mandıra oğlu Kirligor'un, Ayvalık Memleket Sandığı'ndan matlubu olan faiz miktarının sandıkça ödenememesi üzerine

bu sandıklarla Mithat Paşa'nın kurduğu sandıklar aynı sandıklar değildir. Yalnızca isim benzerliği olduğu düşünülmektedir. Zira Memleket Sandıkları ile diğer sandıklar arasındaki en büyük fark sandıkların kim için oluşturulduğudur. Bu açıdan bakıldığında Memleket Sandıklarının ayrı bir yerde olduğu anlaşılır. Çünkü Memleket Sandıklarının kurulma amacı sadece çiftçilere borç vermektir.

Teşkilatlı kredi sisteminin başlangıç tarihi 1863 olarak kabul edilmişken Cemil Bora öne sürdüğü bir belgeye göre bu tarihi 1829'a götürür. 1242 (1832) tarihli Takvim-i Vekayi gazetesinde çıkan bir habere göre, 1829 tarihinde çıkan İrade-i Seniyye ile "Anadolu'da yetişen afyon mahsulünün alım-satım işlemini tek bir elden sağlamak ve muhtekirler (vurguncu) tarafından çiftçilerden düşük fiyatla satın alınmasını önlemek" amacıyla Zirai Afyon Kumpanyası kurulmuştur. Bu şirketin devlet tarafından finanse edilmesi kararlaştırılmıştır. Cemal Bora bu şirketi ilk resmi zirai kredi uygulaması olarak görmektedir.⁹³ Nurettin Hazar, kurulan bu şirketin devlet tarafından finanse edilmesiyle ortada bir kredi sistemi olduğunu ancak bunun ne kooperatif ne de banka özelliği taşıdığını söyler. Şirketin nasıl kurulduğu, sermayesi gibi meseleler belli değildir. Sonraki yıllarda şirketin adına rastlanmadığı için devam ettiği de söylenemez. Dolayısıyla bu sistem Toprak Mahsulleri Ofisinin çalışmalarına benzetilebilir. Bu durum Mithat Paşa'nın uygulayıcısı olduğu Memleket Sandıklarının teşkilatlı kredi sisteminin başlangıcı sayıldığı görüşünü değiştirmez.⁹⁴

hukukunu hükümet nezdinde aradığı." BOA, MVL, 787/62.; Hicri 03.03.1278 tarihli belge "Midilli Meclisi azasından ve eşrafdan Mandıraoğlu Kirligor'un Memleket Sandığı'nda olan alacağının ödenmesi." BOA, A.}MKT.UM, 498/2.; Hicri 06.05.1278 tarihli belge "Midilli Meclisi azasından Mandıraoğlu Kirlegor'un Ayvalık memleket sandığı'nda bulunan alacağının faiziyle birlikte ödenmesi." BOA, A.}MKT.UM, 514/96.; Hicri 07.05.1278 tarihli belge "Kirkor'un Ayvalık Memleket Sandığı'ndan alacağı para mukabili olan iki tahvilde güzeşte mukavelesi münderic olmasına rağmen, Ayvalık çorbacılarının güzeşte vermemek eftarında oldukları" BOA, MVL, 782/2.; Hicri 25.06.1278 tarihli belge "Midilli ceziresi azasından Mandıra oğlu Kirlefor'un Ayvalık Memleket Sandığı'ndan alacağı olan mebalige dair." BOA, MVL, 787/81.; Hicri 29.11.1278 tarihli "Midilli Ceziresi azasından Mandıraoğlu Kirkor'un Ayvalık Memleket Sandığı'ndaki matlubunun tahsil edilerek vekili Karantina Hekimi Kostaki'ye teslim olunduğu." BOA, MVL, 630/20. İlk kooperatif yapılanması ve teşkilatlı kredi usulünün temeli olarak görülen Memleket Sandıklarının 1863 yılında kurulduğu göz önüne alınırsa bu tarih öncesinde devlet arşivlerinde bulunan ve "Memleket Sandıkları" ibaresi geçen belgeleri göstermeye çalıştık. Bu belgelerin dikkatli bir şekilde incelenmesinin ardından Memleket Sandıklarının orijinalliği durumunun daha iyi anlaşılacağı düşünülmektedir.

⁹³ Cemal Bora, "Yurdumuzda İlk Zirai Kredi 1829 Yılında Afyon Üreticilerine Verilmekle Başlanmıştır", Karınca Kooperatif Postası, C:44, Sayı: 486, 1977, s. 10-12.

⁹⁴ Nurettin Hazar, **T.C. Ziraat Bankası 1863-1963**, Fon Matbaası, Ankara 1986, s. 67-68.

2. BÖLÜM: BANKANIN KÖKENİ MEMLEKET SANDIKLARI

2.1. Memleket Sandıklarının Kuruluş Amacı ve Mithat Paşa'nın Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıla gelindiğinde düzenli ve istikrarlı bir zirai kredi sistemi bulunmamaktaydı. Basit anlamda para işlerinin tümü sarraf ve bankerlerin elindeydi. Dolayısıyla ikrazat işlerine de sarraf ve bankerler bakıyordu. Çiftçiler kredi ihtiyaçlarını karşılayabilmek için özel kişilerin merhametine ve desteğine sığınmak zorunda kalıyordu. Kötü mahsullerin çıktığı ve afetlerin olduğu zamanlarda çiftçiler akrabalarından ya da yakınlarından yardım alıyorlardı. Bunların haricinde yarıcılık (ortakçılık) ve özel şahıslardan gelen yardımlar nakdi veya aynı şekilde ikrazat yapılıyordu. Aşırı derecede yüksek miktarda faizli olan özel şahıs kredilerini verenler murabahacıları. Tefecilerin kredi faiz oranı yıllık % 900'lere varan seviyelere ulaşıyordu. Çiftçilerin tefecilerin ağır faizleri altında ezildiğinin görülmesi teşkilatlı zirai kredi sistemini ortaya çıkarmıştır.⁹⁵

Ziraat alanında kredi bulmanın güçlüklerini gören ve bu durumun karşısında ciddi çareler arayan devlet adamı Mithat Paşa olmuştur.⁹⁶ Rusçuk asıllı olan Mithat Paşa 1822 yılında İstanbul'da doğmuştur. Babası Hacı Hafız Mehmet Eşref Efendi'dir. Asıl adı Mithat değil Ahmet Şefik'tir. Küçük yaşlarda Kur'an'ı hıfzemesinden dolayı Hafız Şefik diye de anılırdı. Divan-ı Hümayun kaleminde yer alarak burada gösterdiği başarıları ve maharetleriyle kendisine "methetme, övgü" anlamına gelen "Midhat" mahlası verilmiş ve artık diğer isimleri unutulmuştur.⁹⁷

Mithat Paşa, sultan Abdülmecid devrinde halka yapılan yolsuzlukların ortaya çıkarılması amacıyla kurulan İmar Meclisi'nde görev aldı. Bu sayede ıslahatlar için nasıl bir yol izlenmesi gerektiğine dair tecrübe edinme fırsatını yakaladı. Konu ile ilgili olarak hazırladığı raporlar dönemin sadrazamı Reşit Paşa tarafından takdir topladı. Daha sonra Mithat Paşa, Hâceganlık⁹⁸ rütbesini almış ve vazifelerinde hızla yükselmiştir. Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye'de ve başka önemli meclislerde görüşme tutanaklarını tutarak yüksek deneyimler elde edebilmiştir. Mithat Paşa, Balkanlarda yaşanan huzursuzluk ve bunların soruşturmasını yürütmek amacıyla teftiş ile görevlendirilmiştir. Bu bölgede soygunculuk ve haydutluk gibi vakaların önünü

⁹⁵ Nurettin Hazar, "Teşkilatlı Zirai Krediyeye Nasıl İhtiyaç Duyuldu?", Karınca Kooperatif Postası, Sayı: 531, Mart, Ankara 1981, s. 3-4.

⁹⁶ Atasağun, **Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939**, s. 1.

⁹⁷ Arslan Ergüç, **Mithat Paşa**, Kanaat Matbaası, Konya 1962, s.3-4.

⁹⁸ Osmanlı Devleti'nde önemli kalem amirleri için kullanılan tabir

kesmekte etkin olmuştur. Mithat Paşa ayrıca bölgede tarımın geliştirilmesi amacıyla tarım aletleri dağıtmış ve ürün almayı artıracak teşviklerde bulunmuştur.⁹⁹

Mithat Paşa 1858 yılında altı ay kadar Avrupa'da bulunmuş, burada ekonomik ve toplumsal gelişmeler konusunda çalışma yapma fırsatına sahip olmuştur. İngiltere'de Manchester yakınlarında bulunan Rochdale'da kurulan kooperatifçilik oluşumları hakkında bilgi edinmiştir.¹⁰⁰

Mithat Paşa'nın iktisadi yönden önemli faaliyetleri Niş valiliğine tayin edildiği 1861 yılından sonra başladı. Niş'te ulaşım ve haberleşme olanaklarının yokluğu sebebiyle çiftçiler ürünlerini değerlendiremiyor ve ederinde satamıyordu. Halkın can güvenliği hırsızlık ve yol kesme vakaları yüzünden yoktu. Tüm bu sıkıntıları çözebilmek için Mithat Paşa çeşitli önlemler almıştır. İlk olarak eşkıyalık hareketlerinin sebeplerini araştırarak güvenliği sağlamaya çalışmıştır. Vilayetin her tarafına jandarma sevk etmiş, Niş ve Sofya'yı birbirine bağlayan yollar inşa ettirmiştir. Yeni yollar sayesinde bölge halkı ürünlerinin sevkiyatını yapabilmiş, ticaret ağı kurabilmiştir.¹⁰¹

Niş'te bulunduğu süreç boyunca valilik görevinde gösterdiği başarıları takdir edilen Mithat Paşa 1864 yılında İstanbul'a çağırılmıştır. Burada ilk defa Tuna'da uygulanacak Vilayet Nizamnamesini Fuat Paşa ile hazırlamışlardır. 1864 Vilayet Nizamnamesinde "Tuna Vilayeti" oluşturularak Niş, Vidin ve Silistre eyaletleri bir araya getirilmiştir. Yeni vilayetin valiliğine ise Mithat Paşa getirildi. Mithat Paşa'ya göre yeni vilayet düzenine geçilmesinin sebepleri şöyleydi: Siliste, Vidin ve bilhassa Balkanlar'daki Bulgarların¹⁰² mağdur durumda oldukları ve zulüm gördüklerine dair Rusya propagandasını etkisiz hale getirmek, Ali ve Fuat Paşaların yeni bir taşra idaresi pratiği geliştirmek istemesi ve devletin mali ve mülki idaresine nizam vermek amacıyla ülkeyi kalkındırmak ve refahını artırmaktı.¹⁰³

⁹⁹ **Uluslararası Midhat Paşa Semineri...**, a.g.e., s. 1.

¹⁰⁰ Nezih Demirtepe, "Doğumunun 131. Yılında Ülkemiz Kooperatifçiliğinin Öncüsü...Mithat Paşa ve Rusçuk", **Karınca Kooperatif Postası**, Sayı: 797, Mayıs, Ankara 2003, s. 29.

¹⁰¹ Refik Fenmen, **Mithat Paşa'nın İktisadi İcraatı**, İdeal Matbaası, Ankara 1942, s. 3-4.

¹⁰² 1850'li yıllardan beri uluslararası bir nitelik kazanan bariz bir "Bulgar Meselesi" vardı. 1860'lı yıllarda bağımsız olmak için şiddet faaliyetlerine başlayan Bulgar ihtilalcilere en büyük desteği Ruslar ve Sırlar veriyordu. Bulgarların yoğun olarak bulunduğu bu topraklar taşıdığı siyasi önemin yanı sıra başkent için hayvan, hububat, kereste gibi birçok vazgeçilmez ürünün tedarik merkeziydi. Osmanlı döneminde Bulgar milliyetçilik hareketleri için bkz. Ömer Turan, **The Turkish Minority in Bulgaria 1878-1908**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.; Bekir Koç, **Osmanlı Modernleşmesi ve Midhat Paşa Tuna Vilayeti Meclisi ve Yeniden Yapılanma Çabaları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021, s. 2-87.

¹⁰³ Midhat Paşa, **Midhat Paşa'nın Hatıraları Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret)**, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, C:1, Temel Yayınları, İstanbul 1997, s. 43-46.

Politik ve sosyoekonomik önemi belirtilen bu toprakları kaybetme tehlikesiyle hazırlanan Vilayet Nizamnamesi ile Babıali'nin ilk hedefi, taşrada çoğulcu mahalli bir idare tesis etmektir. İkinci olarak, idari ve hukuki yapıyı birbirinden ayırarak Batı tarzı bir hukuk sistemi kurup gayrimüslimlerin de yargılama sürecinde yer almasını sağlamaktır. Üçüncü hedef ise, din ayrımı yapılmadan halkın her kesimine refah ve barışı temin ederek gayrimüslimlerin Osmanlı yönetiminde kalmalarını sağlamaktır. İlk iki hedefin gerçekleşmesi meclislere yüklenen bir görev iken üçüncü maddenin Mithat Paşa'nın güç ve gayretine ihtiyaç duyulduğu aşikardır.¹⁰⁴

Vilayet Nizamnamesi ile kurulan yeni vilayet idare meclislerinin eski meclislerden farkı, hiçbir şekilde yargılama sistemine sahip olmamasıydı. Bu sayede yerel eşrafın gücü kırılmak isteniyor, Mithat Paşa'nın Avrupa'yı öne çıkaran unsurlardan biri olduğuna inandığı belediye meclisi formuna dönüşüyordu. Mithat Paşa Tuna'da vali olduğu 6 yıl boyunca birçok başarıya imza attı. Halkın vergileri güvenli bir yolla ödeyebilmesi için taksitlendirme şekillerini ve vadelerini düzenlediği 10 maddelik bir talimatname hazırladı. Hayvan hırsızlığının önlenmesi amacıyla büyükbaş hayvanlar için tezkere (resmi kağıt) çıkarma zorunluluğunu getirdi. Niş'te ve Tuna'da binlerce kilometrelik yolların inşası için talimatname hazırladı. Daha rahat bir ulaşım için fayton şirketleri kurdu. Niş, Tuna ve Rusçuk'ta kurduğu araba şirketleriyle şehirlerarası ve şehir içi taşımacılık büyük bir konfora ulaştı. Fakir ve kimsesiz çocuklar için ıslahhaneler kurarak onlara barınma ve meslek edinme imkanı sağladı. Bu ıslahhaneler aynı zamanda birer sanat okulu niteliğindedir. Yaşlılar için ücretsiz eczane, hastane, aş evi inşa ettirdi. Rusçuk'ta fakir ve kimsesiz kadınlar için 40 yataklı hastane açıldı. Evleneceklerin masraflarının azaltılması konusunda bir ilan name neşretti. Mithat Paşa Niş'ten beri hayalini kurduğu ve çok önemsendiği matbaayı kurarak "Tuna" isimli vilayet gazetesini¹⁰⁵ yayımladı. Tuna gazetesi, Tuna Vilayetinin yeni yapılanmasında gerçekleşen tüm projelerin halka duyurulmasında önemli misyon üstleniyordu. Osmanlı taşra basınının öncüsü sayılabilecek Tuna gazetesi oldukça sade bir üslupla Türk ve Bulgar dillerinde neşrolmuş, bu sayede geniş bir kitleye ulaşabilmiştir. Liberal ve demokratik anlayışla¹⁰⁶ hareket eden gazete, sadece halkı vilayette ve harici kesimde gerçekleşen olaylar hakkında bilgilendirmek için değil bilim, eğitim, sanat meseleleriyle de okuyucuyu tanıştırmıştır. Mithat Paşa, yollar, şoseler, köprü ve

¹⁰⁴ Koç, a.g.e., s. 117.

¹⁰⁵ Tuna gazetesi için bkz. İsmail Eren, "Tuna Vilayeti Matbaası ve Neşriyatı (1864-1877)", *Türk Kültürü*, Sayı: 29, 1965, s. 311-318.; Bekir Koç, "Tuna Vilayeti Gazetesi ve İçeriğine Dair Bazı Bilgiler (Mart 1865-Mart 1868)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C: 34, Sayı: 57, 2015, s.121-158.

¹⁰⁶ Mithat Paşa'nın çıkardığı Tuna Vilayet gazetesinin fikirlerini yansıtmaması kaçınılmazdır. 19. yüzyıl otokrat tipli yöneticilerin aksine Mithat Paşa liberal ve demokratik tutumlu bir yöneticidir. İlber Ortaylı, "Mithat Paşa'nın Vilayet Yönetimindeki Kadroları ve Politikası", *Uluslararası Mithat Paşa Semineri Bildiriler ve Tartışmalar Edirne*, 8-10 Mayıs 1984, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986, s. 232.

derbentlerin yapımı için çok çaba sarf etmiş, bu yapıların kaliteli bir şekilde hizmet edebilmesi için bedel karşılığında Müslüman ve Hristiyanlardan herkesin olabileceği yol bekçileri tayin etmiştir. Pazarı olmayan köy ve kasabalara pazarlar kurdu. Tuna Nehri üzerinde taşımacılık filosu oluşturmaya karar vermiş, bu sayede Avusturya tekelinde olan nehir ticaretinde Osmanlı sancağı taşıyan vapurlar ve gemiler dolaşmaya başlamıştır. Eğitim meselesine de el atmış, karma eğitim sistemine geçilmesi için çabalamış, fakat ahali yanaşmadığı için bu konuda önemli bir adım atılmamıştır. Görüldüğü üzere, Mithat Paşa valilik görevinde bulunduğu Niş ve sonradan Tuna Vilayetinde dönemine göre oldukça ilerici ve cesur atılımlarda bulunmuştur. Halkın evlerinin çatılarının kiremitle döşenmesinden en ciddi sorunlarına kadar ilgilenmeye çalışmıştır.¹⁰⁷

Mithat Paşa'nın Niş ve Tuna valiliği sırasında üzerinde en çok durduğu konulardan biri ise ziraattir. Çiftçilere güvence ve destek sağlamak istiyordu. Osmanlı Devleti'nin iyi bir tarım politikasına ihtiyacı vardı. Fakat tarımın devletten destek bekleyecek zamanı yoktu, çünkü devlet yazışmaları uzun bir prosedürden geçiyordu. Bu yüzden hemen çiftçiye düşük faizli zirai kredi sağlanması kararını verdi ve 1863 yılında Memleket Sandıklarını kurdu. Memleket Sandıkları, teşkilatlanmış zirai kredilerin ve milli bankacılığın esas kaynağıdır. İlk temel kredi müessesesi olan bu gerçek sandıklar Ziraat Bankası'nın temelini oluşturmaktadır.¹⁰⁸ Bu teşkilat bugün Sırbistan sınırlarında bulunan Pirot¹⁰⁹ kasabasında kurulmuştur.¹¹⁰ Aslında sözü geçen bölgedeki çiftçilerin kredi imkanı açısından ülkenin diğer çiftçilerinden bir farkı yoktu. Tohumluk ihtiyacı olan köylüler tefecilerden yüksek faizlerle borçlanıyordu. Borç almak istemeyenler ise ya mahsulünü ya da hayvanını satıyordu. Hayvanı ve mahsulü olmayanlar da gelecek yılki mahsulünü yok pahasına devrediyor veyahut alıcının insafına kalan bir ödeme şekline razı oluyordu. Gayrimüslim çiftçiler ise gospodar¹¹¹ veya çorbacı olarak adlandırılan ağalara borçlanıp hayatlarını karın tokluğuna idame ettirmeye çalışıyorlardı. Dolayısıyla borçlarla uğraşan ve milli kredi kuruluşuna sahip olmayan devletin bu hususta çözüm üretme

¹⁰⁷ Koç, a.g.e., s. 151.290.; Fenmen, a.g.e., s. 4-12.; Ergüç, a.g.e., s. 8-12., Midhat Paşa'nın Hatıraları, s. 47-60.

¹⁰⁸ Seçil Akgün, "Midhat Paşa'nın Kurduğu Memleket Sandıkları: Ziraat Bankası'nın Kökeni", **Uluslararası Midhat Paşa Semineri Bildiriler ve Tartışmalar Edirne**, 8-10 Mayıs 1984, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986, s. 189.; Fenmen, a.g.e., s. 9.; Atasağun, **Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939**, s. 11.

¹⁰⁹ 1849'da Şerhköy, 1877'de Şarköy olarak kayıtlara geçen Şehirköy'ün adı Bulgaristan tarafından Pirot olarak değiştirilmiştir. Tahir Sezen, **Osmanlı Yer Adları**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2017, s. 716.

¹¹⁰ **The Agricultural Cooperatives and the Agricultural Bank of Bulgaria**, National Printing Office, Sofya 1924, s.5.

¹¹¹ Efendi, bey anlamlarına gelen gospodar kelimesi Balkanlar'da ve bilhassa Bulgaristan'da tımar sisteminin bozulmasından sonra doğan bir toprak tasarruf biçimi, toprak ağalığıdır. İlber Ortaylı, "*Gospodarlık*", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 14, TDV Yayınları, İstanbul 1996, s. 115.

kabiliyeti olmadığını gören Mithat Paşa'nın Memleket Sandıklarını veya diğer adıyla Menafi-i Umumiye Sandıklarını faaliyete geçirmesi sürpriz değildir.¹¹²

Memleket Sandıklarının kurulma amacını Mithat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Mithat hatıratında şu şekilde ifade eder: “Zürra (tarımla uğraşanlar, çiftçiler) hep muhtaç olduğu borçlanma için ister istemez murabahacılara başvuruyordu. Fahiş güzeşte (faiz) altında ezilen ziraat eshabı borçlu olarak mahsullerinin semeresini göremiyordu. Osmanlı'da Avrupa'da olduğu gibi az faizli, akçe ile borçlanabilecek banka oluşumu olmadığından Mithat Paşa Niş valiliğinden beri buna bir çare bulmak düşüncesindeydi. Vilayetlerin teçhizatı sırasında bu duruma bir yöntem bulunmuştur. Öyle ki, karyede hane başına yarım dönüm düşecek şekilde sahipsiz arazilerden her sene bir miktar yer ayrılacak ve oldukça bereketli olan kokoroz (mısır) mahsulünün hasılatı yapılacaktır. Eğer arazi yoksa aynı oranda tarla kiralanmalıdır. Buna göre, halk tarafından imece usulü ne kadar mahsul toplanmışsa, ihtiyar meclisi toplanacak ve mensup olduğu kazanın merkezine götürüp satılacak. Bu iş Müslüman köylerinde tatil günü sayılan cuma günü, Hristiyan köylerinde ise pazar günleri yapılacaktır. Bir kazanın içinde bulunan bu karyelerin sattığı kokorozların değeri neyse o kazada Menafi Sandığı ismiyle bir sandık kurulacaktır. Bu sandık tüccar ahalisinden mütemedi olan bir Müslüman, bir Hristiyan ve bir de kefalete bağlı olan katibin idaresinde bulunmalıydı. Haftada bir ya da iki kez kazanın pazarlarına denk gelen günlerde sandık açılırdı. Sadece o kazanın köylerinde olan ve yine sadece ziraat işleri için sandıktan akçe istikrazı yapılabilirdi. Borç alacak kişi bulunduğu ihtiyar meclisinden şahadetname (belge) alarak iki bin kuruşa kadar akçeyi yüzde bir faizle ve bir sene müddetle idane edebilir. Sandığın sermayesi ahalinin malı olup her sene faizden ne kadar akçe çıkıyorsa her köyün sermayesine denk gelen miktardan çeşme, okul, kaldırım gibi imar harcamaları kullanılması lazım gelir. Bu işin tüm usulünü kapsayan ayrıntılı nizamname yapıp sandıklara özgü müfettişler tayin olunmuştur. Üç yıl içinde Menafi Sandıkları sermayesinin 300.000 lirayı aşığı ve gazetelerde yayımlanan bilgilere göre birkaç sene içinde hesapta 500.000 liraya varmıştır. Köylerde yaşayanlar felahat (ziraat) işleri için gereken akçeyi bu yolla istikraz etmiş öte yandan yapılan şoselerin kolaylıkla ve güven içinde mahsullerini istedikleri mahallelere bolluk ve çokluk içinde nakletmiş olmaları ve esas olan üç maddenin tarik (yol, yöntem), emniyet ve Menafi Sandıklarının teshilat sonucu olarak vilayetin sakinleri servet edinmiş ayrıca civarda olan Sırlar ve Ulahlar gıpta etmişlerdir.”¹¹³

¹¹² Koç, a.g.e., s. 185.

¹¹³ Atasagun, **Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939**, s. 14-15.; Ali Haydar Midhat, **Midhat Paşa (Siyasi Hayatı-Hizmetleri-Son Anları)**, Hilal Matbaası, İstanbul 1909, s. 182-184.

Mithat Paşa'nın hatıratında geçen ifadeye göre, Niş'te vali olduğu zamandan beri bu sandıkları kurmak istediği ifadeleri yer alsın da sandıkların kurulduğu tarih net değildir. Genel olarak literatürde 1863 yılı sandıkların kurulduğu yıl olarak görüldüğünden tarım kredi kuruluş tarihi 1863 olarak belirlenmiştir. Tuna gazetesinin 23 Zilkade 1281 (Hicri) tarihli (Miladi 19 Nisan 1865) altıncı sayısında sandık idaresiyle ilgili vilayet idare meclisinde görüşülen ve kaleme alınan yirmi maddelik sandık nizamnamesi "*Memleket Sandıklarının Suret-i Tertibi ve Sermayesinin İdaresi ve Menâfi' ve Temettu'âtının Mahall-i Sarfı Hakkında Nizamnamedir*" adıyla yayımlanmıştır. Mithat Paşa bu tarifnameyi ilgili kazalara ve Babıali'ye bir tutanak ekinde takdim etmiştir.¹¹⁴ Bu mazbata Meclis-i Vala'da mütalaa edilerek kabul edilmiş ve 7 Şubat 1865'te padişah iradesi ile sandıkların kurulması resmen kabul edilmiştir.¹¹⁵ Mithat Paşa'nın sunduğu bu layihaya "*Memleket Sandıkları sermaye güzeştesiyle mesarifi sairesi için tutulacak defterlerin numunesine tevfikan sureti tahriri hakkında bazı tarifattır*" şeklinde 9 madde daha eklenmiş ve "Memleket Sandıkları Nizamnamesi" 19 Temmuz 1867 tarihinde resmi yapıya kavuşmuştur.¹¹⁶

Nizamnamede Memleket Sandıkları tabiri yer almasına rağmen, Tuna Vilayetinde sandıklar Menâfi-i Umûmiyye Sandıkları adıyla yaygınlaşmıştır. Bu sebeple, Tuna halkı başta olmak üzere, birçok bölgede Menafi Sandıkları ifadesi kabul görerek kullanılmıştır. 1883 yılından sonra sandıkların resmi adı Menafi olsa da önceki dönemlerde de Menafi Sandıkları ismine rastlanır.¹¹⁷ Sandıklar adını sermayesinin, senetlerinin vb. sandığa ait her şeyin muhafaza edildiği gerçek demir sandıklardan almıştır.¹¹⁸ Sermaye ve evrak bir dolapta ya da kasada değil taşınabilir bir sandığa konulmuştur. Sandıkların taşınabilir özelliğe sahip olması, hizmetin köylüye ulaşması açısından ilginçtir. Büyük ihtimalle, Mithat Paşa köylülerin işlemler için "hükümet merci" ve benzeri yerlere gitmekten duyduğu çekingen ve ürkek tavrının sandık sistemiyle kırılacağını düşünmüştür. Kolay ve pratik olan sandık sisteminde halk sadece pazara giderek gündelik bir yaşamın parçası haline getireceği yöntem bulmuş oluyordu.¹¹⁹

¹¹⁴ Mithat Paşa'nın Sadarete gönderdiği belgenin tarihini Hazar, H. 19 Recep 1281/ R. 6 Kanunuevvel 1280/ M. 19 Aralık 1864 olarak vermiştir. Hazar, **T.C. Ziraat Bankası 1863-1963**, s. 89.

¹¹⁵ Selda Kılıç, "*1864 Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa*", Tarih Araştırmaları Dergisi, C. 24, Sayı: 37, Mayıs 2015, s. 108.; Koç, a.g.e., s. 185.; "Halka borç para verilmek için açılmış olan memleket sandıklarının idaresine dair nizamnamenin bastırılması" BOA, A.}MKT.MHM, 338/26.

¹¹⁶ Akgün, a.g.m., s. 197.

¹¹⁷ Ferhat Güngör, *Osmanlı Devleti Zirai Kredi Teşkilatları 1863-1888*, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Isparta 2015, s. 30.

¹¹⁸ Hazar, **T.C. Ziraat Bankası 1863-1963**, s. 88.

¹¹⁹ Akgün, a.g.m., s. 195.

2.2. Memleket Sandıkları Sermayesi

Nizamnamenin ilk beş maddesi Memleket Sandıkları sermayesinin nasıl oluşturulacağı hakkındadır. Nizamnamenin birinci maddesine göre, kazadaki çiftçiler mahsullerinin fazlasını sattıktan sonra, tutar kaç kuruşa bu toplanıp Memleket Sandıklarının sermayesini oluşturacaktır.¹²⁰

İkinci maddeye göre toplanan tahıllar hangi kazaya aitse yalnızca o kazanın ihtiyar meclisi ve ileri gelenleri vasıtasıyla satılacaktır. Mahsulün satılması köylülere bırakılırsa istenilen bedelde müşteri bulma ve malı paraya çevirme hususunda güçlük olacağı için bunların gerektiği gibi uygun fiyatta satılması konusunda hükümet yardım edecektir.¹²¹

Her köyde toplanan zahirenin miktarı kayıt altında olduğu için bilinmektedir, bu tahıllar parça parça satıldıktan sonra elde edilen para kazanın bulunduğu Mal Sandıklarına “bu kadar kuruş şu köyden emaneten Mal Sandığına, Memleket Sandığı hesabına iletmek üzere emanet edilmiştir” ibaresiyle süreli bir senet yazılıp, sandık görevlisi tarafından mühürlenecek ve tüm bu işlemler için defter tutulacaktır.¹²²

Tüm köyün sandıklar için temin ettiği ve topladığı zahireler satılıp paraya dönüştürüldükten sonra önceden verilmiş süreli ilmühaberler¹²³ geri alınıp toplanan paraların miktarı ne olursa olsun bu miktar senetlere doldurulacak ve Memleket Sandıkları vekilleri tarafından çiftçilere verilecektir. Eğer para kasaba ahalsinin malı ise senet, kasabanın güvendiği bir kişiye verilecektir.¹²⁴

Beşinci maddede, ilk dört maddede belirtilen sermaye toplama usulünün zamana bağlı olarak yetişmeyeceği durumlarda satılan tahıl tutarı yirmi bin kuruşa¹²⁵ ulaştığı anda Memleket Sandığı kurulabileceği belirtilmiştir.¹²⁶

Nizamnamenin ilk maddesi 1865 yılındaki ilk halinde belirli sancak isimleriyle verilse de sonradan bölgesellik taşıdığı düşünülerek 1867 yılındaki formunda genelleştirilmiştir.¹²⁷ Sermayenin toplanmasına dair hususlar nizamnamede açıklansa da sermayenin nasıl toplanacağı ifade edilmemiştir. Maddelerden görüldüğü üzere alınacak olan mahsulün miktarı

¹²⁰ **Düstur** [Tertib 1], 2. Cüz, Matbaa-i Amire, 1289 (1873), s. 387.; Akgün, a.g.m., s. 202.

¹²¹ **Düstur** [Tertib 1], 2. Cüz, a.g.n., s. 387.; Akgün, a.g.m., s. 202.

¹²² Aynı Yer

¹²³ Alındı kağıdı

¹²⁴ Aynı Yer

¹²⁵ İki yüz mecdiye – kırk altın

¹²⁶ **Düstur** [Tertib 1], 2. Cüz, a.g.n., s. 388.; Akgün, a.g.m., s. 202.

¹²⁷ Akgün, a.g.m., s. 195.

ile kimden alınacağı kesin olarak tespit edilmemiştir. Bu sebeple toplanacak olan mahsul pratikte bir çift öküz için yarım kile yani yaklaşık 15 kilo buğday olarak belirlenmiştir. Fazla hayvanı olanlar ise daha fazla buğday vermiş bu sayede eşitlik ilkesi temin edilmiştir. Bir çeşit vergi niteliğinde olan bu usul zamanla Memleket Sandıklarının sermayesini oluşturmuştur.¹²⁸

Memleket Sandıklarının ülke çapında yaygınlaştırılması ve sermayesinin artırılması için Babıali'den icazet alınarak her köyden aşar bedeli toplanıp mahsul miktarının %5'i (yirmide biri) oranında ilave bir mahsul daha alınması istenmiştir.¹²⁹

Memleket Sandıklarının kurulduğu ilk yıllarda sermaye imece usulü¹³⁰ sağlanmıştır. Bu yardımlaşma yöntemiyle, köy ihtiyar heyetinden oluşan bir ekip öncelikle köye veya devlete ait bir tarla bulur, köy ahalisi bu tarlayı elbirliğiyle ekip biçerdi. Bu şekilde tarlayı işleme usulünde eşitlik gözetilmiştir. Her hane ortak tarlanın sadece yarım dönümünü ekip biçebilmiştir. Tarlanın müştereken işlenmesi cuma gününe bırakılmıştır. İlk zamanlarda tarlaya ekilen mahsul kokoroz (mısır) olarak belirlenmiştir. Sonradan sandıklar buğday, arpa, çavdar gibi tahıl ürünleriyle de ilgilenmiştir. Mahsul elde edildikten sonra köy ihtiyar heyetince satılmış ve kazanılan para Memleket Sandıklarına sermaye olarak ya da biriktirmek suretiyle Mal Sandıklarına yatırılmıştır. Bu yöntem uzun zaman Memleket Sandıklarının sermayesini oluşturmuştur.¹³¹

1867 yılında gelindiğinde sandıkların sermayesi 20 milyon kuruşa ulaşmıştır. 1878 yılında ise sandıkların sermayesi tabloda gösterildiği üzere 72,8 milyon kuruşa ulaşmıştır.¹³²

Vilayetler	Sermaye Miktarı (Milyon guruş)
Edirne	27,1
Tuna	25,8
Kosova	6,5
Konya	4,6
Selanik	3,8
Kastamonu	3,1
Erzurum	1,8

¹²⁸ Atasığun, **Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939**, s. 3.

¹²⁹ Hazar, **T.C. Ziraat Bankası 1863-1963**, s. 87.

¹³⁰ Özellikle kırsal topluluklarda, kanalizasyon, okul, cami, yol gibi köyün ihtiyacı olan bazı işlerin köylüler tarafından eşit şartlarda ve emek birliğiyle gerçekleştirilmesine imece usulü denir.

¹³¹ “Ziraat Bankası ile Zirai Kredi Teşkilatının Kuruluşunda Rolü Olan Memleket ve Menafi Sandıkları”, **Bakırköy Halkevi Dergisi**, Sayı: 19, 1949, s. 9.

¹³² Tablo Tevfik Güran tarafından hazırlanmıştır. Güran, a.g.e., s.180-181.

Van	0,1
Toplam	72,8

Memleket Sandıkları temelde kooperatif niteliğindedir. Bu sandıklar, kaynaklarını kendini oluşturan üyelerinden sağlar ve kendi üyelerinin ihtiyaç duyduğu kredileri karşılayabilir bir yapıdadır. Bu özelliği ile kooperatif vasfına bürünmektedir.¹³³ Memleket Sandığının sermayesini bölgede bulunan çiftçilerin tarım ürünlerini satıp sandığa verdiği paralar oluşturuyordu. Çift başına veya direkt onar ve yirmişer kıyye¹³⁴ tahıl alınır veya yarım ya da bir dönüm toprağa tahıl ekilerek ürünler sandığa bırakılırdı¹³⁵

Bahsedildiği üzere, Memleket Sandıklarının sermaye tahsil etme şekli net olmadığından bazı bölgeler sermayelerini çoğaltabilmek için ara sıra bölgesel kararlar almaktaydı. Çünkü Memleket Sandıklarında toplanan sermaye yalnızca o kazaya bağlı olan köylerde kullanılmaktaydı. Buna göre, sermaye toplanırken yerel kaynaktan elde edilmiş ve yine yerel olarak kullanılmış oluyordu. Örneğin Konya yerel meclisi çift başına birer dönüm yer ekilmesini ya da 40 kilede 1 kile zahire toplanmasını belirlemiştir.¹³⁶

2.3. Memleket Sandıklarının Konulması, Kurulması ve Yönetimi

Her Memleket Sandığına vekillik görevi olarak, bölge halkının güvendiği ve kasabaya komşu olan iki Müslüman ve iki Hristiyan olmak üzere 4 kişi seçilecektir. Eğer Hristiyan yoksa tüm vekiller Müslüman olabilir. Seçilen bu kişiler, toplanan sermaye ve borçlanma karşılığında alınan senetleri ve rehinlerin korunması için demir sandık satın alacaktır. Sandık askerlerinin sorumluluğunda olan bu sandıklar, zaptiyenin gözetiminde, taştan yapılmış bir binada evrak mahzeni varsa oraya yoksa hükümet konağı sandık odasına konarak korunacaktır. Anahtarlar vekillerde kalacak ve kilitler yine vekiller tarafından mühürlenecektir.¹³⁷

Her bölgede pazar hangi gün kuruluyorsa Memleket Sandıkları o gün sandık memurları tarafından açılacak ve kapanacaktır. Pazarın kurulmadığı günlerde gerek görülüyorsa ve hükümetin de onayı yoksa sandık vekilleri olmadan sandıklar açılmayacaktır.¹³⁸

¹³³ Fındıkoğlu, a.g.e., s. 35-37.

¹³⁴ Osmanlı ağırlık ölçü birimi olup 1200-1300 gr arasına tekabül etmektedir.

¹³⁵ Güran, a.g.e., s. 180.

¹³⁶ H. 18.10.1287/ M. 11.01.1871 tarihli arşiv belgesi, BOA, ŞD., 1702/16.

¹³⁷ **Düştur** [Tertib 1], 2. Cüz, a.g.n., s. 388.; Akgün, a.g.m., s. 203.

¹³⁸ Aynı Yer

Sekizinci maddeye göre, sandık vekilleri arasında sandık makbuzlarını ve çıktılarını kaydedip yazacak kabiliyete sahip olan varsa bu iş onlar tarafından icra edilecektir. Eğer yoksa kendisine güvenilen, akçe sayabilen ve haftada bir katiplik yapacak biri bulunacaktır. Katiplerin iş ücreti borç verilecek paranın sandığa ait yüzde birlik oranını geçmesinin dışında, 100 kuruştan 1000 kuruşa kadar olan tutar için bir kerelik %40 ve 1000 kuruştan 10000 kuruşluk meblağ için her 1000 kuruştan beşer kuruş, 10000 kuruştan 100000 kuruşluk tutarda her 1000 kuruşta 100 kuruş kayıt ücreti alınıp katibe verilmesi kararlaştırılmıştır.¹³⁹

Her kasabada pazarın kurulduğu günde sandık vekilleri hazır bulunacaktır. Bununla birlikte her bölgenin idare meclisi ya da meclis dava vekili azalarından biri sandığı açarak ödünç akçe isteyenlere borç verecektir. Önceden verilen borçlarının vadesi gelenler için sandığa götürülen akçeler kabul edilmiştir. Gelen akçelerin anaparaları, diğer gelirler ve ödünç verilen tutarlar, borçlanma için alınan rehinler gider defterine kaydedilmiştir.¹⁴⁰

2.4. Memleket Sandıklarında Borçlanma Şartları

10. maddeden 17. maddeye kadar tüm maddeler ikrazat usulleri ile ilgilidir. Buna göre, aşağıda belirtilen şartlar doğrultusunda rehinle ya da kefaletle veya iki şekilde de Memleket Sandıklarından para talep edilirse % 1 faiz oranı ile borç verilecektir. Borcu ödeyebilmek için en az 3 ay en fazla 1 sene müddet verilecektir.¹⁴¹

11. maddede belirtilenlere göre, Memleket Sandıklarından kim borç isterse bizzat sandığın açıldığı yere gelip borç istediği tutar ve kefil ya da rehini olup olmadığı sorulur. Eğer borçlanacak kişinin kefil varsa, kefil olan kişinin köyde emlak sahibi olup borç ödeyecek güçte olması gerekir. Birden fazla kişi kefil olursa malların toplamı yine şartlara uymak zorundadır. Eğer kişinin kefil değil rehini varsa koşullar değişecektir. Buna göre, verilen rehin kıymetli bir eşya ise değeri borç miktarından daha fazla olmalıdır. Eğer verilecek rehin ev, dükkan, bağ, bahçe gibi gayrimenkul ise diğer masraflarının yıllık getirisi borç verilen akçe tutarının iki katı olmak zorundadır. Örneğin, 100 kuruş borç alan bir kişinin yıllık geliri 24 kuruştan az olmamalıdır.¹⁴²

12. maddeye göre, borç alacak kişi taşınabilir malını rehin olarak getirirse, borç alacağı akçe ile rehin malı eşit olarak değerlendirilecek ve senet yazılacaktır. Taşınabilir rehin mal türü ve

¹³⁹ **Düster** [Tertib 1], 2. Cüz, a.g.n., s. 388-389.; Akgün, a.g.m., s. 203.

¹⁴⁰ **Düster** [Tertib 1], 2. Cüz, a.g.n., s. 389.; Akgün, a.g.m., s. 203-204.

¹⁴¹ Aynı Yer

¹⁴² **Düster** [Tertib 1], 2. Cüz, a.g.n., s. 389-390.; Akgün, a.g.m., s. 204.

gerçek değeri ne ise kaydedilecek ve korunacaktır. Örneğin, rehin bağ, çayır, tarla gibi devlet arazisi türünden bir gayrimenkul ise tapu senedi göstermek zorunludur. Taşınmazların yıllık hasılatı, borç miktarının iki katına eşit ya da daha fazla olduğu tespit edilmelidir. Böyle bir durumda arazi vakıf arazisi ise vakıf memurundan, devlet arazisi ise tapu memurundan evrak alınır. Verilen örnekte olduğu gibi bu evraklar da sandığa konacaktır. Emlak hususunda sandığa konulan belgeler kaç kuruş miktarında ve ne kadar süre için rehin verilecekse öncelikle meclis daireleri defterlerine ve temyiz defterlerine kaydı yapılacaktır. Kefil yoluyla alınan borçlarda senetlerin üzerine kefiller tarafından örneği yazılan ibare açıklanacaktır.¹⁴³

13 maddede belirtilene göre, Memleket Sandıklarından verilen borç için borçludan alınan senet ve kefilleri tarafından onaylanan belgeler ile ekleri, kendilerine ait mühürleri ya da imzalarıyla doldurulmalıdır. İmza ya da mühür olmayanlar belgede yazılı bulunan isimlerinin altına parmaklarıyla işaret koyacaklardır. Eğer bu da yoksa, kişi Müslüman ise güvenilir iki Müslümanın; Hristiyan ise güvenilir iki Hristiyan'ın imzası ya da mührü gereklidir.¹⁴⁴

Madde 14'te, Memleket Sandıklarından borç verilecek tutar için açık ibareyle borçludan bir senet alınacak ve deftere kaydedilecektir. Borç verilecek tutar üzerinde herhangi bir problem çıkmaması için verilen borç “filan memleket sandığından filan adama şu tarihte şu kadar süreyle borç verilmiştir” şeklinde küçük bir kağıda not düşülecektir. Bu ek mühürlenerek borçluya verilecek ve akçenin tesliminde bir sorun çıkarsa borçlu belgeyi gösterebilecek.¹⁴⁵

15. maddeye göre, sandıklara toplanan ya da borç verilen akçeler altın ya da gümüş ne olursa olsun gerçek değeri üzerinden, yani devletin belirlediği tarife üzerinden değerlendirilecektir.¹⁴⁶

Madde 16'da belirtildiği üzere, borçlular borçlandıkları meblağı bitiş tarihinden önce ödedikleri durumda, borcun tahsili kayıtlarda karışıklık yaratabileceğinden sürecin sonlanma işlemi sonraya bırakılacaktır. Ancak borçlu işlemiş ve işlenecek faizi öderse işlenen faizle birlikte anaparası kabul edilecektir. Borçlarını ödeyenlerin işlenmiş faizleri hesaplanarak özel anapara defterine yazılacaktır. Bir borcun ödenmesi gerektiği dönemde borçlu tekrardan borç almak isterde o süreye kadar işlenen faizlerini ödeyip, senedini yenilemesi gereklidir. Ayrıca kefalet ve rehin şartlarını da tekrardan sağlayıp ikinci bir vadeye göre yenilemesi lazımdır. Sonuç olarak, borçlu eski hesabını tamamen kapatıp yenilenen vadeyle tekrardan borçlanabilir.¹⁴⁷

¹⁴³ **Düster** [Tertib 1], 2. Cüz, a.g.n., s. 390.; Akgün, a.g.m., s. 204-205.

¹⁴⁴ **Düster** [Tertib 1], 2. Cüz, a.g.n., s. 390-391.; Akgün, a.g.m., s. 205.

¹⁴⁵ **Düster** [Tertib 1], 2. Cüz, a.g.n., s. 391.; Akgün, a.g.m., s. 205.

¹⁴⁶ Aynı Yer

¹⁴⁷ **Düster** [Tertib 1], 2. Cüz, a.g.n., s. 391.; Akgün, a.g.m., s. 205-206.

17. madde, vadesi gelen ve borcunu ödeyemeyen borçlu hakkındadır. Buna göre, belirlenen sürede borcunu ödemeyen kişiden borcunu tahsil etmesi istenir. Eğer ödeyebilirse vadesinin dörtte birini geçmemek kaydıyla bir süre daha uzatılır. Örneğin, akçeyi bir yıllık süre için almışsa üç aydan fazla olmamak üzere süresi uzatılır. Bu koşullar altında da ödeyemezse borçlunun rehin bıraktığı malları hükümet tarafından açık artırma usulüyle satılır. Satılan taşınabilir mal ise bedelinden anapara ile ertelenen süre işlenen faizle tamamı alınır. Eğer satılan miktar fazla ise kalan tutar sahibine geri verilir. Gayrimenkul rehin olarak gösterilmişse sandıkta bulunan senetler için hükümete resmi bir kağıt gönderilir. Hükümetten onay geldikten sonra, söz konusu gayrimenkuller borçlunun borcu anaparası ve işlenmiş faiziyle tahsil edilinceye kadar kiralanacaktır. Arazi sandık vekilleri aracılığıyla kiralanen bu taşınmazlar borçlunun borcu tahsil edildikten sonra senetleri ve rehinesi kendine teslim edilecektir.¹⁴⁸

Yusuf Saim Atasağın'a göre, Memleket Sandıklarında şahsi kefaletle veya rehinle çiftçi olmak şartıyla herkese kredi verilmiştir. Nizamnamenin 10. maddesinde "...her kim talep ederse..." ibaresi bulunsa da pratikte kredinin herkese değil çiftçilere verilmesi esas kılınmıştır. Kredinin faizi ayda %1'dir. Ödeme süresi üç aydan az bir seneden fazla değildir. Yine nizamnamede tespit edilmese de verilen kredi miktarı 20 liradır.¹⁴⁹ Tevfik Güran'a göre, Memleket sandıklarında ikrazatın faiz oranı yıllık %12 idi. Kredilerin ödenme zamanı 3 ay ile 1 yıl arasındaydı. Verilen en yüksek kredi 2 bin kuruştur. Krediler kişisel kefalet yöntemiyle veya mal rehini karşılığında veriliyordu.¹⁵⁰

2.5. Memleket Sandıklarının Menafi Durumu

Memleket Sandıklarının kendine özgü menafi (faydalar, kazançlar) gelirleri, memlekete faydası olacak işlerde kullanılmak üzere ayrılmıştır. Memleket Sandıkları kuruldukları bölgelerde elde

¹⁴⁸ **Düster** [Tertib 1], 2. Cüz, a.g.n., s. 392.; Akgün, a.g.m., s. 206.

¹⁴⁹ Atasağın, **Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939**, s. 4. Verilen bu kredi miktarının yeterli olup olmadığının Osmanlı Devleti'nde ödenen ücretlerle karşılaştırılarak anlaşılabilirliği düşünülmüştür. Osmanlı Devleti 19. yüzyılda sanayileşmemiş pre-kapitalist bir evre içindedir. Bu yüzden ücretin tanımlanması ve saptanıp ölçülebilmesi güçlükler içermektedir. 1863 ve 1913 yılları arasında gündelik nominal ücret ortalamasının yaklaşık olarak 7 kuruş olduğunu söyleyebiliriz. Tabi ulaşılan ortalama ücret miktarı Osmanlı Devleti'nin her bölgesinde geçerli değildir. Yine her işçi, meslek grubu da aynı ücreti almamaktadır. Ortalama olarak verilen ücret miktarından bir çiftçinin geçinmesi için gereken aylık kazancına ulaşabilir, buradan hareketle tarlasına alacağı tohumluk, alet edevat, hayvan, gübre gibi çiftçilikte ihtiyaç duyduğu kredi miktarına ulaşabiliriz. Söz konusu ücret bahsi ayrı bir çalışma konusu olup bu değerlendirmeyi yapabileceği durumu da göz önüne almak istedik. Detaylı bir analiz için yardımcı olabilecek kaynaklar: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, "Osmanlı Devleti'nde Ücretler (1839-1913)", İletişim Yayınları, İstanbul 1985. Charles Issawi, **The Economic History of Turkey 1800-1914**, The University of Chicago Press, London 1980.

¹⁵⁰ Güran, a.g.e., s. 180.

edilen bu gelirlerden ziraat başta olmak üzere, özellikle bayındırlık ve eğitim alanında birçok hizmetlere katkı sağlamıştır.¹⁵¹

Memleket Sandıklarının menafi durumları, nizamnamenin 18, 19 ve 20. maddelerinde işlenmiştir. Her kasım ayında Memleket Sandıklarının hesaplarının görülmesi kararlaştırılmıştır. Bu prosedür esnasında Memleket Müdürü, temyiz ve hukuk azalarından birer kişi, sandık vekilleri ve gerektiğinde ahaliden güvenilir kişiler hazır bulunacaktır. Sandıkların makbuzları ve harcama çıktıları ile, o zamana kadar yapılan işlemlerden çıkan faizler sonrası masraflar düşülerek kalan küsurat sandığın kazancı olarak yazılmıştır. Bu küsurat “şu senenin kazancı” ibaresiyle deftere kaydedilecek ve sermaye kaydı eklerine konulacaktır.¹⁵²

19. maddeye göre, Memleket Sandıklarının menafi gelirleri köprü, okul, çeşme ve kaldırım olarak yalnızca bu dört türdeki hayır işlerinin masraflarına ayrılacaktır. Başka hiçbir işte bu gelirler kullanılmayacaktır. Eğer bir kasabada okul, kaldırım ve köprü yapılması ve tamir edilmesi, okula öğretmen ve hizmetli görevlendirilmesi, kitap alınması gibi harcamalara gerek duyulursa ve tüm bunları karşılayacak bir durum yoksa menafi gelirlerinden masrafların karşılanması uygun görülmüştür. Bu kazancın verilmesi, köy muhtarlarının mühürüyle ve ihtiyar heyeti azalarının imzalarıyla arzuhal edilerek hükümete takdim edilmesi şartıyla kabul edilir. İlk önce kazaların sandıklarında ne kadar sermaye biriktiği ve faiz tutarlarının ne kadar olduğu sorulur. Bu miktar sandık vekilleri tarafından dilekçe üzerine yazılır. Sonrasında o kazada sandık sermayesinde denk gelecek şekilde sandığın hissesi ve kazancı ne ise onun üçte ikisini geçmemek kaydıyla kullanılması için izin verilecektir. Söz konusu akçe tutarının teslimi sırasındaki miktarı belirten resmi yazı, arzuhal tarafından yazılıp imzalanacak ve sandıkta korunacaktır. Eğer menafi gelirlerin kullanılmasında hile ve fesat karıştığı anlaşılırsa buna cüret edenler mahkemeye verilecek ve cezalandırılacaktır.¹⁵³

2.6. Memleket Sandıkları Katiplerinin Maaşları ve Diğer Masraflar

Sandık katiplerinin maaşları sekizinci maddede açıklandığı üzere kayıt ücretleriyle sağlanacaktır. Sandık vekilleri bu işi memleketlerine hürmeten gönüllü olarak icra edecektir. Bu yüzden vekillere ariyeten maaş verilir başka masraf çıkarmaya gerek duyulmamıştır. Sandıkların diğer masraflarını sandık, kağıt ve defter paraları, hükümet tarafından toplanan akçe için düzenin kurulması adına verilen verginin tahsili ve senelik 500 kuruşu geçmemek

¹⁵¹ Güngör, a.g.t., s. 41.

¹⁵² **Düster** [Tertib 1], 2. Cüz, a.g.n., s. 392.; Akgün, a.g.m., s. 206.

¹⁵³ **Düster** [Tertib 1], 2. Cüz, a.g.n., s. 393.; Akgün, a.g.m., s. 206-207.

üzere kömür, odun, hasır akçesi¹⁵⁴ oluşturur. Memleket Sandıkları hangi kazaya bağlı ise, oradaki sancaklar ve mutasarrıflar tarafından faizlerden doğan kazanç hesaplanacaktır. Her sandığın çıkarılan muhasebe cetvelleri İdare Meclislerinde incelenip doğrudan merkeze gönderilecektir.¹⁵⁵

2.7. Memleket Sandıklarının Gelişmesi

1863 yılında ilk defa Tuna vilayetinde Şehirköy’de kurulan sandıklar, çok kısa zamanda ciddi ilerleme kaydetmiştir. 1865 yılında benzer nitelikte sandıklar Edirne eyaletinde ve Tarhala (günümüzde Yunanistan’da) sancağında kurulmuştur. Teşkilatlanmamış (özel) kredi piyasasına yönelik ciddi bir alternatif oluşturan sandıklar gittikçe bütün imparatorluğa yayılmaya başlamıştır.¹⁵⁶ Memleket Sandıklarının Tırhala¹⁵⁷, Edirne¹⁵⁸, Yanya¹⁵⁹, Trablusgarp¹⁶⁰, Rodos¹⁶¹, Kastamonu¹⁶², Midilli¹⁶³, Konya¹⁶⁴, Selanik¹⁶⁵, Halep¹⁶⁶, Sisam¹⁶⁷,

¹⁵⁴ Memleket Sandıklarında menafi gelirler hasır akçesi olarak da belirtilmiştir.

¹⁵⁵ **Düster** [Tertib 1], 2. Cüz, a.g.n., s. 393-394.; Akgün, a.g.m., s. 207.

¹⁵⁶ Güran, a.g.e., s. 179.

¹⁵⁷ H. 26.02.1281/ M. 31.07.1864 “Tuna’da küşad (açma, açılış) olduğu gibi Tırhala’da da Memleket Sandığı küşadı (1. Rumeli)” BOA, MVL, 1016/41.

¹⁵⁸ H. 24.01.1282/ M. 29.01.1864 “Edirne dahilinde küşad olunan imar meclislerine, memleket sandığı keyfiyetine ve Edirne namıyla gazete çıkarılması ile turuk tesviyesi maddeleri hakkında. (1. Rumeli)” BOA, MVL, 1016/60.

¹⁵⁹ H. 19.11.1282/ M. 05.04.1866 “Yanya Eyaleti’nce gerçekleştirilen ikraz ve istikraz işlerinde zararın önlenmesi amacıyla Osmanlı Bankası’ndan başka bir banka daha kurulması yerine sandık kurulmasının daha yararlı olacağı.” BOA, A.} MKT.MHM., 353/3. Yanya, günümüzde Yunanistan’da bulunan tarihi bir şehirdir.

¹⁶⁰ H. 08.12.1282/ M. 24.04.1866 “Trablusgarp Vilayeti ahalisinin tefeci takımından korunması için gerekli nizamnamenin gönderildiği.” BOA, A.} MKT.MHM., 354/49.

¹⁶¹ H. 03.06.1284/ M. 02.10.1867 “Rodos Kalesi’nde müddehar (birikmiş) hıntadan (buğday) her sene değiştirilmesi gereken miktardan bir kısmının ektilererek hasıl olacak fazlanın bedeliyle memleket sandığı kurulmasına dair ilgili vilayet tahriratının, icabı icra ve iş’ar olunmak üzere gönderildiği. (1. Cezayir)” BOA, MVL., 800/61.; H. 08.08.1284/ M. 05.12.1867 “Rodos Kalesi’nde depolanan buğdayın satılarak adada bir memleket sandığı kurulması” BOA, İ.MVL., 582/26129.; H. 12.08.1284/ M. 09.12.1867 “Rodos Kalesi’nden alınan tohumluk buğdayın ekilmesiyle hasılatından elde edilen meblağdan memleket sandığı kurulması.” BOA, A.} MKT.MHM., 395/88.;

¹⁶² H. 23.05.1285/ M. 11.10.1868 “Memleket sandıkları sermayelerinin suret-i cem ve tertibi hakkında bazı ifadeye dair Kastamonu Meclisi’nin mazbatası. (Kastamonu 1)” BOA, ŞD., 1638/15.

¹⁶³ H. 17.08.1285/ M. 03.12.1868 “Midilli Adasında Tesviye-i Düyun ve Memleket Sandıklarının kurulmasına ve teferruatına dair, Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayetine cevap.” BOA, A.} MKT.MHM., 428/69.

¹⁶⁴ H. 03.04.1285/ M. 24.07.1868 “Konya vilayeti ile elviye-i mülhakasında devair-i belediye teşkil olduğu ve memleket sandıklarının da küşad olunacağına dair valinin tahriratı. (Konya 1)” BOA, ŞD., 1701/9.

¹⁶⁵ H. 26.01.1285/ M. 19.05.1868 “Memleket sandıklarına sermaye olmak üzere rub (dörtte bir) öşr istihsali uygun olmayacağından bunun terk edilerek sandıklara gerekli sermayenin diğer tahriratla belirtilecek kaideye göre tahsili. (Selanik 1)” BOA, ŞD., 2003/15.

¹⁶⁶ H. 15.10.1285/ M. 29.01.1869 “Halep ile bazı kasabat-ı mülhakada küşad olunan memleket sandıklarının sermayesiyle suret-i idare ve muamele-i cariyesi esbabının istilamı. (Halep 1)” BOA, ŞD., 2212/29.

¹⁶⁷ H. 18.11.1285/ M. 02.03.1869 “Bedeli memleket sandığından ita olunmak üzere seksen varil barutun gönderilmesine dair Sisam Emaretince yazılan tahriratın gönderildiği.” BOA, A.} MKT.MHM., 437/12.

Hüdavendigar¹⁶⁸, Adana¹⁶⁹, Limni¹⁷⁰, Ankara¹⁷¹, İdlib¹⁷², İçel, Kozan, Payas¹⁷³, Trabzon, Gümüşhane¹⁷⁴, Ordu¹⁷⁵, Golos¹⁷⁶, Kardiç¹⁷⁷, Şiran¹⁷⁸, Tuzla (Kıbrıs)¹⁷⁹, Sivas¹⁸⁰, Girit¹⁸¹, Kırkkilise¹⁸², Hezargrad¹⁸³, Silistre¹⁸⁴, Erzurum¹⁸⁵, Muş¹⁸⁶, Amasya¹⁸⁷, İmroz, Burgaz, Bolu¹⁸⁸,

¹⁶⁸ H. 04.08.1285/ M. 20.11.1868 “Karahisar-ı Sahib sancağında rub vergiden hisselerini Hazine-i Celile'ye teberru (bağış) etmemiş olan mahaller ahalişi, mezkur (adı geçen) vergilerinde bu kere teşkil olunan memleket sandığına terki istitadasında buldukları. (1. Hüdavendigar)” BOA, MVL, 1054/12.

¹⁶⁹ H. 24.09.1285/ M. 08.01.1869 “Adana sancağında bir memleket sandığı küşadı ve sermayesinin tedariki. (Haleb 1)” BOA, ŞD., 2212/26.

¹⁷⁰ H. 14.05.1285/ M. 02.10.1868 “Limni Ceziresi'nde memleket sandığı küşadı. (Cezayir-i Bahr-i Sefid 1)” BOA, ŞD., 2339/15.

¹⁷¹ H. 17.12.1286/ M. 20.03.1870 “Ankara'da inşası tasdim olunan hastahane ve ıslahane ile tarik tulumbaları tedariki ve Memleket Sandığı küşadı masarif ve sermayesi. (Ankara 1)” BOA, ŞD., 1332/25.

¹⁷² H. 23.06.1286/ M. 30.10.1869 “İdlib kazasında bir memleket sandığı küşadı. (Haleb 1)” BOA, ŞD., 2212/54.

¹⁷³ H. 01.05.1287/ M. 30.07.1870 “Adana ve İçel sancakları Memleket Sandıklarının sermayelerinin hadd-i kifayeye (yeterince) iblağı (erişme) ile Kozan ve Payas sancaklarında müceddeden (yeni baştan) sandık küşadı. (Adana 1)” BOA, ŞD., 2115/6.

¹⁷⁴ H. 29.02.1287/ M. 31.05.1870 “Gümüşhane sancağı Kelkit kazasında Memleket Sandığı yapılması ve sermaye olarak alınacak arpa ve buğday hakkında Meclis-i Umumi mazbatası. (Trabzon 1)” BOA, ŞD., 1825/49.

¹⁷⁵ H. 29.02.1287/ M. 31.05.1870 “Trabzon sancağında Ordu kazasına Memleket Sandığı kurulması ve arazi mahsûlatından yüzde ikibuçuk kuruş sermaye alınması ile teferruatı. (Trabzon 1)” BOA, ŞD., 1825/55.

¹⁷⁶ Yunanistan'da yer alan bu şehir Osmanlı'da Golos olarak isimlendirilirken daha çok Volos adıyla bilinmektedir.

¹⁷⁷ H. 20.04.1287/ M. 20.07.1870 “Golos'ta memleket sandığı açılması, Kardiç Memleket Sandığı sermayesinin artırılması” BOA, ŞD., 2085/38. Kardiç, günümüzde Yunanistan sınırlarında yer almaktadır.

¹⁷⁸ H. 29.02.1288/ M. 20.05.1871 “Şiran kazasında memleket sandıkları kurulması. (Trabzon 1)” BOA, ŞD., 1826/16. Şiran, günümüzde Gümüşhane'nin ilçelerinden biridir.

¹⁷⁹ H. 25.12.1288/ M. 06.03.1872 “Tuzla kasabasında bir iskele inşasıyla masraflarının çekirge akçesi bakiyesi olup memleket sandıklarına terk oluna meblağdan tesviyesi istizanı. (Kıbrıs 1)” BOA, ŞD., 2379/32.

¹⁸⁰ H. 04.05.1288/ M. 22.07.1871 “Sivas vilayeti dahilinde açılan menafi-i umumiye sandıkları sermayesinin keyfiyetine ve bu bağlamda sabık Amasya Mutasarrıfı Ziya Bey'in teşkil ettiği memleket sandığına dair belge ve defter. (Sivas 1)” BOA, ŞD., 1782/6.

¹⁸¹ H. 12.09.1292/ M. 12.11.1875 “Girit ceziresi ahalisinin rub öşründen alınan mebalığın memleket sandığına terki.” BOA, İ.,MTZ.GR., 14/446.

¹⁸² H. 14.10.1299/ M. 29.08.1882 “Kırkkilise Memleket Menafi Sandığı'na olan borçların tahsili için hanelerinin satılmakta olduğundan bahisle bu konuda yapılacak muamele. (Ticaret 1)” BOA, ŞD., 1175/23.

¹⁸³ H. 06.08.1305/ M. 18.04.1888 “Sadr-ı esbak Reşid Paşazade Mazhar Paşa'nın, Hezargrad'da mutasarrıf olduğu araziye aid vergi borcunun Hezargrad Memleket Sandığı'nın ödemesi gerektiği.” BOA, DH.MKT., 1501/76. Bugün adı Razgrad olan bu şehir Bulgaristan'dadır.

¹⁸⁴ H. 29.12.1281/ M. 25.05.1865 “İsmail Hakkı Efendi; 1281 Silistre doğumlu, Silistre Menafi Sandığı Emimi Süleyman Efendi'nin oğlu” BOA, DH.SAİDd., 173/361. Siliste günümüzde Bulgaristan sınırlarında yer alır.

¹⁸⁵ H. 20.12.1285/ M. 03.04.1869 “Erzurum vilayetinde menafi sandıkları açılmasına ve sermayesinin ne taraftan tedarik olunacağına dair tahrirat. (Erzurum 1)” BOA, ŞD., 1503/29.

¹⁸⁶ H. 17.02.1289/ M. 16.04.1872 “Muş Sancağı Menafi Sandığı zahiresinin suret-i ahz ve istifasına olunan şikayet üzerine emirnameye cevaben bazı ifadeye dair tahrirat.” BOA, ŞD., 1504/32.

¹⁸⁷ H. 21.05.1285/ M. 09.10.1868 “Amasya Menafi Sandığı muhasebesinin görülmesi hakkında.” BOA, ŞD., 1782/11.

¹⁸⁸ H. 24.11.1287/ M. 15.02.1871 “Bolu sancağı menafi sandıkları sermayesinin mevcunun teksirine dair mazbata” BOA, ŞD., 1640/3.

Filibe¹⁸⁹, Belgradcık¹⁹⁰, Dimetoka¹⁹¹, Berkofça¹⁹², Üsküp¹⁹³, Antakya, Suriye¹⁹⁴, Görice¹⁹⁵, Ruscuk¹⁹⁶, Berat¹⁹⁷, Argiri¹⁹⁸, Preveze¹⁹⁹, Aydın²⁰⁰, Adapazarı²⁰¹, Mankalya²⁰², Manastır²⁰³, Bosna, İslimye²⁰⁴, Kosova ve Niş'te kurulduğunu çeşitli belgelerden anlamaktayız.

2.8. Mithat Paşa'yı Engelleme Faaliyetleri ve Memleket Sandıklarının Bozulması

Memleket Sandıkları kurulduğu ilk zamanlarda köylülerden rağbet görmemişse de zamanla köylülere fayda sağlamaya başlamıştır. Hatta birkaç kazada sandıkların olumlu sonuç göstermesi takdir edilmiş ve sonradan tüm memlekete yayılmasına çalışılmıştır. Sandık Eminleri ve katipleri görevlerini dürüstçe yaptıkları zaman köylüye çok faydası dokunmuştur. Fakat birçok bölgede kurulan sandıklar her tarafta arzu edildiği gibi muntazam sonuçlar vermemiştir. İyi şekilde işleyen sandıkların sayısı gittikçe azalmış ve sandıklar faaliyet gösterememiştir. Sandıkların asıl görevinden uzaklaşması, sermayenin toplanamaması,

¹⁸⁹ H. 08.04.1287/ M. 08.07.1870 “Filibe’de Menafi-i Umumiye Sandıkları için ziraatçılardan alınmakta olan zeyahir usulüne dair malumat.” BOA, ŞD., 1906/2. Filibe, bugün adı Plovdiv olan Bulgaristan’ın güneyinde yer alan şehirdir.

¹⁹⁰ H. 29.10.1288/ M. 11.01.1872 “Belgradcık Menafi Sandığı’nın sermayesi kafi olmadığından sermayesi ziyade olan menafi sandıklarından bir yük kuruşun ikrazıyla ahalinin müzayakasının def ve tehvini.” BOA, C.İKTS., 35/1718. Bugün kuzeybatı Bulgaristan’da bulunan bir kasabadır.

¹⁹¹ BOA, HR.MKT., 725/67. Günümüzde Yunanistan’da bulunur.

¹⁹² H. 29.01.1291/ M. 18.03.1874 “Berkofça kazasının belediye ve menafi sandıkları için vürud etmeyen hissesinin acele gönderilmesi” BOA, YB.04., 8/19. Berkofça, bugün Bulgaristan’da yer alan bir kasabadır.

¹⁹³ H. 23.10.1286/ M. 26.01.1870 “Menafi Sandığı, tayinat, tahsilat gibi birtakım hesapların yazılı olduğu müsvedde hesap listesi. (Üsküb Belediye Yönetimi)” BOA, YB.021., 68/295.

¹⁹⁴ H. 06.09.1289/ M. 07.11.1872 “Suriye’de Menafi Sandığı sermayesi için senelik mahsulden yüzde iki zahire ayrıldığı.” BOA, ŞD., 2270/21.

¹⁹⁵ H.12.02.1290/ M. 11.04.1873 “Görice sancağında menafi sandıklarının tesisi için lazım gelen sermayenin mahsulün yüzde bir nisbetinde olarak umumi bir surette tedarik ve istihsali. “BOA, ŞD., 2005/19. Görice, bugün Arnavutluk’un güneydoğu kesiminde Yunanistan’a 20 km uzaklıkta bulunan bir şehirdir.

¹⁹⁶ H. 13.06.1290/ M. 04.12.1873 “Ruscuk Menafi-i Umumiye Sandığı sermayesinin artırılması.” BOA, ŞD., 2081/17. Rusçuk, günümüzde Bulgaristanda yer alan tarihi bir şehirdir.

¹⁹⁷ Arnavut’un güneyinde bulunan şehir.

¹⁹⁸ Argiri ya da Ergiri günümüzde Arnavutluk sınırında yer alır.

¹⁹⁹ H.20.04.1287/ M. 20.07.1870 “Yanya, Berat, Argiri ve Preveze sancakları kazalarında menafi sandığı açılması” BOA, ŞD., 2085/41.

²⁰⁰ H. 25.08.1291/ M. 07.10.1874 “Aydın dahilinde bulunan belediye daireleri ve menafi sandıklarının idaresi hakkında Aydın Meclisi’nin mazbatası.” BOA, ŞD., 1377/5.

²⁰¹ H. 09.09.1291/ M. 20.10.1874 “Adapazarı’nın Osmaniyeye karyesinde yaşayan Çerkez muhacirlerinin ağır kış şartları sebebiyle telef olan hayvanlarının yerine hayvan alınabilmesi için mahalli Menafi Sandıkları’ndan gerekli yardımların yapılması.” BOA, ŞD., 2408/32.

²⁰² H. 29.12.1291/ M. 06.02.1875 “Mankalya Menafi Sandığı akçesiyle alınıp ahaliye tohumluk olarak tevzi edilen arpa, buğday ve keteni gösterir icmal. “BOA, C.İKTS., 36/1759. Mankalya, günümüzde Romanya’nın Karadeniz kıyısında yer alır.

²⁰³ H. 16.12.1292/ M. 13.07.1876 “Manastır vilayeti menafi sandıkları küşadının doksan iki senesi martından sonra yazlık mahsulatdan alınacak aşarla temin edileceği” BOA, ŞD., 1996/18.

²⁰⁴ H. 06.02.1284/ M. 09.03.1867 “Menafi-i umumiye sandıkları için İslimye sancağında çift başına alınacak hınta hakkında tahrirat. (1. Edirne)” BOA, MVL, 1068/14. Bugün ismi Sliven olan İslimye Bulgaristan’dadır.

nizamnameye uygun hareket edilmemesi, yolsuzlukların yapılması, sandıkların denetimden geçmemesi, verilen kredilerin geri ödenmemesi sandık sisteminin bozulmasının sebeplerindedir.²⁰⁵ Zira Memleket Sandıklarının bozulmasında en etkili olan faktör sermayedir. İlk etapta sermayenin toplanması imece usulüyle olmuş ve olumlu sonuçlar vermişse de sonraları köylüler hoşnut olmamaya başlamıştır. Köyün ileri gelenleri eşit ve ortaklaşa çalışma stiline sadık kalmamıştır. İşleri köylüye ve zayıflara yıkmaya başlamışlardır. Böylece sistemin eşitlik ilkesi bozulmuş ve imece usulünün ortadan kaldırılması düşünülmüştür. Özellikle sermayenin tahsil edilemediği bölgelerde ödemeler aynı yöntemle gerçekleşmiştir.²⁰⁶

Ceride-i Havadis'te geçen bir habere göre, özellikle Rusçuk ve Dobrice'de köylülere yüksek faizle kredi veren ve Çimen Kredicileri olarak bilinen bazı tefeciler de Memleket Sandıklarının çalışmalarını engellemeye çalışmıştır. “Yeşillik Kredisi” ve “Toprak Kredisi” olarak da bilinen bu kredi türünde tefeciler krediyi kişilere değil toprağa vermişlerdir. Eğer topraktan mahsul çıkmazsa ve borcunu ödeyemezse kendine daha iyi bakan bir sahiple el değiştirmiştir. Memleket Sandıkları kurulduktan sonra Çimen Kredicileri köylülere çeşitli propagandalar yaparak onları sandıklara sermaye kazandırmaktan alıkoymaya çalışmıştır. Bu durum üzerine Mithat Paşa alçakgönüllü bir tavırla yaklaşmış, 18 Haziran 1867 tarihinde Ceride-i Havadis'te “Devairi Vilayet dahilinde kain köylülere neşir ve ilan olunan varakadır” ibaresiyle bir beyanname yayımlamıştır. Mithat Paşa imzasını taşıyan bu bildirgeyle halkı Çimen Kredicilerine karşı uyarmıştır.²⁰⁷

Yalnızca sermaye yetersizliğinden ve tefeci kaynaklı değil Osmanlı Devleti'nin iç ve dış siyasetinde yaşanan bazı gelişmeler de Memleket Sandıklarının bozulmasına sebep olmuştur. Mithat Paşa, Bulgar isyanlarını bastırmak için Tuna'da görevlendirildiğinde bir rapor hazırlamış, burada askeri ve eğitim alanında tedbir alınması gerektiğini bildirmiş, isyanları bastırmakta oldukça başarılı olmuştur. Fakat raporlar çok da anlaşılammış Bulgar Meselesi mesele olarak kalmıştır.²⁰⁸ 1876 yılında Bulgar isyanları patlak vermiş, aynı yıl padişah Abdülaziz tahttan indirilmiş yerine V. Murat tahta geçmiştir. Abdülaziz'in tahttan

²⁰⁵ Yusuf Saim Atasagun, “Mithat Paşa ve Memleket Sandıkları”, Karınca Kooperatif Postası, Sayı: 89-90, 1944, s. 6-7.

²⁰⁶ Atasagun, **Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939**, s. 3.

²⁰⁷ Cemal Bora, “Çimen Kredicileri Memleket Sandıklarına Karşı Direnen Çimen Kredicileri'nin Mithat Paşa Aleyhine Açtıkları Kampanya- Mithat Paşa'nın Köylü Halka Beyanamesi 1867”, Karınca Kooperatif Postası, C: 43, Sayı: 482, 1977, s. 25-26.

²⁰⁸ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri (1861-1876)**, C. VII, AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 96.

indirilmesinden 6 gün sonra odasında ölü bulunmasıyla saraydaki vaziyetler başka bir hale bürünmüş, V. Murat'ın hastalığı gerekçe gösterilerek II. Abdülhamit tahta geçirilmiştir.²⁰⁹ Akabinde Mithat Paşa sadrazam olmuş, ilk Türk anayasası Kanun-i Esasi'yi hazırlamış ve 23 Aralık 1876'da Meşrutiyet ilan edilmiştir. Kanun-i Esasi'ye karşı olanlar ile kanunda eksik yönlerin bulunduğunu söyleyenler arasında Mithat Paşa'ya karşı gelenler olmuştur. Mithat Paşa aleyhine birtakım söylentilerin de yayılmasıyla Mithat Paşa 5 Şubat 1887 tarihinde sadareten azledilmiş ve sürgün edilmiştir.²¹⁰ Avrupa'da sürgündeyken Mithat Paşa aleyhine jurnallerin devam etmesi üzerine Abdülhamit, Mithat Paşa'nın Avrupa'da kalmasını önlemek için onu affetmiş ilk önce Girit'e göndermiş daha sonra da Suriye valiliğine atamıştır. Buradan da 1880 yılında Aydın valiliğine atamıştır. Abdülaziz'in öldürülmesi olayına karıştığı gerekçesiyle 1881'de Mithat Paşa görevinden alınmış yargılanmak üzere payitahta çağrılmıştır. Yıldız Mahkemesinde yargılanan Mithat Paşa'nın idamına karar verildiyse de karar müebbet hapse çevrilmiştir.²¹¹ Hüküm verildikten 40 gün sonra 9 Ağustos 1881 tarihinde Cidde yakınlarındaki Taif'e sürülen Mithat Paşa Taif zindanlarında 7 Mayıs 1884 günü ağır bir hastalıktan ölmüş veyahut boğularak öldürülmüştür.²¹² Şüphesiz Mithat Paşa'nın ilk sürgününden ölümüne giden yolda Memleket Sandıkları kaderine terk edilmiştir. Mithat Paşa Pirot'ta kurulmasına öncülük ettiği sandıktan sonra Tuna'dan çeşitli görevlerle uzaklaşmışsa da Memleket Sandıklarıyla olan manevi bağını kesmemiştir. Vilayetlere gönderdiği tamimlerle ziraatçıların ihtiyaç duyduğu tohumluk ve hayvan için akçe ikrazatlarında sandıkların ihdas edilmesi gerektiğini belirtmiştir.²¹³

Memleket Sandıklarının kaderini etkileyen en büyük olay olarak görebileceğimiz 1877 ve 1878 yıllarında 93 Harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus savaşıdır. Bu savaşta Osmanlı Devleti mağlup olmuş ve sonrasında 1878 yılında Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları imzalanmıştır. Berlin Antlaşmasına göre, Sırbistan bağımsız olmuş, Bulgaristan üç bölgeye ayrılmıştır. Birinci bölgede, Osmanlı egemenliğinde özerk bir Bulgaristan prensliği kurulmuştur. Özellikle Memleket Sandıklarının yoğun olarak gelişim gösterdiği bu toprakların kaybedilmesi sandık sisteminin bozulmasında etkili olmuştur. Mithat Paşa'nın kurduğu ve valiliğini üstlendiği

²⁰⁹ Ergüç, a.g.e., 20-26.

²¹⁰ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)**, C. VIII, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 5-13.; İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devleti'nde Son Sadrazamlar**, Cüz: 5-9, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s.

²¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1967, s. 130 – 329.

²¹² Bilal N. Şimşir, **Fransız Belgelerine Göre Midhat Paşa'nın Sonu (1878-1884)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1970, s. 63-70.

²¹³ Tayyip Gökbilgin, "*Memleket Sandıkları*", **Yüz Yıllık Teşkilatlı Zirai Kredi**, T.C. Ziraat Bankası Yayınları, 1963, s. 103.

“Tuna Vilayeti” son bulmuş, küçülen Bulgar topraklarında “Doğu Rumeli Vilayeti” kurulmuştur.²¹⁴ 93 Harbi sonrasında Osmanlı Devleti’nin Balkanlardaki büyük toprak kaybı, Rumeli’de bulunan Memleket Sandıklarının bölünmesine yol açmış ve Memleket Sandıkları gelişimleri açısından iki gruba ayrılmıştır:

2.9. Ziraat Sandıkları

93 Harbi’nin etkisiyle birinci grupta yer alanlar Rumeli’de 93 Harbi’nde istilaya uğramayan yerlerde bulunanlarla bu yerlerin haricinde kalan sandıklardır. Şimdiye dek açıklanan sandıklar daha çok bu yerlerde kurulmuştur.²¹⁵

İkinci grupta irdelenmesi gerekenler ise Ruslar tarafından işgal edilen yerler ile sonradan Bulgaristan’a bağımsızlık verilip Bulgaristan sınırlarında kalan yerlerdir. Oluşturulan pek çok sandık Rus istilasına uğrayan bölgelerde kalmıştır. Bununla birlikte, bu bölgeler sandıkların ilk olarak oluşturulduğu ve en iyi örgütlendiği yerlerdi.²¹⁶ Ruslar işgal ettikleri yerlerde bulunan sandıkların halka olan faydasını takdir etmişler ve sandıklar için gerekli olan birtakım tedbirler de almışlardır. Ruslar bu bölgelerden çekildikten sonra Bulgarlar zaten işlemekte olan sandıkların savaş dolayısıyla aksayan faaliyetlerini ıslaha etme yoluna girmişler, yeni kaidelere bağlamışlardır. 1863 ve 1878 yılları arasında Bulgaristan’da kurulan sandıkların adedi 48’e ve sermayeleri toplamı 660.000 liraya erişmiştir.²¹⁷ 1883 sırasında Osmanlı’ya bağlı bir prenslik olan Bulgaristan’da özel bir kanun çıkarılarak Memleket Sandıklarına “Ziraat Sandıkları” adı verilmiştir. Bulgaristan bağımsız olduktan sonra Ziraat Sandıkları gelişimlerine devam etmiş, bizdeki teşkilatlanmaya paralel olarak Ziraat Sandıkları da 1903’te birleştirilerek Bulgaristan Ziraat Bankası kurulmuştur. Ziraat Sandıkları yeni bankanın şubesi haline gelmiştir.²¹⁸ Bugün Bulgaristan’da Ziraat Bankasının kurucusunun da Mithat Paşa olduğu söylenebilir.²¹⁹

93 Harbi sonrasında Osmanlı Devleti topraklarında kalan sandıklar büyük engellere takılmış ve işlevlerini gerçekleştirememiştir. Çok geçmeden aynı görevi sürdürebilecek çeşitli yollar aranmaya devam etmiş ve 1882 yılında yeni bir kanunla Memleket Sandıkları Ziraat

²¹⁴ Nezih Demirtepe, “*Büyük Kooperatifçinin Tuna Valiliği Günleri Mithat Paşa ve Rusçuk -3-*”, Karınca Kooperatif Postası, C: 68, Sayı: 799, Ankara 2003, s. 13.

²¹⁵ Atasagun, Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939, s. 15.

²¹⁶ Akgün, a.g.e., s.199.

²¹⁷ Aziz Tekdemir, “*Bulgaristan’da Ziraat Bankasının Kuruluşu ve Faaliyetleri*”, International Journal Of History, C:10, Sayı:1, Şubat 2018, s. 273.

²¹⁸ Atasagun, Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939, s. 16.

²¹⁹ İlya Karaçov, “*Bulgaristan’da İlk Kooperatifçi Mithat Paşa*”, Karınca Kooperatif Dergisi, C: 68, Sayı: 12, s. 14. Atatürk dahil hiçbir Türk’ün resminin asılmasına dahi izin vermeyen Bulgarlar 1940’lı yıllarda Bulgaristan Ziraat Bankası şubelerinde Mithat Paşa’nın resmini duvarlara asıyorlardı. “Tartışmalar ve Açıklamalar”, Uluslararası Mithat Paşa Semineri..., s. 220.

Sandıklarına evrilmiştir. Buna göre padişah iradesiyle Ziraat Sandıkları Kanunları hazırlanmıştır. Yeni sandıkların nizamnamesi, Memleket Sandıkları Nizamnamesine nazaran daha gelişmiş esasları olan 54 maddeden oluşmuştur.²²⁰ Ziraat Sandıklarının kurulma amacı Memleket Sandıkları ile aynıdır. Sadece tarımla ilgilenen çiftçilerin ihtiyaçlarının karşılanması için oluşturulmuş bir kurumdur. Ziraat Sandıklarıyla ziraatçılardan başka kimseye akçe ikrazatı yapılması kati suretle yasaklanmıştır.²²¹

Ziraat Sandıklarına sermaye sağlama maksadıyla çeşitli kaynaklar aranmıştır. Bunlardan en önemlisi çiftçinin arazisinden vermekte olduğu kadastro vergisine dönüm başına %5'lik bir oranda yeni bir vergi alınmasıdır. Bu verginin sadece 15 yıl süreyle alınması kararlaştırılmıştır. Öte yandan Ziraat Sandıkları sermayelerini artırabilmek için ikrazat faizlerinden % 2 eksik faiz vermek yoluyla hariçten tevdiat (bankaya vb.ye para ya da senet yatırma) kabul edecekler ve gerektiğinde istikraz yapabileceklerdir.²²²

Sermayesi 5000 liraya ulaşmadan Ziraat Sandığı oluşturulmamış, eğer 5000 lirayı bulmamışsa en yakındaki Menafi Sandığı sermayesiyle birleşmiştir. Bu haliyle ortak bir Ziraat Sandığı kurulmuştur. Ziraat Sandıkları ayrıca sermayeleri açısından iki gruba ayrılmıştır. Doğu Rumeli'de yer alan Ziraat Sandıklarının ilk grubunda sermayeleri 10.000 liradan fazla olan sandıklar yer alırken ikinci grupta sermayeleri 10.000 liradan az olan sandıklar yer alır. Bu ayırım idare masraflarının miktarı üzerinde etkili olmaktadır.²²³ Ziraat Sandıklarının Genel Yönetimi, Ziraat Nezaretine bağlanmıştır. Yerel idaresi Kaza İdare Meclislerine bağlı tutulmuştur. Sandıkların yönetimi, müdür, sandık emini, muhasebeci (katip), tahsildar ve odacıdan oluşan İdare Heyeti ve gönüllü dört üyeden oluşmaktaydı. İdare Heyeti üyeleri yetkili bir başka heyet tarafından seçilmiş ve memuriyetleri Ziraat Nezaretince onaylanmıştır. Ayrıca heyet üyelerinin memurlukları kefalet senedine bağlanmıştır. Sancak Büyük Meclisleri ise Ziraat Sandıklarının nerede kurulacağından, sermayesinin yeterli düzeye ulaşmasından ve bunu kontrol etmekle sorumlu tutulmuştur. Memleket Sandıklarında olduğu gibi gayrimüslimler Ziraat Sandıklarında yine yer edinmiş, sandık meclisi üyelerinin yarısı Müslüman yarısının gayrimüslimden oluşmasına dikkat edilmiştir.²²⁴

Ziraat Sandıklarının sermayeleri açısından iki sınıfa ayrıldığını belirtmiştik. İlk grupta yer alan sandık eminlerinin maaşı 1000 (altın akçe hesabıyla) kuruştur. Katiplerin maaşı 800 kuruştur.

²²⁰ Akgün, a.g.e., s.199.

²²¹ Güngör, a.g.t., s.55.

²²² Atasagun, **Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939**, s. 16.

²²³ Aynı Yer

²²⁴ Güngör, a.g.t., s. 56-59.

İkinci grupta bulunan sandık eminlerinin maaşı 800 kuruş, sandık katiplerinin maaşı 600 kuruştur. Her iki grupta yer alan odacıların maaşı 200 kuruştur. Yine Memleket Sandıklarında görüldüğü gibi, tüm emanetler demir bir sandıkta muhafaza edilecek ve Ziraat Sandıklarında tek sefere mahsus sandığın tahsis edilebilmesi için 3000 kuruş masraf edilecektir. Sandıkların senelik masrafı için ise 1000 kuruşluk bir bütçe ayrılmıştır.²²⁵

Ziraat Sandıkları da tıpkı Memleket Sandıkları gibi kurulduğu bölgede bulunan kişilere hizmet vermiştir. Bu yönüyle yereldir. Dolayısıyla yalnızca kurulduğu bölgede bulunan ziraatçılara akçe borç verme iznine sahiptir. Ziraat Sandıklarının her bir şahsa vereceği kredi miktarı en yüksek 5.000 kuruş olarak belirlenmiştir. Müddet üç aydan az dört seneden fazla olmamalıdır. Dört sene ödeme yönteminde her yıl borcun dörtte biri geri verilir. Faiz oranı senelik % 8'dir. Sandıkların masrafları sadece faizlerden karşılanır ve masraf karşılandıktan sonra artan faiz miktarı direkt sermayeye eklenir.²²⁶

Ferhat Güngör'ün belirttiğine göre, Ziraat Sandıkları Kanununa ait belgeler ile Nurettin Hazar'ın eserinde belirttiği kanunlar aynı nüshalardır fakat farklı maddeler vardır. Buna göre, Ziraat Sandıklarının borçlanma şartlarına dair farklı nüshalarda farklı tabirler vardır. Öyle ki, sandıklardan borçlanma şartı kesin olmayıp borçlanma miktarı sandıkların sermayelerine göre değişkenlik gösterir. Birinci sınıf sandıklarda borç miktarı 15000 kuruşu geçemezken ikinci sınıf sandıklarda 10000 kuruşu geçmemelidir. Ayrıca borç alma hakkına sahip olanların da açıklandığı maddeler bulunur. Şöyle ki, arazisini kendisi ekenler, bir vekil vasıtasıyla arazisini idare edenler, arazide tarımla uğraşan kiracılar, bağı ve bahçesi olanlar Ziraat Sandıklarından borç alma hakkına sahiptir.²²⁷

Ziraat Sandıklarından akçe borçlanacak olan zürralar, borç alacakları miktara mukabil teminat vermek için ikrazat miktarlarının iki katına eş değerde gayri menkullerini rehin olarak bırakmak ya da ahaliden olan ve bu akçeyi ödemeye ehil olan bir kefil ibraz etmeye mecburlardı. Borç para alanlar kıtlık ve yokluk durumlarında borcunu ödeyemeyecek hale gelirse o senelerde borçludan para istenmeyecek ve anaparasına faiz işlenmeyecektir.²²⁸

Ziraat Sandıkları müdürleri, İdare Meclisini toplamak, borcunu ödemeyenlere ihbarname göndermek ve gerektiğinde borçlular aleyhine dava açmakla görevliydi. Bu yönüyle sandık müdürleri Adliye Mahkemelerinde sandık vekili sıfatını üstleniyorlardı. Ziraat sandık eminleri

²²⁵ Hazar, T.C. Ziraat Bankası, s. 674-675.

²²⁶ Atasagun, Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939, s. 16-17.

²²⁷ Güngör, a.g.t., s. 64-65.

²²⁸ Hazar, T.C. Ziraat Bankası, s. 676-677.

ise sandık işlemlerinin yürütülmesinden, mevcut olan nakit paranın korunmasından, akçelerin verilmesinden ve tahsil edilmesinden, tüm hesap işlerinden, defterlerinden düzenlenmesinden sorumluydu. Muhasebeci unvanı taşıyan katipler senet, rapor gibi evrakların yazılması ve doldurulmasıyla yetkilendirilmişti. Sandık tahsildarları sandık müdürü tarafından borçlulara verilen ihbarnameleri borçlulara bildirmekle ve sandık müdürünün sandıkla ilgili gerekli emirlerini yerine getirmekle yükümlüydü. Sandıkta görevli olan odacılar ise çeşitli evrakların yerleştirilmesi, dağıtılması, verilmesi gibi işlemlerden mesuliyetliydi.²²⁹

Ziraat Sandıklarına vadesi geldiği halde borcunu ödemeyenlere ilk etapta ihbarname gönderilmiştir. İhbarnamenin gönderilmesinin üzerinden 15 gün içinde borcunu ödemeyenlere tekrardan ihbarname gönderilmiştir. İkinci tebliğin akabinde 15 gün içinde borcunu ödemeyenlere vekaletin devri hükmü ve ferağ bi-l-vefa²³⁰ uygulanmıştır. Buna göre, kişinin rehin bıraktığı mallar mahkeme tarafından satılığa çıkarılmış ve borcunu kapatmaya yetecek miktar alınarak borcu kapatılmıştır.²³¹ Ziraat Sandıkları da tıpkı Memleket Sandıkları gibi menafi gelirlerini halk yararına kullanmıştır. Ziraat Sandıklarında dışarıdan verilen borçların faizi ayrılarak kalanı yarıya bölünmüş, bu miktarın da yarısı Ziraat Nezaretince hayırlı işler için alıkonulmuş kalan yarısı sandık memurlarının maaşları ve sandığın masraflarına ayrılmıştır.²³²

Ziraat Sandıklarının Memleket Sandıklarından ayrılan yönlerinden biri bazı hallerde dışarıdan borç almasıdır. Bir diğer farkı ise teftiş meselesidir. Memleket Sandıkları denetimden yoksunken Ziraat Sandıkları Sancak Komisyonları tarafından her an denetlenebilirdi. Ziraat Sandıklarının inceleyen müfettişler uygun olmayan fiiller ve hareketlerle karşılaşırsa dava açmak için bölge adli mahkemelerine resmi yazı yazabilme yetkisine sahiplerdi. Ayrıca müfettişler sandık memurlarının hile ve suiistimale başvurduğunu görürse sandık İdare Meclisi üyeleri de cezaya tabi kılınmıştır. Buna göre, sandık memurlarının cezası memurluktan uzaklaştırılmak ve sürgündür, sandık müdürlerinin cezası ise hapidir.²³³

Bir nizamnameyle kurulan Ziraat Sandıklarının Memleket Sandıklarından daha etkili faaliyet göstereceği düşünülmüştür. Ayrıca sandıklar için hazırlanan kanun ile ilk defa bankacılık görevlerini yerine getirme niteliği de veriliyordu. Sandık görevlilerinin ve memurların

²²⁹ Güngör, a.g.t., s. 62-63.

²³⁰ Ferağ, sözlükte vazgeçme, bırakıp terk etme anlamına gelmektedir. Bir hukuk terimi olarak ferağ, bir mülkün tasarruf hakkını başkasına terk etmektir. Ferağ bi-l-vefa ise, bir kimsenin ahardan istidane (borç alma, ödünç alma) eylediği para mukabilinde borç ödendikte iade olunmak şartıyla alacaklısına yaptığı ferağdır. Devellioğlu, a.g.e., s. 257.

²³¹ Güngör, a.g.t., s. 68-70.

²³² Güngör, a.g.t., s. 71.

²³³ Güngör, a.g.t., s. 76-77.

vazifeleri daha belirgin esaslara bağlanıyordu. Hesap, defter gibi işlemler, sandık memurlarının yetkileri daha belirgin temellere dayanıyordu. Memleket Sandıklarına nazaran Ziraat Sandıklarının denetim mekanizması daha gelişmişti. Yine Memleket Sandıklarının aksine koçanlı senetler kullanılmış, işlemler matbu defterlere kaydedilmiştir. Bu yöntemle hesap işlemlerinin oldukça düzenli yürümesi sağlanmıştır.²³⁴ Her ne kadar Ziraat Sandıkları Kanunu, Şarki Rumeli Vilayetinde yer alan sandıklara ait bir kanun ise de Memleket Sandıkları evriminde bir aşama olarak görmek açısından özel bir değer taşımıştır.²³⁵ Böylece 1883 yılına kadar 20 yıl boyunca hizmet veren Memleket Sandıklarının geçirdiği evreler şu şekildedir:

- 1) 1861-1863 Mithat Paşa'nın Niş'te valiliğe tayin edildiği ve Memleket Sandıkları oluşum fikrinin başladığı dönem
- 2) 1863-1867 Mithat Paşa tarafından hazırlanan Memleket Sandıkları Tarifnamesinin resmileşmeden uygulandığı evre
- 3) 1867-1877 Bab-ı Ali'nin 9 maddelik eki ile hazırlanan Memleket Sandıkları Nizamnamesinin resmi hüviyete kavuşup uygulanıp yaygınlaştırılması
- 4) 1877-1882 93 Harbi'nin Memleket Sandıkları gelişimini iki farklı yoldan etkilediği evre
- 5) 1882-1883 Ziraat Sandıkları

Özetle, 1863 yılında Mithat Paşa tarafından çiftçiyi tefecilerin elinden kurtarmak için kurulan Memleket Sandıklarının başlangıçta halk tarafından rağbet görmediği fakat faiz oranlarında gösterdiği etkiyle sayısının en az 60'a vardığı ve yaygınlaştığı görülür. Memleketin her tarafında kurulmasına özen gösterilse de Balkanlar'da patlak veren isyan hareketlerinin durdurulması amacıyla sandıkların ağırlıklı olarak Rumeli'de kurulduğu görülür. 1867'de nizamnamenin resmi bir hale gelmesiyle sandıklar daha da ciddiye alınır. Fakat nizamnamede sermaye toplanma usulünün açık bir şekilde belirtilmemesi ve borcun ödeme süresinin kısa olması borçların tahsil edilememesine yol açar. Üstelik borçlanmak için çiftçi olmak gerektiği şartı bir süre sonra göz ardı edilir. Toplanan sermaye nüfuzlu kişilerin eline geçer. Ziraatın ve zirai kredinin önünde büyük bir engel olan mütegalibeye dönüşen tefeci, sarraf ve ayanların bu paradan yararlandığı görülür. Sandıklara en büyük darbe ise 93 Harbi ile gelir. Savaş yüzünden çoğunluklu olarak bu coğrafyada kurulan sandık sistemi büyük zarar uğrar. Sermaye kaybı ve borçların tahsil edilememesiyle Memleket Sandıklarının yeni bir düzene geçmesi gerektiğine karar verilir.

²³⁴ Akgün, a.g.e.,

²³⁵ Atasagun, **Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939**, s. 17.

3. BÖLÜM: MENAFİ SANDIKLARI

3.1. Menafi Sandıklarının Kurulma Amacı

İlk zamanlar büyük bir süratle gelişen Memleket Sandıkları, sonraları sermaye yetersizliği yüzünden gitgide çalışamaz hale gelmiştir. Sandıkların yürürlüğünün devamını sağlayarak yeniden sermaye arayışına gidilmiştir.²³⁶ Mahsul değerleri sandıklara verilirken bazı durumlarda yerine konmak için bu paralar harcanmış fakat yerine hiç konulmamıştır. Nizamnamede belirtilenin aksine rehine veya kefil olmadan hatır karşılığında borç verildiği durumlar da görülmüştür. Bu gibi durumlarda genellikle borçlar tahsil edilememiştir ve sandıklar büyük kayıplara uğramaya mahkum olmuştur. Memleket Sandığı Nizamnamesinin en büyük eksikliklerinden biri sandık görevlilerinin sorumluluklarına dair hiçbir ibare yer almamasıydı. Sandık görevlileri şahsi itimat esasına göre seçiliyor ve onlar da yine bu esasa göre hareket ediyordu. Dolayısıyla görevlerini yerine getirmeyen ve suistimal edenlere ceza yolunun açık olmaması sandıkların güvenilirliğini ve devamlılığını tehlikeye atıyordu.²³⁷

Memleket Sandıklarında çiftçilerin sermaye katılma payı olan ve aslında gönüllü olarak verdikleri mahsul payı zamanla çiftçiler için zorunluluğa dönüşmüş hatta bu payı vergi yükü gibi görmeye başlamışlardır. Dolayısıyla çiftçiler sandıklardan uzaklaşmaya başlamışlardır. Bir ara borcunu ödeyemeyen çiftçilerin yalnız faizlerini ödemesi istenmiş, kalan borcun vadesi uzatılarak ödemesi sağlanmıştır. Fakat bu sefer de kalan faizler anaparaya işlemeye devam etmiş ve çiftçi kendini bitmeyen bir borç döngüsü içinde bulmuştur. Borç tahsili için tekrardan senet imzalatılmış ve böylece birkaç yıl içinde borç tutarı ödenmesi imkansız rakamlara ulaşmıştır. Bu gibi senet tutarları Ziraat Bankası'nın kurulduğu zamanlar ve ilerleyen yıllarda dahi ödenemediğinden borçların tahsilatından vazgeçilmiştir. Sandıkların sermaye edinme şekli, yöntemi ve idaresi yerel olduğundan merkezi kontrol sistemi bulunmuyordu. İşte yukarıda sayılan tüm bu güçlükler önemli bir reform çabasına sebep olmuştur. Halihazırda çökmekte olan Memleket Sandıklarının ıslah etmek amacıyla daha disiplinli bir yönetim ve kontrole sahip bir teşkilatın vücuda getirilmesi mecburiyeti ortaya çıkmıştır. Menafi Sandıkları kuruldu zaman tahtta sultan II. Abdülhamit, sadarete Mehmet Sait Paşa bulunuyordu. Mithat Paşa ise halen Taif'te sürgündeydi.²³⁸

²³⁶ Fevzi Akhan, "Midhat Paşa ve Ziraat Bankası", **Uluslararası Midhat Paşa Semineri Bildiriler ve Tartışmalar Edirne**, 8-10 Mayıs 1984, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986, s. 10.

²³⁷ Hazar, **T.C. Ziraat Bankası**, s. 91.

²³⁸ Hazar, **T.C. Ziraat Bankası**, s. 92.

Bu suretle 1883 yılında ve sonrasında aşar vergisi onda bir oranında artırılmıştır. Sandıklar için ayrılan ve aşar vergisi ile toplanan bu ilaveye “yarar, yararlı şeyler, menfaatler,” anlamına gelen “Menafi İane Hissesi” adı verilmiştir. Menafi Hissesine izafeten sandıklara Menafi Sandıkları adı verilmiştir. Memleket Sandıklarına menafi durumundan ötürü Menafii Umumiye Sandıkları tabirinin de kullanıldığını belirtmiştik. Memleket Sandıkları döneminden “Menafi İdaresi”, “Menafi Sandık Vekilleri”, “Menafi Müdürlüğü” adıyla çeşitli unvanlar verilmişti. Şimdi Menafi Sandıklarının kurulmasıyla “Menafi Sandıkları” isimli mühürler payitahtta hazırlanarak sandıklara gönderilmiştir.²³⁹

Memleket Sandıklarının gelirleri çiftçilerin imece usulü modeli benimsenmişti. Zenginler bu yöntemden bir kaçış formülü bulmuş ve her çift öküz başına tahsilatı yapılan yarım kilogram tahılın satış bedelini almak istemişlerdir. Bu formül de yeterli gelmeyince sermaye ihtiyacını karşılamak için Menafi Hissesi adıyla aşar vergisine yüzde 10 oranında artış yapılmıştır. 21 Temmuz 1883 tarihinde yeni bir sadaret emriyle sandıkların adı Menafi Sandıklarına dönüşmüştür.²⁴⁰ Fakat Memleket Sandıklarından Menafi Sandıklarına geçilirken yeni bir tüzük çıkarılmamış var olan nizamname yeni sandıklar için de geçerli sayılmıştır. Lakin Menafi Sandıklarının yeni durumuna çeşitli zamanlarda ek düzenlemeler yapılmıştır.²⁴¹

3.2. Menafi Sandıklarının Sermayesi

Aşar vergisine yapılan ilave yüzde birlik oranla kalmamış 1884’te aşara yeni bir ilave daha yapılmıştır. İlk tahsil giderlerine karşılık olarak alınan bu ilaveye “maarif iane hissesi” denmiştir. Menafi hissesi aşar vergisinin yedide biri iken yeni ilave bu yedide birin dördte biri olarak belirlenmiştir. Böylece aşar %11,90 oranını bulmuştur. Bu hesabı yapmaktaki güçlük mültezimler lehine çevrilmiş ve aşar tahsilatı yapmada sorunlar gündeme gelmiştir.²⁴² Menafi İane Hissenin inşasıyla aynı tarihte belirli bir oranda “Maarif Hissesi” veya “Menafi İane Hissesi” toplanması kararlaştırılmıştır. 1883 yılında kurulan Menafi Sandıkları 1886 yılına değin uygulama aşamasından geçtikten sonra sermaye toplama hususları net ve kesin bir hal almıştır. Sandıklar için toplanacak sermayenin zahire oranı onda bir olarak belirlenmiştir. Bu oran sonradan on birde bir olarak değiştirilmiştir.²⁴³ 7 Ağustos 1302 (1886) tarihinde sultan II. Abdülhamit tarafından onaylanan Meclisi Vükela Mazbatasına göre, yani aşardan alınacak oran

²³⁹ Gökbilgin, a.g.e., s. 105.

²⁴⁰ Arslan Yüzgün, “İktisadi Yapı- Ziraat Bankası”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C:3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 771.

²⁴¹ Hazar, *T.C. Ziraat Bankası*, s. 105.

²⁴² Atasagun, *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939*, s. 8.

²⁴³ Güngör, a.g.t., s. 85.

%11,5 olmuştur. Bu %11,5'lik oranın %10'u hazineye, %1'lik kısmı Menafi İane Hissesi olarak Menafi Sandıklarına ayrılmış ve %0,5'lik oranı Maarif Hissesi olarak Maarife ayrılmıştır. Söz konusu miktar sandık İdare Meclisi vasıtasıyla müzayede ile satılmıştır. Elde edilen tutarın sandıklara iade edilmesi ertelenemezdi. Eğer maliye memurları parayı ödemeyi ertelerse ertelenen gün sayısı kadar faiz işlenirdi.²⁴⁴ Böylelikle sandıklar sabit ve istikrarlı bir sermaye kaynağına kavuşmuş oluyordu. Fakat Memleket Sandıklarında görülen imece usulü artık son buluyordu. Buna karşılık Menafi Sandıklarında belirtilen sermaye açıklaması Memleket Sandıkları Nizamnamesine göre daha açık ve nettir.²⁴⁵

3.3. Menafi Sandıklarının Yönetimi

Menafi Sandıklarına geçilmesiyle Memleket Sandıklarında en çok eksik görülen bir hususa çeki düzen sağlamaya çalışılmıştır. Sandıklar bilhassa muhasebe açısından doğrudan doğruya Hükümet tarafından yani merkezden yönetilmeye başlamıştır. Ticaret ve Nafia Nezaretine sandıkların Genel İdaresini denetleme görevi verilmiştir. Sancaklarda bulunan sandıkların yönetimi Ziraat Odası Heyeti ile vilayet nafia ve ziraat müdürlerine bırakılmıştır. Sancak sandıklarında ayrıca müdür, memurlar, sandık emini ve muhasip²⁴⁶ katip bulunmuştur.²⁴⁷ 21 Temmuz 1299 (1883) tarihli bir Sadaret emrine göre sandıkların gelir gider işlemlerini gösteren cetvelleri Vilayet İdare Meclislerince onaylatarak üç ayda bir Ticaret ve Nafia Nezaretine göstermeleri zorunlu tutulmuştur. Bu açıdan bakıldığında da sandıklar tekrardan mahalli ve muhtar kuruluş olmaktan uzaklaşarak merkezi otoriteye bağlı müesseselere dönüşüyordu.²⁴⁸ Hesaplar ve kayıtlar için tek model matbu defterler ile ikrazat işlemleri için koçanlı senet kullanılmaya başlanmıştır. Eski borç senetlerinin önemli bir kısmı yeni usule göre düzenlenmiş ya da bunların tahsil edilmesine daha çok dikkat edilmiştir.

3.4. Menafi Sandıkları Memurlarının Genel Durumu

²⁴⁴ Güngör, a.g.t., s. 85-86

²⁴⁵ Hazar, T.C. Ziraat Bankası, s. 103.

²⁴⁶ Muhasebe ve hesap işlerini iyi bilen, sayman. Develioğlu, a.g.e., s. 669.

²⁴⁷ Güngör, a.g.t., s. 86.

²⁴⁸ Atasagun, Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939, s. 9.

Sandıklarda görevlendirilen müdürler ve memurlar padişahın emriyle Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından atanıyordu. Ayrıca tüm memurlar kefalete bağlanmıştı. Bu memurlar tabloda gösterildiği üzere iki sınıfa ayrılmıştır:²⁴⁹

Birinci Sınıf Memur Maaşları	İkinci Sınıf Memur Maaşları
Müdür Maaşı: 2000 kuruş	Müdür Maaşı: 1500 kuruş
Sancak Memuru Maaşı: 1250 kuruş	Sancak Memuru Maaşı: 1000 kuruş
Muhasip Katip Maaşı: 600 kuruş	Muhasip Katip Maaşı: 500 kuruş
Sancak Muhasip Katip Maaşı: 500 kuruş	Sancak Muhasip Katip Maaşı: 400 kuruş
Vilayet Merkezi Sandık Emmini Maaşı: 300 kuruş	Vilayet Merkezi Sandık Emmini Maaşı: 250 kuruş

3.5. Menafi Sandıklarının Teftişi ve Memurların Ceza Durumu

Memleket Sandıklarının bozulmasındaki en büyük etkenlerden biri sandıkların denetleme mekanizmasından yoksun olmasıydı. Menafi Sandıklarının ise iyi bir şekilde ilerlemesi için denetlenmesi gerekmektedir. Bu yüzden görevlilerle ilgili birtakım düzenleme yapılmıştır. Sandık görevlileri Sandık Komisyonları ile her ay toplantı almış, bu toplantılarda komisyon görevlileri sandıkların hesaplarını kontrol etmiştir. Eğer bu kontrol esnasında görevlilerin suistimallerine denk geldikleri durumda sandık görevlileri derhal işten çıkarılmıştır.²⁵⁰

3.6. Menafi Sandıklarında Borç İşlemleri

Menafi Sandıklarından borç alacak kişi, bir gayrimenkulü teminat göstermeliydi. Eğer borçlanan kişi borcunu ödeyemezse teminat gösterdiği menkulü satar ya da tasarruf hakkından vazgeçerdi. Teminatı olmayan zürra ise kefil göstererek borçlanabilirdi. Böyle bir durumda kefilin borcunu ödeyebilecek güçte kefil olması gerekiyordu. Ayrıca borç almak için birden fazla kefil gösterilebiliyordu. Sandıklardan alınan borç paralardan 100 kuruş için yıllık 6 kuruş faiz alınmaktaydı.²⁵¹ Borcun vadesi 3 aydan az ve 4 yıldan fazla olamazdı. Ödemesi 1 yıldan fazla olan borçlarda, faiz anaparadan seneliğine tekabül eden miktardan alınır. Borçlarını zamanında ödemeyenler için sandık müdürü tarafından ihbarname bildirilmiş, ihbarnamede belirtilen sürenin sonunda hala ödeme yapmayan borçlunun teminat gösterdiği malları

²⁴⁹ Tabloda gösterilen bilgiler Ferhat Güngör'ün tezinde bulunan bilgiler ışığında hazırlanmıştır. Güngör, a.g.t., s. 87-89.

²⁵⁰ Güngör, a.g.t., s. 91.

²⁵¹ 100 kuruş için 6 kuruş faiz alınıyorsa faiz oranı %6'ya eşittir. Çünkü, Faiz Oranı= (Faiz Miktarı/Ana Para) x 100 = (6 kuruş/100 kuruş) x 100 = %6. Faiz oranı sabit tutulduğu için, borç alınan paranın miktarı değişse de faiz oranı %6 olacaktır.

mahkeme aracılığıyla satılmıştır. Borç verilecek tutar ise borçlunun bulunduğu kazadaki sandığın sermayesine göre belirlenmiştir. Buna göre, bir kazada bulunan sandığın sermayesi 15000 kuruştan fazla ise borç verilen tutar 15000 kuruşu, 10000 ile 15000 kuruş arasında ise 10000 kuruşu, 10000'dan az ise 5000'i geçemez.²⁵²

3.7. Menafi Sandıkları Sermayesinin Kullanılması

Menafi Sandıklarının kurulmasının amacı tıpkı Memleket Sandıklarında olduğu gibi zor durumda olan çiftçiye kredi desteği sağlamaktır. Bu amaçla sandıklar çiftçilere kredi verdiği gibi zor durumda olan birçok kişiye çeşitli konularda da yardımda bulunmuştur. Bu durumlara dair belgelerde birçok olaya rastlanır: Örneğin, Belgradcık'ta sermaye toplanamadığı için halk sıkıntı çekmekteydi. Bunun için sermayesi yeterli olan bir Menafi Sandığından sermaye toplanmasına karar verilmiştir.²⁵³ Diyarbakır ve Halep'te çekirge istilasından zarar gören bazı kaza halkına tohumlarının temizlenmesi ve gerekli yardımların yapılması sağlanmıştır.²⁵⁴ Diyarbakır'da çekirgeden zarara uğrayan muhtaçlara zahire için tohumluk ve Kelemerye'deki halka tohumluk için borç verilmiştir.²⁵⁵ Üsküp'te çıkan yangın sebebiyle 28 ev yanmış, Priştine'de ekinleri afete uğrayanlara tohumluk ve yemeklik zahire için borç verilmiş, yangın ve afet hallerinde sandıklar çiftçilere destek olmuştur.²⁵⁶ Sivas'ta kuraklık sebebiyle sandık hasılatı en çok muhtaç olanlara dağıtılmış ve diğerlerine rayicine göre satılmıştır.²⁵⁷ "Rumeli vilayetlerinde kıtlık sebebiyle karaborsacıların elinde perişan olan ve ekmek bulamayan halka sıkıntıdan kurtulması için sandıklardan ahaliye ve özellikle çiftçilere para verilmesi için Ticaret ve Nafia Nezareti'ne danışılmıştır.²⁵⁸ Menafi Sandıkları, birçok okulun inşası ve masrafları gibi eğitim alanında yatırımın yapılmasında etkili olmuştur.²⁵⁹ Ayrıca yol, köprü tamirâtı ve inşası gibi bayındırlık faaliyetlerinde²⁶⁰ ve hatta sağlık alanlarında halka yardım etmeye çalışmıştır. Örneğin, Hakkari'de çocuklarda görülen çiçek ve tifo hastalığının tedavisi ve önlenmesi için

²⁵² Güngör, a.g.t., s. 92-96.

²⁵³ H. 27.08.1303/ M. 31.05.1886 tarihli BOA, C..İKTS, 35/1718.

²⁵⁴ H. 24.01.1305/ M. 12.10.1887 tarihli BOA, MV., 25/11.; H. 08.08.1305/ M. 20.04.1888 "Haleb vilayetinde çekirge tohumlarının temizlenmesi için menafi' sandıklarından yüz bin kuruşun sarfına izin verilmesi." BOA, İ..MMS, 98/4130.;

²⁵⁵ H. 29.02.1305/ M. 16. 11. 1887 tarihli BOA, A.}MKT.MHM., 495/20.; H. 12/04.1306/ M. 16.12.1888 tarihli BOA, DH.MKT., 1575/1. Kelemerye veya Gelmeriye günümüzde Selanik sınırlarında yer alır.

²⁵⁶ H. 16.02.1305/ M. 03.11.1887 tarihli BOA, MV., 25/65.

²⁵⁷ H. 09.02.1305/ M. 27.10.1887 tarihli BOA, A.}MKT.MHM., 495/4.

²⁵⁸ H. 29.08.1306/ M. 30.04.1889 tarihli BOA, DH.MKT., 1620/70.

²⁵⁹ H. 27.08.1303/ M. 31.05.1886 "Yeni uygulama yürürlüğe girene kadar okul tamiratlarının menafi sandıkları nemasından karşılanması" BOA, MF.MKT., 91/19.

²⁶⁰ H. 17.01.1304/M. 16.10.1886 "Kale-i Sultaniye kenarındaki nehrin üzerinde bulunan köprüünün ihaleten veya emaneten tamiriyle masraflarının Kale-i Sultaniye, Ezine ve Ayvalık menafi sandıkları temettuat akçesinden tesviyesi" BOA, DH.MKT., 1372/40.

doktor ve ayrıca aşılarını yapmak için görevli gönderilmiştir. Bu kişilerin maaşları hazineden veya menafi sandıklarından karşılanmıştır.²⁶¹

3.8. Menafi Sandıklarının Gelişmesi

Memleket Sandıkları genellikle Rumeli’de açılrsa da Menafi Sandıkları memleketin her yerinde açılmıştır. 1883 yılında Edirne vilayetinde 20 adet sandık bulunmaktadır. Ankara vilayetinde (Kayseri, Kırşehir, Yozgat sancaklarını kapsamaktadır.) 23 adet Menafi Sandığı olduğu anlaşılmaktadır. Muğla, Bursa, Kayseri, Aydın, Hama, ve Şam’da Menafi Sandıklarının kurulduğuna dair çeşitli belgeler vardır.²⁶² Toplam Menafi Sandığı sayısı 250’ye ulaşmaktadır.²⁶³ Rumeli’de ise sandık sermayelerinin çok fazla olmasından ortak sayılarının da fazla olabileceği düşünülür. Aynı tarihlerde sandıklarda 400 civarında çalışan personel olduğu sanılmaktadır.²⁶⁴

3.9. Menafi Sandıklarının Bozulması

Menafi Sandıkları da tıpkı Memleket Sandıkları gibi benzer sebeplerden ötürü faaliyetlerinde aksaklıklar yaşayıp bozulmaya başlamıştır. Bu sebeplerin ilki ve en önemlisi sermaye eksikliğidir. Sermayenin önemli bir kısmı bölgenin nüfuzlu kişilerine, çiftçi olmayan başka şahısların eline geçiyordu. Nizamnameye aykırı olarak ikrazat yapılıyor, bu borçlar bir daha tahsil edilemiyordu. Çeşitli usulsüzlükler sadece halk tarafından değil devlet eliyle de gerçekleşiyordu. Aslında devletçe yapılan sermaye yardımı olmasına rağmen hazinenin düştüğü mali sıkıntılar sebebiyle bazen hükümet de sandıklardan ikrazatta bulunuyor ve istikraz ettiği akçeleri geri yerine koyamıyordu.²⁶⁵

Menafi Sandıklarının sermaye elde etme usulü ve bu oranların matematiksel karşılığını sanıyoruz ki halkın anlaması mümkün değildi. Üstelik ek yazışmalarla bu oranların değişmesi halk arasında daha fazla sorun yaratıyordu.²⁶⁶ Ek hissenin varlığı mültezimlerin kendi

²⁶¹ H. 21.02.1304/ M. 19.11.1886 tarihli BOA, DH.MKT., 1379/43.

²⁶² Akgün, a.g.e., s. 200.

²⁶³ Atasağun, **Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939**, s. 11.

²⁶⁴ **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C:3, s. 771.

²⁶⁵ H. 20.04.1304/ M. 16.01.1887 “Hazinenin sıkıntısından dolayı menafi sandıklarının 1302 senesi Şubat sonuna kadar olan hasılatının hazineye celbi.” BOA, A.MKT.MHM., 493/17.; Hazar, **T.C. Ziraat Bankası**, s. 106.

²⁶⁶ H. 26.07.1302/ M. 11.05.1885 “1300 senesinden itibaren menafi sandıkları ile maarif için alınması kararlaştırılan hisse ile müsakkafat vergisinin verilmesine Debre hakkı tarafından itiraz edildiğinin Dahiliye Nezareti’ne bildirildiği.” BOA, MF.MKT, 86/86. Debre, Makedonya’da tarihi bir şehirdir.

çıkarlarına kullanmalarına yol açmıştı.²⁶⁷ Bunun üzerine halkın anlayacağı bir şekilde yeni vergileme usulü açıklanmaya çalışılmıştır.²⁶⁸

Ayrıca Maarif Hissesi adıyla alınan yeni verginin gelirlerinin bazı zamanlarda maarif için kullanılmadığı da görülmüştür.²⁶⁹ Menafi Sandıklarında görevli olan memurların sandıklara sermaye tahsil edebilmek için zaman zaman ahaliye baskı yaptığı görülmüştür.²⁷⁰ Bu gibi durumlarda halkın sandık sistemine olan güveninin sarsıldığını söyleyebiliriz.

Sandıklar yayıldığı oranda güçlüklerle karşılaşmaya devam etmiştir. Eski sistemin yerine getirilen yenilikler yönetim ve mevzuat işlerini çoğaltmıştır. Menafi Sandıklarının uygulama açısından ayrıntılı ve karışık olması sonunu Memleket Sandıklarından farklı kılmamıştır.²⁷¹ Örneğin, sandıklardan alınacak öşürün hisse oranları şöyledir: 100 kile mahsulden alınan 10 kile mahsulün, yedide birinin dörtte biri yani 1 kilenin 8 şinik²⁷² olması gerektiği belirtilmiştir.²⁷³ Bu gibi ölçümleri halkın yapmakta zorlanacağını ve ölçümleri yaparken nüfuzlu kişilerin hileye başvuracağını ve dolayısıyla sandıklardan yararlanacak kişilerin yine varlıklı kişiler olduğunu söyleyebiliriz.

Menafi Sandıklarının %11,50 olan yasal faiz oranı 1887 yılında yıllık %9'a düşürülmüştü.²⁷⁴ Fakat gerçekte bu oranlar çok daha fazlaydı. Muhtemelen sandıkların kurulduğu bölgelerde hizmet veren ayanlar, güçlü tüccarlar yasal olarak çiftçilere verilen kredileri alıp kendileri için kullanmışlardı. Memleket Sandıklarında olduğu gibi heyet üyeleri ilamsız olarak, çıkarlarına göre kredi veriyorlardı. Nüfuzlu şahıslar aldıkları kredileri ödemedikleri gibi sandıkların menafi durumunun çökmesine sebep oluyorlardı. Hükümet artık sandıkların işleyememesinden rahatsız oldu ve yeni bir kurum oluşturma fikri bu sayede doğdu.²⁷⁵

²⁶⁷ Akgün, a.g.e., s. 200.

²⁶⁸ H.15.06.1303/ M. 21.03.1886 "Aşardan Menafi Sandıkları'yla Maarif hissesi için alınmakta olan oranların halkın anlayabileceği bir şekle tahvili hakkında." BOA, Y..A..RES., 33/9.

²⁶⁹ H. 12.11.1301/ M. 03.09.1884 "Muhacir ve yetim çocuklarının talim ve terbiyeleri için masrafları mahallince karşılanan hususi mekteplerden birisi olan Diyarbekir'daki mektebin masrafının Maarif tahsisatından karşılanamayacağı." BOA, MF.MKT, 84/80.

²⁷⁰ Güngör, a.g.t., s. S.194.

²⁷¹ Akgün, a.g.e., s. 200.

²⁷² Eski bir hacim ve alan ölçüsü birimi. Cengiz Kallek, "*Şinik*", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 39, TDV Yayınları, İstanbul 2010, s. 169-170.

²⁷³ Ferhat Güngör tezinde kaç kile mahsulden kaç şinik mahsul alınacağı ve bunların öşür miktarlarını detaylı şekilde açıklamıştır. Güngör, a.g.t. s. 109.

²⁷⁴ 3 Nisan 1887 tarihinde Murabaha Nizamnamesinde faiz hadleri %9 olarak sınırlandırılmış ve Menafi Sandıkları ikrazatlarında da bu oran geçerli kılınmıştır. Dönmez, a.g.m., s. 152.; Güngör, a.g.t., s. 213-214.

²⁷⁵ Donald Quataert, **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908**, çev: Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 121-122.

İnsanın tek başına yapamadığı işleri karşılıklı yardım ve iş birliğine dayalı olarak gidermeyi amaçlayan kooperatif sisteminin dünyada ilk örneklerine; İngiltere’de tüketim kooperatifi, Fransa’da üretim kooperatifi ve Almanya’da kredi kooperatifçiliği şeklinde rastlandığını belirtmiştik. 1863 yılında kurulan Memleket Sandıklarının ve 1888’de Menafi Sandıklarına dönüşmesiyle kredi kooperatiflerine olan benzerliği nedeniyle sandıklar en çok Raiffeisen kooperatifleri ile kıyaslanır. Fakat İngiltere’de ve Almanya’da bu sistemler başarı ile sonuçlanıp işçilere ve halka fayda sağlarken Memleket ve Menafi Sandıkların bozulmaya başlamasının nedeni neydi? Batı’da görülen kooperatif örneklerinde olan ancak Menafi Sandıklarında olmayan özellikler nelerdi? İngiltere’de kooperatifçilik, 19. yüzyılın siyasi, ekonomik ve sosyal koşullarından doğmuştu. Sanayi Devrimi’nin işçilere yarattığı uygunsuz çalışma koşulları halkı yoksulluğa itiyor, dolayısıyla halk bu durumdan kurtulmak için Rochdale tüketim kooperatiflerini kurtarıcı olarak karşılıyordu. Halkın bu kooperatiflere umutla sarılması sistemin işleminde etkili bir unsur olarak görülür. Ayrıca İngiltere’de daha bazı sınıflara eşitlik ve siyasi haklar tanınmazken kooperatif sistemlerinde dini ve siyasi tarafsızlık, sınıf ve cinsiyet farkı olmayan demokratik bir tutum sergilenmesi sermayenin kontrolünde ve gelişmesinde etkili olmuştur. Fabrikalarda ezilen ve emir altında çalışan insanların kendi oluşumlarının yönetimini elinde tutabilmeleri kooperatiflere istedikleri yönü verebilmelerini sağlamıştır.²⁷⁶ Raiffeisen ile Memleket Sandıklarının en büyük farklarından birinin Raiffeisen’in bir ortaklık kuruluşu olduğunu belirtmiştik. Raiffeisen’da şirkete üye olmayanlara borç verilmezdi. Memleket Sandıklarında böyle bir husus söz konusu değildir. Sermayeye katkıda bulunan ya da bulunmayan bütün çiftçiler ödünç para alabilmiştir. Batı’daki örneklerinde kooperatif yalnızca kendi ortaklarına fayda sağlarken Memleket Sandıklarında her çiftçiye kredi verilmesi suistimale uğrayacaktır. Batı’da kooperatif ortakları, kurulmasına öncülük ettikleri kooperatifin sermaye karından pay kazanıp sermayesini artırmış oluyordu. Ancak Memleket Sandıklarında zaten kapalı aile ekonomisi içerisinde olan çiftçi kendine dahi yetmeyen parayı sürekli vergilere veriyor, verginin bir kısmı menafi iane hissesi adı altında sandıklara ayrılıyordu. Sandık sermayesine katkısı olmayanlar kredi olsa bile bu krediyi ödeyemiyordu. Bu sebeple sandıkların Batı’da olduğu gibi ortaklık sistemiyle işlememesi sermayesinin erimesine yol açıyordu. Batı’da kooperatife olan ilginin tabandan gelmesi ve devletin ilgisizliği kooperatiflerin önünü açarken Osmanlı Devleti’nde bu talep devlet görevlisi tarafından geliyordu. Üstelik Mithat Paşa, Batı’da kooperatiflerde görülen demokratik tutumu fark etmiş olmalıdır ki Memleket Sandıklarını kurarak Balkanlarda bağımsızlık isteklerinde

²⁷⁶ Hazar, **Kooperatifçilik Tarihi**, s. 84-86.

bulunan Bulgarların, Osmanlı'dan kopmasını engellemek istiyordu. Mithat Paşa kendisinin de ifade ettiği gibi murabahacıların yüksek faizleri altında ezilen çiftçileri kurtarmak için Memleket Sandıklarını kurmuştu. Fakat sandıkların ilk olarak Pirot'ta kurulması ve çoğunlukla Balkan coğrafyasında yaygın olması Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda içerisinde bulunduğu siyasi durumundan bağımsız şekilde düşünülemez. Bu sebeple, Memleket Sandıklarının yönetimi ahaliden iki Müslüman ve iki Hristiyan kişilere verilmişti. Ancak Balkanlarda bitmek bilmeyen savaşlar ve bu bölgede bulunan milletlerin zamanla bağımsızlık kazanması sandıkların işlememesinde sermaye eksikliği ile birlikte görülen en büyük etken olacaktır. Özetle, Batı'daki kooperatif örneklerinde halkın talebinin olması, kooperatiflerin idaresinin demokratik bir tutum içerisinde olması ve yalnızca ortakların kooperatiflerden faydalanması başarılı olmalarındaki en büyük sebep iken Memleket ve Menafi Sandıklarında bu gibi özelliklerin bulunmaması sandıkların bozulmasında etkili olacaktır.

Memleket Sandıkları, Ziraat Sandıkları ve Menafi Sandıklarının genel bir karşılaştırması tabloda gösterilmiştir:

	Memleket Sandıkları	Ziraat Sandıkları	Menafi Sandıkları
Kuruluş Tarihi	1863	1882	1883
Kurulması İçin Gerekli Sermaye	20000 kuruş	5000 lira	Böyle bir şart görülmemiştir
Faiz Oranı	%1 (aylık) %12(yıllık) ²⁷⁷	%8 (yıllık)	100 kuruş için senelik %6, borcun vadesi 1 yıldan fazlaysa faiz anaparadan yıllık olarak hesaplanır
Vade	En az 3 ay en fazla 1 yıl	En az 3 ay en fazla 4 yıl	En az 3 ay en fazla 4 yıl
Sandık Adedi	Net değildir en az 60 adet olduğu düşünülür	Net değildir, 93 Harbi ile birlikte sandıklar büyük zarar görmüştür	Net değildir, 250 adet sandık olduğu düşünülür

²⁷⁷ Nizamnamede aylık %1 faiz oranı belirtildiğine göre, yıllık faiz oranı $A.n.t/100$ formülünden yaklaşık olarak %12 bulunur. A=Anapara n=faiz oranı t=zaman

Sandıkların Konumları	Memleketin genelindeki her kazaya kurulmaya özen gösterilse de ağırlıklı olarak Rumeli'de kurulmuştur	93 Harbi'nden sonra kurulan Şarki Rumeli Vilayetinde kalan sandıklar biçimlendirilmiştir	Memleketin her kazasında neredeyse açılmasına gayret gösterilmiştir
Sandıkların Gruplandırılması	Sandıklar gruplandırılmamıştır	Sandıklar sermayelerine göre gruplandırılmıştır. İlk grup: 10000 kuruştan fazla sermayeli sandıklar İkinci grup: 10000 kuruştan az sermayeli sandıklar	Menafi Sandıklarında memurlar sınıflandırılmıştır
Verilen Borç Miktarı	En az 20 lira en fazla 2000 kuruş (pratikte)	En yüksek 5000 kuruş İlk grup sandık: en fazla 15000 kuruş İkinci grup sandık:10000 kuruş	Bir kazanın sermayesi 15000 kuruştan fazla ise borç miktarı 15000 kuruşu geçemez Bir kazanın sermayesi 10000-15000 kuruş arasında ise 10000 kuruşu geçemez Bir kazanın sermayesi 10000 kuruştan az ise borç verilen tutar 5000 kuruşu geçemez
Sermaye Elde Etme Şekli	İmece ile üretilen mahsullerin fazlasının bedeli (pratikte yarım kile)	Çiftçinin arazisinden alınan verginin dönüm başına %5'lik oranında yeni bir vergi	%11,5 oranında alınan aşar vergisinin %10'luk kısmı hazineye, %1'lik kısmı Menafi Sandıklarına ve %0,5'lik kısmı Maarif Hissesi olarak ayrılmıştır
Borçlanma Şartları	Çiftçi olmak Rehin ya da kefil göstermek	Ziraatla uğraşmak Rehin ya da kefil göstermek	Ziraatçı olmak Taşınmaz mülk rehini veya borcu ödeyecek şarta sahip kefil göstermek
Çiftçi Borcunu Ödeyemezse	Ödeyecek durumda ise süre vadesinin dörtte bir oranında uzatılır, hala ödeyemezse rehin malları açık artırma usulü ile satılır	İhbarname gönderilir, 15 gün içinde ödemesi istenir. Ödeyemezse ikinci ihbarname gönderilir. Hala ödeme yapılmazsa ferağ bi-l-vefa uygulanır	İhbarname gönderilir 1 ay içinde ödenmesi istenir. Ödeyemezse rehin gösterilen mal satılır veya tasarruf hakkından vazgeçilir. Rehin mal yoksa kefilinin borcu ödemesi gerekir
Sandık Görevlileri	Sandık vekilleri: ahalinin güvendiği 2 Müslüman ve 2 Hristiyan ve okuma yazma bilen bir katip	İdare Heyeti (Müdür, Sandık Emini, Muhasebeci (Katip), Tahsildar, Odacı) ve 4 gönüllü üye Meclis üyelerinin yarısının Müslüman yarısının gayrimüslim olmasına dikkat edilmiştir	Sancak Ziraat Odası Heyeti Müdür Sancak Memuru Muhasip Katip Sandık Emini

Sandık Görevlilerinin Maaş Durumu	Sandık vekilleri gönüllüdür Sandık katipleri maaşları kayıt ücretiyle sağlanır	İlk grup sandık: Müdür maaşı:1000 kuruş, katip: 800 kuruş İkinci grup sandık: Müdür maaşı: 800 kuruş, katip: 600 kuruş Her iki grupta Odacı maaşı :200 kuruş	Memurlar sınıflandırılmıştır 1.sınıf müdür:2000 kuruş 1.sınıf muhasip katip:600 kuruş 2. sınıf müdür:1500 kuruş 2.sınıf muhasip katip:500 kuruş 1.sınıf sancak memuru:1250 kuruş 1.sınıf sancak muhasip katip:500 kuruş 2. sınıf sancak memuru:1000 kuruş 2.sınıf sancak muhasip katip:400 kuruş
Diğer Masraflar	Kırtasiye, odun gibi masraflar için senelik 500 kuruş	Sandık tahsisi için: 3000 kuruş Diğer masraflar için senelik 1000 kuruş	Kırtasiye gibi harcamalar için aylık masraf 30 kuruşu geçmemeli
Sandıkların Teftişi	Muhasebe defterleri idare meclislerinde incelenir ve merkeze gönderilir	Sancak Komisyonları ve müfettişler tarafından denetleme yapılır	Defterler Vilayet İdare Meclisinde onaylanarak Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından incelenir
Sandık Görevlilerinin Ceza Durumu	Belirlenmemiştir	Sandık müdürlerine hapis cezası verilir. Sandık eminleri memuriyetlerine son verilir veya sürgün edilir	Suistimalin durumuna göre değişir. Örneğin pulsuz çek yakalanırsa para cezası uygulanır. Ağır suistimallerde görevden alınır

Tablodan görüldüğü üzere, 1863 yılında kurulan Memleket Sandıklarının kurulması için gereken sermaye 1882 Ziraat Sandıkları ve 1883 Menafi Sandıklarının kurulmasıyla artış gösterir. Memleket Sandıklarında sembolik olarak alınan %1 oranındaki faiz yıllık %12'lik bir orana tekabül eder. Bu oran Ziraat Sandıklarında ve Menafi Sandıklarında düşer. Memleket Sandıklarında borcun ödenmesi için gereken vade daha azken Ziraat ve Menafi Sandıklarında süre 4 yıla kadar çıkar. Tüm sandıklarda kesin olmayan veri sandıkların net sayısıdır. Mevcut verilerden sandık sayıları gösterilmeye çalışılmıştır. Sandık sayılarına dair net olan şey, sandık sayısını etkileyen en önemli faktörün 93 Harbi olduğudur. Yine de tüm olumsuz koşullara rağmen sandık sayısının yıllar geçtikçe arttığı görülür. Sandıklar her dönem en fazla Rumeli'de örgütlenmiştir. Memleket Sandıklarında sandıklar gruplandırılmamışken zamanla sermayesi ve sayısı arttığı için kolaylık sağlaması adına sandıklar sınıflandırılmıştır. Memleket Sandıkları Nizamnamesinde köylüye verilecek borç miktarı belirtilmemişse de pratikte köylü en az 20 lira en fazla 2000 kuruş almaktadır. Nizamnamede borç miktarının belirtilmemesi sandıkların bozulmasında etkili olmuştur. Ziraat ve Menafi Sandıklarında ise borç tutarı ayrıntılı şekilde belirtilmiştir. Memleket Sandıklarını diğer sandık sistemlerinden ayıran en büyük özelliği

sermayenin elde edilme şeklidir. Kırsal topluluklarda, kanalizasyon, okul, cami, yol gibi köyün ihtiyacı olan bazı işlerin köylüler tarafından eşit şartlarda ve emek birliğiyle gerçekleştirilmesine dayanan imece usulünde köylüler ürettikleri ürünün fazlasının bedelini sandığa veriyordu. Bu şekilde Memleket Sandıklarının sermayesi oluşuyordu. Nizamnamede belirtilmesine de ürün fazlasının oranı pratikte yarım kile idi. Bu durum karışıklığa sebep oluyordu. Ziraat Sandıklarında sermaye elde etmek için yeni bir vergi getirilmiştir. Menafi Sandıklarının sermaye elde etme usulü ise aşar vergisinden sağlanmaktadır. Tüm sandıklarda değişmeyen tek husus borçlanma şartıdır. Buna göre, sandıklardan borç alabilmek için çiftçi olmak gereklidir. Çiftçiler yalnızca rehin bırakarak ya da kefil göstererek borçlanabilirler. Tüm sandıklarda vadenin bitmesiyle icra yoluna başvurulmaz önce çiftçilere ek süre verilir. Bu sürenin sonrasında borcun tahsilatı için çeşitli yollara başvurulur. Memleket Sandıklarında çiftçinin rehin malları açık artırma usulleri ile satılır. Ziraat Sandıklarında ferağ bi-l-vefa uygulanır. Menafi Sandıklarında rehin mal satılır ya da kefilin ödemesi istenir. Tüm sandıklarda görevli kişiler bulunur. Memleket Sandıklarında eşitlik usulü daha fazla ön plandadır. Sandık vekilleri gönüllüdür. Ziraat ve Menafi Sandıklarında ise sandık görevlileri maaşlı çalışanlardır. Sandık görevlilerinin suistimallerine karşılık ceza durumları Memleket Sandıkları Nizamnamesinde belirtilmezken diğer sandıklarda belirlenmiştir. Memleket Sandıklarının teftişi idare meclislerinden ve oradan merkez tarafından gerçekleştirirken Ziraat Sandıklarında teftiş müfettişler tarafından yapılır. Menafi Sandıklarında ise teftiş Nezaret tarafından gerçekleştirilerek daha ciddi bir hal alır.

Özetle, Memleket Sandıklarından Menafi Sandıklarına geçişin sandıklar arasındaki usul benzerlikleri ve farklılıklarının sonları açısından değişiklik yaratmadığı görülür. Ziraat kredi usulünün düzenlenmesi için iyileştirilen sistem köylü için tamamıyla iyi bir hale gelmez. Bu yüzden sandık sisteminin kaldırılarak ve sermayesinden de yararlanarak dönemin şartlarına uygun bir kredi sistemi olan bankacılığa geçilmesi uygun görülür.

4. BÖLÜM: ZİRAAT BANKASI

4.1. 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Kredi ve Bankacılık Siyaseti

Latince kökenli bir kelime olan “kredi”, “emanet etmek, tevdi etmek; güvenmek, itimat etmek; inanmak, kanısında olmak” anlamlarında bir fiil olarak kullanılırken isim görevinde ise “ödünç edilen şey, borç” anlamında kullanılır.²⁷⁸ Para ekonomisi temelini güven esasına dayandığı göz önüne alındığında kredi kelimesinin de bu anlamlara gelmesi gayet anlaşılır bir durumdur. 19. yüzyıla tekabül eden süreçte üretici köylünün sosyoekonomik durumu yalnızca Osmanlı Devleti'nde değil dünya genelinde kötü bir haldedir. Tamamıyla tabiat şartlarına bağlı olarak üretimini, geçimini, yaşamını sağlayan köylülerin ziraat faaliyet alanında kredi müessesesine girmesi de çeşitli problemleri doğurmuştur. İktisadi faaliyetlerin devamlılığı için yararlı olduğu kadar oldukça hassas olan kredi düzeneğinin ziraat alanına intikal etmesiyle birçok zorlukla karşılaşmıştır.²⁷⁹

İtalyanca “masa, tezgah, sıra” anlamına gelen “banco” kelimesinden türeyen “banka” temelde bir finans kuruluşu olup faiz karşılığında para veren, kredi ve kambiyo gibi parasal işlemleri gerçekleştiren bir oluşumdur. Tarihte ilk kez bankacılık faaliyetlerine eski çağ uygarlıkları olan Sümerler ve Babillerde rastlanmıştır.²⁸⁰ Avrupa'da ilk bankacılık faaliyetleri 15. yüzyılda sarrafların Venedik meydanında masa etrafında para işlerini yürütmesiyle başladı.²⁸¹ Modern bankacılık ise kapitalizmin gelişmesiyle birlikte özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda Avrupa'da finans dünyasının ayrılmaz bir parçası haline dönüşmüştür. Bu sayede sanayi ile iş birliğinde bulunan bankalar Avrupa'da milli ekonominin temelini oluşturmuş, eğitim, demiryolu gibi nafia işleri bankalarla birlikte hız kazanmıştır.²⁸²

Birinci bölümde belirtilen ziraatın ve ekonominin durumu ışığında Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda gelindiğinde bankacılığa dair bir gelişme bulunmuyordu. Menafi Sandıklarının bir banka formuna dönüştürülmesi girişimine neden olan tarihsel koşullara bu noktada değinmek gereklidir. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'ın ilanı ile birlikte birçok alanda görülen değişim bankacılık alanında da kendini göstermiştir. Öteden beri Osmanlı'da parasal işleri görenler sarraflar ve bankerlerdi. İstanbul'un Fethi'nden sonra Osmanlı uyruğu olmayı kabul eden

²⁷⁸ Erdal Alova, **Latince Türkçe Sözlük**, Sosyal Yayınları, İstanbul 2013, s.139.

²⁷⁹ Berkes, **100 Soruda...**, C:1, s. 51.

²⁸⁰ Burhan, Ulutan, **Bankacılığın Tekâmülü**, Ankara 1957, s. 3-32.

²⁸¹ Richard Hildreth, **History of Banks**, Hilliard&Gray Company, Boston 1867, s. 5.

²⁸² Tefik Güran, **İktisat Tarihi**, Der Yayınları, İstanbul 2017, s. 212.

Cenevizliler ve Venedikliler Rum, Ermeni, Arnavutlarla evlenerek Levanten olarak adlandırılan topluluğu oluşturdular. Osmanlı'da bankerlik işlerine ilk kez Levantenler girişmiştir. Osmanlı mali tarihinde önemli bir yer tutan Galata bankerleri de Levanten'dir.²⁸³ Çeşitli vergilerin toplanmasında, akçelerin ve kuruşların tağşişlerinde, tımarların iltizamlara dönüştürülmesinde, tüm bu sistemlerin işlemediği anlarda Galata bankerlerine başvurmak Osmanlı için sözde çözümlerin klasikleşmiş türüydü.²⁸⁴ Osmanlı maliyesinin felaketlerle dolu olduğu bu dönemde, para piyasasını dizginlemenin yolu her daim tağşişe başvurmaktan geçiyordu. Bir nevi nakit senet niteliği taşıyan kağıt para "kaime"lerin piyasada değerini kaybetmesiyle 1844 yılında para reformuna gidilmiştir. Kaime fiyatlarında ve kambiyo senetlerinde yaşanan sorunların çözümü ve yürütülmesi işleri *Jacques Alléon ve Emmanuel Baltazzi* adlarında Galata bankerlerine verilmiştir. 110 Osmanlı kuruşunu 1 sterline eşitleyen bankerler, 1849 yılında Osmanlı hükümeti ile birlikte ilk Osmanlı bankası olarak kabul edilen *Banque de Constantinople'ü (Dersaadet Bankası)* kurdular.²⁸⁵ Bu bankanın esas görevi kambiyo kurunu sabit tutmaktı. Mağuş²⁸⁶ sikkeleri toplayarak piyasayı dengelemeye çalışan banka, piyasa değerinin üstünde fiyatlarla kaimeleri dengede tutmaya çalışmış ve iç ticaret hacminin daralması sonucunda faaliyetlerini yalnızca 1852 yılına kadar sürdürebilmiştir.²⁸⁷ Osmanlı'da ilk banka teşebbüslerinin amacı devletin mali durumunu düzeltmektir. Daha da önemlisi 1853 ve 1856 yılında gerçekleşen Kırım Savaşı'nın ekonomiye getirdiği yükten kurtulmak banka kurmak artık elzem hale gelmişti. İlk kez bu savaş esnasında dış borç alan Osmanlı Devleti, bu borçları ödeyebilmek için acil vergilerden, tağşişe ve bankerlere başvurmaktan başka çaresi yoktu. Artık Osmanlı Devleti uluslararası finans dünyasına, gerçek kredi ve bankacılık kurumlarına duyduğu ihtiyacı görmezden geleliyordu. Böyle bir ortam içinde 24 Mayıs 1856 tarihinde İngiliz sermayesiyle merkezi İstanbul, Galata'da bulunan *Ottoman Bank (Osmanlı Bankası)* kuruldu. Bankanın esas faaliyetleri senet, poliçe iskontosu ve mevduat bankacılığıyla sınırlıydı. Bankanın ilk yıllarında aldığı sonuçlar oldukça tatminkardı. Fakat işlem hacimleri beklenenin altındaydı ve kambiyo sorunları ile devlette yaşanan parasal iktidarsızlıklar sorun yaratıyordu. Osmanlı hükümeti İngiliz sermayeli bu bankanın çok güçlenmesini istemediği için Fransız ortakların da yer aldığı, bir tür devlet

²⁸³ Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 201.

²⁸⁴ Seyfettin Gürsel, "Osmanlı Dış Borçları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C:3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 673.

²⁸⁵ Bankanın kuruluş tarihi net olmamakla birlikte 1849 yılında kurulduğuna dair görüş birliğine varılmıştır. Ü. Serdar Serdaroğlu, *Osmanlı Devleti'nde İlk Banka: Dersaadet Bankası ve Poliçe İşlemleri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2011, s. 42-55.

²⁸⁶ Karışık, hileli madeni para. Devellioğlu, a.g.e., s. 563.

²⁸⁷ Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri*, Elif Yayınevi, Ankara 2022, s. 364.

bankası imtiyazlı ve milli bankacılığın önünü açabilecek bir fikir içerisindeydi. Nitekim Babıali ve banka arasında sürüp gelen teklifler neticesinde Osmanlı Bankası, 4 Şubat 1863 tarihinde hissesi İngilizlere, Fransızlara ve Osmanlılara ait olan *Bank-ı Osmani-i Şahane*'ye (*Banque Impériale Ottomane*) dönüştürüldü. Banka bu şekliyle devlet bankası olarak ortaya çıkıyor ve kaimelerin başarılı bir şekilde tedavülünden kalkmasına yardımcı oluyordu.²⁸⁸

Osmanlı Bankası'nın Osmanlı maliyesini kısmen düzelttiği bu sistem 1870'lerde uluslararası para düzeninin değişmesiyle, yaşanan isyanlar ve savaşlarla yeniden hüsrana uğradı. 1875 yılında Osmanlı Devleti vadesi geçen borçları ödeyemeyeceğini belirterek moratoryum ilan etti. 1881'de Muharrem Kararnamesi ile Düyun-u Umumiye idaresi kuruldu. Bu sayede Osmanlı Devleti'nin borçlarının ödenmesine tahsis edilen gelirler belirlendi, dış borçların değeri yarıya düşürüldü ve borçların organizasyonu sağlanmaya çalışıldı.²⁸⁹

Öte yandan yabancı sermayelerle bankacılığa adım atan Osmanlı Devleti'nde en çok gündeme gelen konu tarımsal kredi kurumlarında yaşadığı eksiklikti. 1888 yılına gelinceye kadar 90'ı aşkın banka kurulduğunu söyleyebiliriz.²⁹⁰ Fakat bunların neredeyse hepsi ticari nitelik taşıyan bankalardır. Yine neredeyse hepsi Osmanlı Devleti maliyesini, para finansmanını düzene koymak ve dış borçlarından kurtarmak amaçlarını taşıyarak bankerler aracılığıyla kurulmuştur. Lakin halkın yarar sağlayacağı, tasarruflarını koruyacağı, evini ve işini geçindirmek için kredi bulabileceği bir kurum halen yoktur. 1866 yılında bir ziraat bankası kurulması gündeme geldiyse kurulduğuna dair bir iz rastlanmamıştır. Böyle bir atılım tekrardan 1863 yılında Memleket Sandıklarının kurulmasıyla teşkilatlı zirai kredinin başlamasını sağlayan Mithat Paşa'dan gelecektir. Mithat Paşa 1867 yılında Sadarete gönderdiği bir belgede, Avrupa'da fakir, hademe, amele gibi grupların artırdıkları paraları değerlendirmek için bir çeşit sandık kurulduğunu bu tarz sandıkların Tuna'dan başlamak üzere memlekette de yaygınlaştırılması gerektiğini belirtmiştir. Bunun üzerine 30 Ocak 1868'de *Emniyet Sandıkları* kurulmuştur.²⁹¹ Aslında bir tasarruf sandığı olan ve günümüzde bankaların emeklilik birikim hesaplarına

²⁸⁸ Edhem Eldem, **Osmanlı Bankası Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 25-89. Kırım Savaşıyla başlayan Osmanlı dış borçları ve Osmanlı Bankasının bu istikrazlardaki önemi için bkz. A. Du Velay, **Essai sur L'histoire Financière de la Turquie: depuis le règne du Sultan Mahmoud II jusque'a nos jours**, Paris 1903. Eserin çevirisi: **Türkiye Maliye Tarihi**, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı, Ankara 1978.

²⁸⁹ Haydar Kazgan, *Düyun-u Umumiye, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C:3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 691-716.

²⁹⁰ Bkz. Erol Ortağ, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Bankacılığın Gelişimi ve Regülasyon**, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları, İstanbul 2018, s. 291-303.; Tuncay Artun, **İşlevi, Gelişimi, Özellikleri ve Sorunlarıyla Türkiye'de Bankacılık**, Tekin Yayınevi, İstanbul 1980.; Teoman, Yazgan, **Türkiye'de Bankacılığın Gelişimi**, Baylan Basım ve Ciltevi, Ankara 1969.

²⁹¹ H. 05.10.1284/M. 30.01.1868 "Fukara, amele ve hademe takımının geçiminden sonra artırdıkları paranın korunup değerlendirilmesi amacıyla Emniyet Sandığı açılması", BOA, A.MKT.MHM., 398/78.

benzetebileceğimiz bu sistemden halktan her kesimin yararlanması amaçlanmıştır. Emniyet Sandığı Nizamnamesine göre, her sınıftan halk artırdığı paraları bu sandıklarda koruyabilecek, istediği zaman işlenmiş faizle birlikte geri alabilecektir. Yine nizamnameye göre sandıklar tevdiat ve ikrazat işlemleri yapabilecektir. 30 ile 250 kuruş arasında sandığa para verenlere senelik %9, 250 ve 2500 kuruş para verenlere senelik %6 faiz verilmiştir. Bu para miktarı 100 kuruşa ulaşmadan faiz işlememiştir. Sandığa verilen paralara her ayın başında faiz işlemektedir. Tevdiat sahibi önceden haber vermek üzere istediği zaman işlenmiş faiziyle birlikte tüm parasını çekebilir. Fakat bu miktar küsuratlı olarak verilmez. Sandıklarda paralar biriktirilebileceği gibi borç da alınabilir. En az 3 ay en fazla 1 yıl olmak üzere, rehin mal ya da kefil göstererek isteyen herkes borçlanabilir. Faiz oranı yıllık %12'dir.²⁹² Memleket Sandıkları gibi Mithat Paşa tarafından kurulan Emniyet Sandıklarına ilk yatırımı Mithat Paşa yapmış, ilk hesap defterini de kendisi tutmuştur. Tuna'da olduğu gibi İstanbul'da da Emniyet Sandıklarının açılmasına karar verilmiş²⁹³, devlet teminatı altına giren sandıkların memleketin her yanına açılmasına gayret gösterilmiştir.

1869 yılına gelindiğinde ziraat ve bankacılık alanında yeni bir gelişme görüldü. Tarımda gelişme yalnızca çiftçinin kredi sorunuyla bitmiyordu. Mahsullerin üretimi için finans kaynağının sağlanmasının yanı sıra taşıma zorlukları yüzünden de tarıma elverişli araziler kullanılamıyordu. Dolayısıyla bu ürünlerin taşımacılığının hızlı ve güvenli bir şekilde gerçekleşmesi ilkel yöntemlerle değil tıpkı İngiltere'de başlayan demiryolunun inşa edilmesiyle mümkün olabilirdi. Fakat Osmanlı Devleti sermaye eksikliğinden dolayı demiryolu yapımı işini de yabancı sermaye ile çözüm bulmaya çalıştı. Bu maksatla Yahudi banker Baron Maurice de Hirsch ile anlaşılan Osmanlı Devleti Rumeli Demiryolu projesini başlattı.²⁹⁴ Demiryolları sayesinde bu zirai gelişim çeşitli zirai banka fikirlerinin de gündeme gelmesini sağladı. Yabancı sermaye ile 1880 yılında kurulan Edirne Ziraat Bankası, Sivas demiryolu imtiyazını aldı fakat iflas ederek kısa süre içerisinde battı. Bölgesel nitelikte kurulan bu banka da zirai kredi alanına bir katkı sağlayamamıştır.²⁹⁵

1871'de banka kurma yarışına Avusturyalıların da dahil olduğunu görürüz. *Société de Crédit Austro-Turque* (Avusturya-Türkiye Bankası) adıyla kurulan banka amacının her türlü banka işlemini gerçekleştirmek ve her türlü malın ve özellikle zirai ürünlerin komisyon karşılığında

²⁹² Sami Kurtulan, "Mithat Paşa ve Emniyet Sandığı", *Karınca Kooperatif Postası*, Sayı: 89-90, 1944, s. 14-20.

²⁹³ H. 21.01.1285/ M. 14.05.1868 "Dersaadet'te bir Emniyet Sandığı tertib ve küşadı" BOA, İ.Ş.D., 3/134.

²⁹⁴ Vahdettin Engin, "Rumeli Demiryolu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 35, TDV Yayınları, İstanbul 2008, s. 235-237.

²⁹⁵ Ortağ, a.g.e., s. 302.

alım-satımını yapmak, kredi ve avans sağlamak olduğunu belirtir. Ayrıca banka devlet ve mahalli idareler arasında tahvilat, borçlanma, vergi gibi kamusal gelirlerde mültezimliği üstleneceğini belirtir. Avusturya- Türkiye Bankası Rumeli demiryolları üzerinden tarım finansmanını hedef alarak Beyoğlu gazetelerinde ciddi bir reklam kampanyası başlattı. Tarım topraklarının ipoteği karşılığında kredi sağlama yoluna gidildi. Fakat şimdi de bölgedeki halktan ipotek karşılığında para toplayan mültezimler gittikçe gelirlerini artırıp bu işte kazanç sağlamaya başlamıştı. İpotek usulü gazetelerde tartışma konusu olmuş, sadece tarım kredisine yönelik banka kurulması ısrarla belirtilmeye başlanmıştır.²⁹⁶

Menafi Sandıklarının işe yaramadığı görüşü de her seferinde dile getirilmiş ve bir “Osmanlı Sanayi ve Ziraat Bankası” ile “Osmanlı Ziraat Bankası” kurulması fikirleri gündeme gelmiştir. Hatta bu hususta 1883 yılında, sonradan sadrazam olan Kamil Paşa'nın Evkaf Nazırı görevinde iken, çiftçilerin tefecilerin elinden kurtarılması için Fransız Crédit Foncier Bankası'na benzer nitelikte bir banka kurulması gerektiği üzerine layiha hazırlamıştır. Bu layihada Kamil Paşa, devlet varidatının çoğalmasının halkın servetine bağlı olduğunu söylemiştir. Bunun sağlanması için halkı fakirlikten kurtaracak bir kredi sistemi oluşumu gerekmektedir. Böyle bir bankanın kurulması için yabancı sermayeye muhtaç olunmasında bir mahzur görmediğini de ekler.²⁹⁷ Hatta Hikmet Bayur'a göre aynı yıl 1883'te Kamil Paşa Menafi Sandıklarının düzene sokulması kararıyla çağdaş anlamda bir Ziraat Bankası'nın kurulmasını istemiş fakat dönemin sadrazamı olan Sait Paşa'yı ve Meclis-i Vükela'yı bu fikre razı edememiştir. Yine Hikmet Bayur, 1883 senesinde Ziraat Nizamnamesinin ilk taslağını yazan kişinin Kâmil Paşa olduğunu bir belge ile gösterir. Bu belgede yer alan ilk maddeye göre, ahalinin servetini artırmak için Memalik-i Şahane'de bir Ziraat Bankası kurulacak ve zürraya %6 oranında faiz ile akça ikraz edilecektir. Menafi Sandıklarından Ziraat Bankasına geçiş aşamasına kadar işleri Osmanlı Bankası görmelidir. Böylece yerli bir banka kurulmuş olacaktır.²⁹⁸ Fakat şimdiye dek görülmektedir ki Kâmil Paşa'nın bir tarım bankası kurma gayretleri de sonuç vermemiş, Osmanlı'da gerek iktisadi politikadan gerek dış faktörlerden kaynaklı olsun halkın zirai kredi sorunlarını çözebilecek bir kurum oluşturulmamıştır. Menafi Sandıkları sermayesinin Ziraat Bankası'nın kurulmasına temel teşkil eden vaziyetler böyle bir ortam içinde doğmuş, Türk köylüsünü kalkındırma çaresinde yeni bir ışık aranmıştır.

²⁹⁶ Haydar Kazgan, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Bankacılık Tarihi**, Türkiye Bankalar Birliği Yay., İstanbul 1997, s. 127-130.

²⁹⁷ Nurettin Hazar, “Ziraat Bankası Kurma Fikrinin Olgunlaşması”, *Karınca Kooperatif Postası*, C. 49, Sayı: 541, s. 29-30.

²⁹⁸ Hikmet Bayur, “Yeni Bulunmuş Bazı Belgelerin Işığında Kâmil Paşa'nın Siyasal Durumu” *Belleten*, C: 35, Sayı: 137, 1971, s. 107-108.

4.2. Ziraat Bankasının Kuruluşu

Zürra halka kredi sağlamak için 1863 yılında atılan ilk adım olan Memleket Sandıklarının sermaye yetersizliğinden işlerliğini yitirmesi ve sonrasında aynı sermaye ile 20 yıl Menafi Sandıklarının da aynı sonu paylaşması yepyeni kredi sisteminin oluşmasına sebep olmuştu. Memleket Sandıklarında sermayeyi oluşturan varidat tutarının net bir şekilde bilinmesinin mümkün olmadığını belirtmiştik. 1882 yılına kadar Memleket Sandıkları sermayelerini mahsullerin satışından elde ederken 1883 yılından sonra sermaye aşar vergisine dayanarak sağlanmıştı. Sermayenin çoğalması için başka bir gelir kaynağı olmadığından verilen kredilerin düzgün ve düzenli bir biçimde geri alınması lazımdı. Fakat kredilerin tahsil edilememesi, dağınık bir şekilde çeşitli yerlere yayılması, kontrol edilememesi gibi sebepler Menafi Sandıklarının ıslahını zorlaştırmıştır. Dolayısıyla Menafi Sandıklarının kaldırılarak yerine yeni bir kurumun kurulması ve artık kredi işlerinin devlet eliyle merkezileştirilmesine karar verilmiştir.²⁹⁹

Menafi Sandıklarının Ziraat Bankası tarzında tesis edilmesi hususunda 3 Mayıs 1888³⁰⁰ ve 7 Mayıs 1888³⁰¹ tarihlerinde Bab-ı Ali Meclis-i Mahsus 'ta bir layiha okunmuştur. Layihaya göre, Menafi Sandıklarının kurulma amacının çiftçileri vurguncuların elinden kurtarmak, ziraatın ve zürraın kötüye giden durumunu iyileştirmek olduğu fakat bunda başarılı olamadığı açıklanarak Menafi Sandıkları yerine Ziraat Bankası kurulması gerektiği belirtilmiştir.³⁰²

Bu fikirle Sadrazam Kamil Paşa tarafından hazırlanan yeni nizamname “Ziraat Bankası Nizamnamesi” 27 Ağustos 1888 tarihinde yürürlüğe girmiştir.³⁰³ Menafi Sandıkları lağvedilerek yerine Ziraat Bankası kurulmuştur. Ziraat Bankasının kurulmasıyla Türk ziraat tarihinde reel kredi yasal esaslara dayanarak bir nizam altında resmi teşkilata bağlanmıştır.³⁰⁴ Burada bir noktaya değinmek gereklidir. Ziraat Bankası'nın kurulduğu tarihte padişah II. Abdülhamit'tir. Dönem gazetesi “Tarik” bankanın kuruluşunu II. Abdülhamit'e mal etmeye çalışmıştır. Günümüzde bankanın kurucusunun Mithat Paşa olduğu herkes tarafından kabul

²⁹⁹ Atasagun, **Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939**, s. 21.

³⁰⁰ H. 21.08.1305 “Memalik-i Şahane'nin muhtaç olduğu asar-ı nafianın tesisi ve tezayüdü ile ahalinin servet ve saadetini korumak maksadıyla alınacak tedbirler hakkındaki görüşmeler üzerine, biri inzibat-ı idare diğeri de menafi sandıklarının Ziraat Bankası tarzında tesisine dair müzakereyi havi.” BOA, MV., 31/70.

³⁰¹ H. 25.08.1305 “Menafi sandıklarının Ziraat Bankası tarzında tesisine dair Nafia Nezaretlerince tanzim ve Şurâ-yı Devletçe de tasdik olunan lâyiha hakkında.” BOA, Y.EE.KP., 2/187.

³⁰² Güngör, a.g.t., s. 216.

³⁰³ Nizamnamenin Hicri takvime göre tarihi 19 Zilhicce 1305, Rumi takvime göre 15 Ağustos 1304'tür. Dolayısıyla Miladi takvime göre 27 Ağustos 1888 olmalıdır. Fakat bazı kaynaklarda nizamnamenin tarihi 15 Ağustos 1888 olarak verilir. **Düştur** [Tertib 1], Cild: 6, Devlet Matbaası, Ankara 1939, s. 136.

³⁰⁴ Atasagun, **Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939**, s. 21.

edilmektedir. Öyle ki, banka kurulduğu günden bu yana bilhassa Cumhuriyet'in ilanından sonra Mithat Paşa'nın Ziraat Bankası'nın tek kurucusu olduğunu benimser. Hatta günümüzde Ankara Ulus'ta bulunan 1929 senesinde mimar Giulio Mongeri tarafından yapılan eski Ziraat Bankası Genel Müdürlüğü şimdilerde Ziraat Bankası Müzesi olan binanın girişinde büyük bir Mithat Paşa heykeli bulunur. Müze içerisinde Mithat Paşa büstleri, Mithat Paşa'ya ait hesap defterleri yer alır. Fakat Hikmet Bayur'a göre 1884 yılında vefat eden Mithat Paşa, 1888 yılında kurulan Ziraat Bankası'nın tek kurucusu olamaz. Bayur'a göre 1883 yılında Ziraat Bankası Nizamnamesinin ilk taslağını hazırlayan ve Sadrazam olduğunda Ziraat Bankasının açılmasına vesile olan Kamil Paşa tarafından Ziraat Bankası kurulmuştur. Bayur'a göre, Ziraat Bankası için yapılan kutlamalarda Kamil Paşa'nın adının hiç geçmemesi haksızlıktır ve saygısızlıktır.³⁰⁵ Nurettin Hazar'a göre Ziraat Bankası, Memleket Sandıklarının şekil değiştirmesiyle vücut bulmuştur. 1888 tarihi Meclis-i Mahsus Mazbatasında açıkça Mithat Paşa'nın ismi geçmektedir. Dolayısıyla bankanın kurucusunun Mithat Paşa olduğu şüphe gerektirmeyen bir olgudur. Yine de Kâmil Paşa'nın Ziraat Bankası'nın kurulması için yaptığı çalışmalar belgelerle tasdiklenmiş bir gerçeklik olup Ziraat Bankası'nın kurucusu olarak anılmasını da araştırmalar göstermektedir.³⁰⁶

Ziraat Bankasının hukuki yapısı ve bünyesi nizamnameyle belirlenmiştir. Bankanın idaresi, sermayesi, teşkilatı tespit edilen nizamname 7 kısımdan oluşmakta olup ve 42 madde içermektedir:

4.3. Ziraat Bankasının Kurulması, Yönetimi

Nizamnamenin ilk kısmında yer alan maddelere göre, Ziraat Bankası çiftçiye faizle borç vermek ve ziraata dair parasal işlemlere aracılık etmek üzere kurulmuştur. Menafi Sandıklarının yetkisi ve görevi Ziraat Bankası'na devredilmiştir. Bankanın ana idaresi İstanbul'da olacaktır. Vilayetlerde ve tarım açısından önemli olan sancaklarda birer şube açılacaktır. Ziraat Bankası Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bağlı olup Hükümetin koruması altındadır.³⁰⁷

4.4. Ziraat Bankasının Sermayesi

Bankanın sermayesine dair bilgiler madde 4 ile madde 9 arasında açıklanmıştır. Bankanın sermayesi dört şekilde sağlanacaktır. Öncelikle 1887 mali yılının bitimine kadar Menafi

³⁰⁵ Bayur, a.g.m., s. 63-112.

³⁰⁶ Nurettin Hazar, "Ziraat Bankasını Kim Kurdu?", *Karınca Kooperatif Postası*, C: 49, Sayı: 552, 1982, s. 9-11.

³⁰⁷ *Düster* [Tertib 1], Cild: 6, s. 136.; Hazar, *T.C. Ziraat Bankası*, s. 681.

Sandıkları adına tutulup biriken nakitten sağlanacaktır. Ayrıca Menafi Sandıklarından ikrazatta bulunan borçlulardan tahsil edilen paradan sağlanacaktır. Üçüncü bir yol olarak 1888 mali yılı başlangıcından itibaren aşar vergisinin on birde biri (% 9.09) olarak alınan İane Hissesinde temin edilecektir. Son olarak bankanın kuruluşundan itibaren ikrazat faizinden tahsil edilecek anamalin miktarı 10 milyon liraya ulaştığı andan itibaren, belirtilen oranda İane Hissesinde toplanmasıyla sağlanacaktır.³⁰⁸

5. maddeye göre, bankanın İane Hisse gelirleri öşür vergisi ile birlikte değerlendirilecektir. Buna göre, 1888 mali yılı başından itibaren aşarın toptan alınması gereken yerlerde öşür bedeli hesaba kaydedilecektir. Tahsilatının ve aşarının emaneten idare edildiği yerlerde öşürden satılan tahılların meblağından on birde biri Mal Sandıklarından alınan makbuzla birlikte Ziraat Bankası'na devredilecektir. Öşürden gelen gelirler emaneten idare ediliyorsa Ziraat Bankası hissesi adına ayrılarak banka yönetimi vasıtasıyla satılıp tutar Ziraat Bankası'na satışı yapılacaktır.³⁰⁹

6. maddede, lazım olan öşür bedellerinin Ziraat Bankası'na verilmesinden maliye memurlarının sorumlu tutulduğu belirtilmiş ve eğer bu memurlar teslimatı gerçekleştirmezlerse belirtilen miktara yüzde %6 oranında faiz işlenerek kendilerinden alınacağı belirtilmiştir. 7. Maddeye göre, Menafi Sandıklarından bankaya geçen senetlerin devir tarihlerinden başlayarak faizi %6 oranında işlenecektir. Bu senetlerin iki yıl içerisinde tahsil edilmesi önemlidir.³¹⁰

Sekizinci maddeye göre mevduat³¹¹ kabul edilecektir. Nakit olarak verilecek mevduata senelik %4 oranında faiz verilecektir. Dokuzuncu maddeye göre mevduatta bulunanların paralarını ne zaman alabilecekleri senetlerinde belirtilecektir. Buna göre, 3 aydan az vadeyle veya süresiz verilen tutar için faiz işlemeyecektir.³¹² Görülüyor ki, 1888'de Ziraat Bankası kurulduğunda Menafi Sandıkları hissesiyle sermayesi toplanmış ve bankanın kurulmasında büyük rol oynamıştır.

4.5. Ziraat Bankasının İdare Yöntemi ve Memurların Görevleri

³⁰⁸ **Düster** [Tertib 1], Cild: 6, s. 136.; Hazar, **T.C. Ziraat Bankası**, s. 681-682.

³⁰⁹ **Düster** [Tertib 1], Cild: 6, s. 136-137.; Hazar, **T.C. Ziraat Bankası**, s. 682.

³¹⁰ **Düster** [Tertib 1], Cild: 6, s. 137.; Hazar, **T.C. Ziraat Bankası**, s. 682.

³¹¹ Bir bankaya, faiz karşılığında ve belli bir süre sonunda ya da istenildiğinde geri alınmak koşuluyla yatırılan para, tevdiat, emanet, teslim edilen şey.

³¹² **Düster** [Tertib 1], Cild: 6, s. 137.; Hazar, **T.C. Ziraat Bankası**, s. 682.

Bankanın yetkili yönetim organlarının işleyişi nizamnamenin 10. maddesi ile 15. maddesi arasında saptanmıştır. Böylelikle 10. maddeye göre bankanın genel idaresi, genel müdüre³¹³, ikinci müdüre (müdürü saniye, yardımcı müdür) ve İdare Meclisi'ne bırakılmıştır. Banka umum müdürü, muhasebecisi ve veznedarı Ticaret ve Nafia Nezareti'nin teklifiyle padişah tarafından tayin olurlar. Ziraat Bankası memur tayini Memleket ve Menafi Sandıklarından farklı olarak ilk kez sınavla belirlenmiştir. Banka genel müdürünün şube memurlarını tayin etme ve görevden alma yetkisi vardır. Ayrıca tüm şubelerin teşkilat yapılanması ve yönetimi gibi hususlarda Yönetim Kurulu ile karar alır. Ek olarak, bankanın bütün işlemlerine ait senet, evrak, kontratların imzalanması, banka davalarının bizzat ya da vekil atayarak takip edilmesi ve gerektiğinde bu davalarda bankanın savunmasını yapma vazifeleri verilmiştir. Şube müdürleri ise görevli oldukları şubelerde banka işlerinde genel müdür gibi hareket edebilirler.³¹⁴

4.6. Ziraat Bankası Memurlarının Maaş Durumu ve Diğer Masraflar

Bankanın İstanbul'da yer alan merkez şubesi genel müdürüne yıllık 150000 kuruş, yardımcı müdüre 60000 kuruş, muhasebeciye 48000 kuruş, veznedara 36000 kuruş maaş tahsis edilmiştir. Ayrıca banka görevlilerinin kefalet göstermesi şartı aranır. Genel müdürün 25000 liralık, müdür yardımcısı, veznedar ve muhasebecinin 10000 kiralık kefalet göstermesi gerekir. İdare meclisinin seçilmesinin akabinde görevlendirilecek olan memur maaşlarının masrafları için yıllık 60000 kuruş ayrılacaktır. Bahsi geçen maaşların ve masrafların azalmasına gerek duyulursa, İdare Meclisi kararı ile Ticaret ve Nafia Nezareti izniyle gereği yapılır. İstanbul haricinde kurulan banka şubelerinde görev alan memurların da maaş durumları nizamnamede tespit edilmiştir. Madde 13' göre, Selanik, Sivas, Edirne, Aydın, Konya'da kurulacak şubelerde görevlendirilen umum müdürü yıllık 36000 kuruş, muhasebeciler 18000 kuruş, veznedarlar 9000 kuruş maaş alacaktır. Bu şubelerin çeşitli masrafları için yıllık 27000 kuruş verilecektir. Diğer vilayetlerde kurulacak şubelerin genel müdürlerine yıllık 24000, muhasebecilere 12000, veznedarlara 6000 kuruş maaş verilecektir. Masrafları karşılığı olarak 18000 ayrılacaktır. Daha küçük vilayetlerin genel müdürlerine yıllık 12000, muhasebecilere 6000, veznedarlara 4200 kuruş maaş verilecektir. Çeşitli masraf için tahsis edilen tutar 8000 kuruştur.³¹⁵

4.7. Ziraat Bankası İdare Meclisi Yapılanması

³¹³ Ziraat Bankası ilk Genel Müdürü, Mikael Portakal Paşa (1888-1891)'dir.

³¹⁴ **Düştur** [Tertib 1], Cild: 6, s. 138.; Hazar, **T.C. Ziraat Bankası**, s. 682-683.

³¹⁵ **Düştur** [Tertib 1], Cild: 6, s. 137-138.; Hazar, **T.C. Ziraat Bankası**, s. 682-683.

Ziraat Bankasının İdare Meclis üyelerini genel müdür, yardımcı müdür, Şura-yı Devlet ve Divan-ı Muhasebat üyelerinden birer kişi, İstanbul Ziraat ve Ticaret Odalarından iki kişi, Ticaret ve Nafia Nezareti'nden seçilen bir kişi oluşturur. İdare Meclisinin ayda en az bir defa toplanması gerekmektedir. Kurul, genel müdür gerek gördükçe olağandışı olarak da toplanabilir. Kurula Şura-yı Devlet'ten atanan bir kişi başkanlık eder. Ticaret ve Nafia Nezareti'nden gelen kişi iki senede bir değiştirilir. Fakat görevi sona eren bir üye tekrardan seçilebilir. Bankanın taşra şubelerinde İdare Meclisleri üyelerini şube müdürü, Ziraat Müfettişi, belediye meclisiyle Ticaret ve Ziraat Odalarından seçilen iki kişi oluşturur. Bu meclis ayda bir kez veya gerek duyulduğu takdirde olağanüstü toplanabilecektir. Kurula belediye meclisinden veya Ticaret ve Ziraat Odalarından seçilen bir kişi başkanlık eder. Toplantılar için her meclis üyeleri para alır. Buna göre, merkez şube üyeleri birer lira, diğer şube meclis üyeleri yarım ya da çeyrek lira alır. Toplantılara meclis üyelerinin üçte biri katılmazsa hiçbir konu hakkında karar alınamaz. Her toplantıda tutanak tutulur ve toplantıya katılanların isimleri deftere yazılır. Mecliste geçen konuşmalar deftere kaydedilerek müdür veya idare memurlarınca imzalanır. Ziraat Bankası Tüzüğünde yer almayan bir kararı İdare Meclisi belirleyebilir ve uygulayabilir. Eğer bu kararların alınmasında sorun yaşanırsa Ticaret ve Nafia Nezareti'ne anlaşmazlığın ortadan kaldırılması için başvurur.³¹⁶

4.8. Ziraat Bankasının Teftişi

Memleket ve Menafi Sandıklarının teftişlerinin düzgün bir şekilde gerçekleşmemesi sandık sermayelerinin suistimale uğramasına zemin hazırlamaktaydı. Ziraat Bankası kurulurken bu sorunlar fark edilmiş ve çare aranmıştır. İşte bu sebeple bankanın işlemlerini denetlemek ve tüzüğün tam manasıyla uygulanabilmesi için ziraat müfettişleri görevlendirilmiştir. Müfettişler bankaların yıllık muhasebe defterlerini soruşturmak, banka ile ilgili önemli bilgileri İdare Meclisi'ne taşımak ve zaruri durumlarda Ticaret ve Nafia Nezareti ile banka genel merkezine resmi yazı ile haberdar etmekle yükümlüdür. Müfettişler bankanın bütün yazışmalarını, evraklarını, hesaplarını görmeyi talep ettikleri takdirde memurlar göstermek zorundadır. Memurlar müfettişlerin isteğini yerine getirmezse bir yazı ile gerekli yerlere durum bildirilir.³¹⁷

³¹⁶ **Düster** [Tertib 1], Cild: 6, s. 138-139.; Hazar, **T.C. Ziraat Bankası**, s. 683-684.

³¹⁷ **Düster** [Tertib 1], Cild: 6, s. 139.; Hazar, **T.C. Ziraat Bankası**, s. 684-685.

4.9. Ziraat Bankasında Borçlanma Usulleri

Nizamnamenin ikinci maddesinde belirtilen esaslara göre, borçlanabilmek için hukuken satışı uygun olan gayrimenkullerin rehin bırakılabilmesi veya güvenilir bir kefil göstermek gereklidir. Bankanın bir yıl içinde faizle alacağı paranın miktarı, sene başında doğrulanan sermayesinin yarısını geçmemelidir.³¹⁸ Nizamnamenin 24 ile 35. maddelerinin yer aldığı dördüncü kısımda ikrazat yolları belirlenmiştir. Böylece, Ziraat Bankasından borç almanın iki yolu vardır. İlk yol, borcun anaparasına denk gelen tutarı ödemek koşuluyla her sene faiz eklenerek 1 yıldan 10 yıla kadar faizle borçlanmaktır. İkinci yol yalnızca faizi taksitlendirerek ve anapara ödemesinin vadesi dolduğu zaman toptan ödeyerek 3 aydan 1 seneye kadar borçlanmaktır. Borçlu borcunu sadece nakit yolla ödeyebilir. Ziraat Bankası Nizamnamesinin 25. Maddesine göre, çiftçiler haricinde başka kişilerin akçelerden yararlanması kesinlikle yasaktır. Ziraat Bankasından borç alan bir kişi borcunu ödeyemezse rehin gösterdiği malı satılır ya da tasarrufundan ferâğ eder. Borcuna karşılık gelen tutar banka müdürü tarafından devir işlemi yapılır. Eğer kişinin birden fazla kefil varsa kefillerin de şartları sağlayacak malı olması gerekir. Ziraat Bankası nizamnamesinde belirtilen bir husus, onu diğer sandık sistemlerinden ayırır. Şöyle ki, bankadan borçlanacak bir kimse kullanacağı kredinin tarımsal ihtiyacını karşılayacağını köy ihtiyar heyetinden ya da Ziraat Odasından alacağı bir belge ile beyan etmek zorundadır.³¹⁹ Bu madde ile öteden beri gerçekleşemeyen zirai krediden yalnızca çiftçilerin yararlanması durumu garantiye alınmaya çalışılmıştır.

Bankanın bir kişiye verdiği borç meblağı ise şubelerin sermayesine göre değişkenlik göstermiştir. Eğer şube sermayesi 15000 liradan fazlaysa, verilecek maksimum borç tutarı 15000 kuruşu geçemez. Şubenin sermayesi 10000 kuruş ve 15000 kuruş arasında ise borç miktarı 10000 kuruşu geçemez. Eğer şube sermayesi 10000 kuruştan az ise verilecek borç en fazla 5000 kuruş olabilir. Bankanın vermiş olduğu meblağdan yıllık %6 oranında faiz alınır, bir defaya mahsus olmak üzere "idare masrafı" adı altında %1 vergi alınır. Ödemeler 6 aydan 6 aya ve yıldan yıla yapılacaktır. Fakat borçlu borcunu faiziyle birlikte istediği zaman ödeyebilir. Belirlenen süre içerisinde borcunu ödemeyen kişiye İhbarname gönderilir ve iki aylık süre tanınır. Bu sürenin sonunda hala ödemeyenlerin gayrimenkulü hakkında işlem başlatılır. Savaş durumlarında savaş bölgesinde olup borcunu ödeyemeyenler bankaya mazeretlerini bildirir ve uygunsa belirli bir mühlet verilir. Bankanın borçlanma ile ilgili davalarında aciliyeti olanlara

³¹⁸ **Düştur** [Tertib 1], Cild: 6, s. 136.; Hazar, **T.C. Ziraat Bankası**, s. 681.

³¹⁹ **Düştur** [Tertib 1], Cild: 6, s. 140.; Hazar, **T.C. Ziraat Bankası**, s. 685-686.

öncelik verilir ve diğerleri ertelenir. Borçlu tüm borcunu ödediğinde bankayla olan sözleşmesi sona erer ve vergi dairesine bildirilir. Bankadan borç alma talebinde bulunan kişi gayrimenkullerine dair bilgileri ibraz edip borcu tarımsal destek amacıyla kullandığını belgelemedir.³²⁰

4.10. Ziraat Bankasının Yıllık Muhasebesi

Bankanın senelik gelir-gider işleri her Rumi yılın mart ayında başlayıp, şubat ayında biter. Bittiği tarihte şubeler merkeze hesap cetvellerini göndermek zorundadır. İdare Meclisi tarafından onaylanan hesap cetvelleri şubenin bulunduğu bölgedeki vilayet gazetesinde ilan edilir. İdare Meclisince onaylanan muhasebe defterleri Ticaret ve Nafia Nezareti'ne gönderilir. Nezaret onayladıktan sonra hükümete sunulur.³²¹

4.11. Ziraat Bankası Kazancın Bölünmesi ve Dağıtımı

Bankanın mali senesinin bitiminde masraflar hariç kalan kazançlar sermaye yararına kullanılır. Yine bu kazancın bir kısmı şubenin bulunduğu bölgede tarımsal faaliyetlerin ilerlemesi için değerlendirilir. Kazancın üçte biri ise merkeze gönderilir ve oradan Ticaret ve Nafia Nezareti'nden ziraatın yararına kullanması beklenir. Öyle ki nezaret hayvan cinslerinin ıslah edilmesine, hayvan ölümlerinin engellenmesine, mahsul elde edebilmek için tohumların ücretsiz bir şekilde tedarik edilmesine uğraşır. İlaveten mahsullerin çeşitliliğinin artırılması için zaruri olan şeylerin hazırlanmasına çalışır.³²²

Son olarak nizamnamenin hatime³²³ bölümünde, Ticaret ve Nafia Bakanlığı bu tüzüğün uygulanması için görevlendirilmiştir. Ayrıca Ziraat Bankası Nizamnamesinin yürürlüğe girmesiyle Memleket Sandıkları Nizamnamesi geçerliliğini kaybetmiştir.³²⁴

³²⁰ **Düstur** [Tertib 1], Cild: 6, s. 140-141.; Hazar, **T.C. Ziraat Bankası**, s. 686-687.

³²¹ **Düstur** [Tertib 1], Cild: 6, s. 142.; Hazar, **T.C. Ziraat Bankası**, s. 687.

³²² **Düstur** [Tertib 1], Cild: 6, s. 142.; Hazar, **T.C. Ziraat Bankası**, s. 687-688.

³²³ Osmanlı belgelerinde, bir yapıtın sonuna konulan açıklama, yapıtın sona erdiğini bildiren ek sözler.

³²⁴ **Düstur** [Tertib 1], Cild: 6, s. 142.; Hazar, **T.C. Ziraat Bankası**, s. 688.8

Ziraat Bankasının 27 Ağustos 1888 tarihli Nizamnamesine dair çeşitli bilgiler aşağıdaki tabloda özetlenmiştir:

	Ziraat Bankası
Kuruluş Tarihi	1888
Kurulması için gerekli sermaye	10000000
Faiz Oranı	Yıllık oran %6'dır, tek seferlik %1 idare masrafı alınır
Vade	En az 3 ay en fazla 1 sene (anapara faizi ya da sadece faizden ayrı olarak, anaparanın vadesi bitince toptan ödemek üzere) En az 1 en fazla 10 sene (her sene anaparaya karşılık gelecek şekilde faizle)
Mevduat Faiz Oranı	Yıllık %4
Mevduat Vadesi	3 aydan az ya da süresiz olmamalıdır
Şube Sayısı	1889'da 204 adet şubesi bulunur
Şube Konumları	Bankanın merkezi İstanbul'dadır
Verilen Borç Miktarı	Şube sermayesi 15000 liradan fazlaysa, verilecek maksimum borç tutarı 15000 kuruş Şube sermayesi 10000-15000 kuruş ise verilecek maksimum borç tutarı 10000 kuruş Şubenin sermayesi 10000 kuruştan az ise verilecek maksimum borç tutarı 5000 kuruş
Sermaye Elde Etme Şekli	Menafi Sandıklarında biriken nakitler Menafi Sandıklarına borçlanan kişilerin ödediği nakit Aşar vergisinin on birde biri olarak alınan İane Hissesi
Borçlanma Şartları	Kanunen satışa uygun bir gayrimenkulü rehin bırakmak veya güvenilir bir kefil göstermek
Çiftçi Borcunu Ödeyemezse	İhtarname gönderilir, iki ay süre tanınır hala ödeyemezse rehin bıraktığı gayrimenkul satılır ya da tasarruf hakkı alınır
Banka Görevlileri	Genel Müdür Yardımcı Müdür Muhasebeci

	Veznedar
Banka Görevlilerinin Maaş Durumu (Yıllık)	<p>Merkez Şube (İstanbul) Memur Maaşları Genel Müdür Maaşı: 150000 kuruş Yardımcı Müdür Maaşı: 60000 kuruş Muhasebeci Maaşı: 48000 kuruş Veznedar Maaşı: 36000 kuruş</p> <p>Selanik, Sivas, Edirne, Aydın, Konya Şubeleri Genel Müdür Maaşı: 36000 kuruş Muhasebeci Maaşı: 10000 kuruş Veznedar Maaşı: 9000 kuruş</p> <p>Diğer Vilayet Şubeleri Genel Müdür Maaşı: 24000 kuruş Muhasebeci Maaşı: 12000 kuruş Veznedar Maaşı: 6000 kuruş</p> <p>Küçük Vilayet Şubeleri Genel Müdür Maaşı: 12000 kuruş Muhasebeci Maaşı: 6000 kuruş Veznedar Maaşı: 4200 kuruş</p>
Diğer Masraflar	İstanbul merkez şubesi için yıllık 60000 kuruş Selanik, Sivas, Edirne, Aydın, Konya şubeleri için 27000 kuruş Diğer vilayet şubeleri için 18000 kuruş Küçük vilayet şubeleri için 8000 kuruş
Bankanın Teftişi	Ziraat Müfettişleri aracılığıyla yapılır
Banka Görevlilerinin Ceza Durumu	Belirtilmemiştir

4.12. Ziraat Bankası Nizamnamesine Zeyil Nizamname³²⁵

16 Eylül 1890 tarihinde Ziraat Bankası Nizamnamesine zeyil (ek) nizamname kabul edilmiştir.

Bu yeni nizamnameye göre,

1. Bankadan borç alacaklar yaşadığı evin haricinde sahip olduğu taşınmaz malları veya vakfı ya da devlet tarafından verilmiş arazisi ile ya da vakfedilen yerlerden gelen para ile borç sağlamak zorundadır. Şöyle ki, borç alacak kişinin malı sadece kendisinin ise bu yeri boşaltmalı, malın bulunduğu yerde binalar ve ağaçlar da dahil olmak üzere rehin göstermek zorundadır. Eğer devlet tarafından vakıf ya da vakfedilmiş yerlerden gelen para varsa bunları da ödemekten vazgeçmesi gerekmektedir.

³²⁵ Hazar, T.C. Ziraat Bankası, s. 692-695.

2. Çiftçilere ve gayrimenkulü bulunmayanlara kefalet ile borç para verilir. Fakat böyle bir durumda kefil olan kişinin direkt olarak Ziraat Bankasına karşı sorumludur ve birinci maddede açıklanan koşullara uygun olması gerekmektedir.
3. Borç almak isteyen kişi bankaya başvurarak borç tutarı ile gayrimenkullerinin ne türden olduğunu, nerede bulunduğunu, kefil varsa kefilin de aynı şekilde belirtilen esasları sağladığı bir beyan ile, menkullerin ödenmiş vergilerinin senetleri ve kişinin çiftçi olduğuna dair bulunduğu kazadan aldığı resmi evrakla müracaat etmesi gerekir. Madde 10'da belirtildiği üzere, bu evrak için 40 kuruşluk resmi pul ve her belgeyi düzenleyen için 1 kuruş ödenecektir. Eğer borçlanma tutarı 5000 kuruş ve altında ise 5 kuruş, 5001 kuruş ile 10000 kuruş arasında ise 12.5 kuruş ve 10001 kuruştan fazla ise 25 kuruş gider bedeli alınacaktır.
4. Üçüncü maddede belirtilen koşullar sağlandıktan sonra banka borç senedi düzenleyip borçlunun ve varsa kefilinin imzaladığı, mühürlü ve yazman tarafından onaylanan belge ile borç verecektir. Bu senette, borç tutarı, borcun ödenmesi için tespit edilen süre, borçlu ve kefil borcunu vaktinde ödemezse rehin gösterilen malların satışı, bu satışın mülk vergisini ve borcun tamamının ödenmesi, satıştan fazla bir miktar kalırsa borçluya vermek üzere şube görevlisi devir vekaleti için vekil olarak görevlendirildiği yazılır. Devir vekaleti olarak görevlendirilen şahısların vekilliğe izinli olması gerekir. Bu senedin ve rehin verilen malların örnek vasıfları numaralanmış ve sıralanmış deftere yazılacaktır.
5. Belirtilen defter ile arazi görevlisi resmi evrakı vergi görevlisine iletacaktır. Bu noktada rehin bırakılan mallarla ilgili çekişme yaşanırsa arazi görevlisi bir açıklama talep edebilecektir. Tüm sorunlar çözüldükten sonra borç ödenene kadar defter bankada tutulacaktır.
6. Senette kararlaştırılan süre içerisinde borçlu borcunu ödemezse ya da ek süre içerisinde tekrardan ödemezse banka icra görevlisine başvurur. İcra görevlisi başvurudan sonra rehin mallar hakkında resmi karar çıkmasını beklemeden borçluya 2 aylık mühlet verecektir. Ek süre dahilinde borç halen ödenmezse rehin mallar müzayede ile satılır ve bedeli borç karşılığında alınır. Satışın akabinde borçluya veyahut varsa kefile yazılı olarak bildirilir.
7. Ödenmemiş borcun rehin malının satışından artan miktar olursa borçluya ya da kefile verilecek fakat satış sonrası tutar borcu kapatmaya yetmezse eksik miktar borçluda veya kefinden alınacaktır.

8. Rehin mal satışından doğan itirazlar ya da açılacak davalar nizamnamede belirtilen esasların uygulanmasına engel olamaz.
9. Borçlunun ya da kefilin ölmesi halinde doğan durumlar nizamname hükümlerinin uygulanmasına engel olamaz. Böyle bir durumda mirasçılar borç aldığı şubeye başvuracak ve borç süresi 4 ay daha uzatılabilecektir.
10. Rehin verilen taşınmazların satışı ya da vazgeçilmesi durumunda bedelinden %1 oranında borçluya bildirmek için masraf alınacak ve davet haberlerine 10 kuruşluk pul yapıştırılacaktır. Fakat arazi görevlisi ve vergi dairesi görevlisi işlemleri için herhangi bir gider parası istenmeyecektir. Bunun haricinde borçlanan kişinin rehin bıraktığı gayrimenkulün emlak vergisinin ödenmiş olduğunun makbuz belgesi de gösterilmelidir.
11. Ek nizamnamenin yayımlanması ile 27 Ağustos 1888 tarihli Ziraat Bankasının ek nizamnameye aykırı olan hükümleri yürürlükten kaldırılmıştır.

Ek nizamnamenin ilk Ziraat Bankası Nizamnamesinden farkı borçlanan kişilerin rehin bırakacağı mallar hakkında daha detaylı bilgilere yer vermesidir.

4.13. Ziraat Bankası Nizamnamesine Ek Nizamname³²⁶

13 Ekim 1890 tarihli yeni bir izahat ile 16 Eylül 1890 tarihli ek nizamname hakkında tekrardan açıklama yapılmıştır. Bu izahatta Ziraat Bankası'nın memlekete gereğince hizmet edebilmesi için ilk önce borç verilecek meblağın teminatının sağlama alınması ve nizamname gereğince belirtilen yazılı işlemlerin olabildiğince masrafsız gerçekleşmesi gerektiği belirtilir. İzahatın ilk bölümünde tüzük maddelerinin uygulama usulleri açıklanır. Bu kısımda banka memurlarının senetlere dair işlemleri mal rehin defterlerinin hangi kısmına ne şekilde yazacaklarına dair ifadeler yer alır. Bundan başka borçlunun borcunu ödeyemediği durumda rehin bıraktığı gayrimenkullerine paha biçilmeden önce varsa kira gelirleri ve vergilerine dair makbuz istenmelidir. Böylelikle banka gayrimenkullerin borç tutarına denk gelecek gerçek değerini belirlemelidir. Örnek verilecek olursa, çiftçinin 1500 kuruş tutarında borca ihtiyacı olduğunu düşünelim. Eğer rehin bıraktığı gayrimenkulü üzerinde 100 kuruş emlak borcu varsa yalnızca 1400 kuruş borç alabilir. Fakat kira gelirleri ve vergileri gayrimenkul değerinin %10 oranında ya da altındaysa borçluya dokunulmayacaktır. İzahatta ayrıca çeşitli gayrimenkullerin değerleri

³²⁶ Hazar, T.C. Ziraat Bankası, s. 696-706.

üzerinden vade hesabı ile faiz tutarlarının nasıl hesaplanacağına dair çeşitli örnekler de verilmiştir.

4.13.1. Faizlerin Kayıt Sistemi

Borç verilen tutarın faiz oranının tarihi, borcun verildiği andan ödeme tarihine kadar hesaplanır. Borcun tarihi defterlerde belirtilir. Her yıl yalnızca içinde bulunulan sene için faiz miktarı yazılır. Örneğin 1890 yılının eylül ayında 1 yıl süreyle 1000 kuruş borç alan biri faiz olarak 60 kuruştan yarısı olan 6 aylığa denk gelen 30 kuruşu 1891 yılı mart ayına kadar ödemek zorundadır. Örneğin 1890 yılı şubat ayında 3 yıl için 1500 kuruş borç alan kişi senelik faizi 60 kuruş olan borcunun ödeyeceği aylık 5 kuruşu 1890 yılında, diğer senelere ait 60 kuruşluk payı 1891 ve 1892'de ve geri kalan 55 kuruşun son taksitin ödenmesi gereken 1893 yılı defterleri zarfında gerçekleşmesi gerekecektir.

4.13.2. Rehin Defteri

İzahatta da belirtildiği üzere bankanın tam işlerliğinin mümkün olabilmesi için teminatların garantiye alınması gereklidir. Bu yüzden menkullerin ve gayrimenkullerin rehin defterleri Ziraat Bankası için dikkatli şekilde tutulması ve yangın gibi verilerin silinmesi durumundan uzak tutulması gereken defterlerdir. Eğer bu defterlere kayıt tutulurken bir hata olursa defterin alt kısmında boş bir yere doğrusu yeniden yazılır. Bu defterler daima metal bir kasada korunur. Deftere kayıt tutulma işleminin vergi memuru ya da arazi memurları tarafından gerçekleşmesi için şube müdürü ya da muhasebe katibinin defterleri taşıyıp ulaştırması gerekir.

4.13.3. Borç Senetlerinin Şekli ve Numarası

Borç karşılığında rehin bırakılan mallara dair senetlerin oldukça uygun bir üslupta olması ve belirtilen usullere göre düzenlenmesi gerekmektedir. Buna göre senetler üç parçadan oluşur: Ciltte kalacak koçan, bankada korunan asıl borç senedi, borçluya ya da kefile verilecek pusula. Bu şekilde 150 adet senet bastırılır ve örneğin 110 senet alınmışsa senedin ilkine 111 ve ikinci senede 112 numaraları verilir. Böylelikle her senenin senedine numara konulur ve bu şekilde devam eder. Hata gerçekleşmesi durumunda vergi memurları ya da arazi memurları deftere bir işaret koyar. Bu işaretli kısımdan sonra numaralandırma kaldığı yerden devam eder.

4.13.4. Senetlerin Düzenlenme Yöntemi

Borç senet defterlerine adı geçen borçlunun (borçluların) ismi, kefilisi varsa kefilin ismi yoksa kefilsiz olduğu, anapara, borç toplamı, her bir taksiti, rehin malı, değeri, varsa vakıf arazisi ya da mukataa arazisi, il ya da ilçe ismi, sıra numarası, muhasebe katibinin adı, teminat gösterilen gayrimenkuller hakkında gerekli açıklamalar ve bankaya verilen tasarruf senetlerine dair

içerikler yazılır ve borçlu ile varsa kefile imzalatılıp mühürlenir. Ayrıca senetlere borçlunun masrafını ödediği pul yapıştırılır.

4.13.5. Senetlerin Yürürlükten Kalkması

Bir borçlu borcunu tamamen ödediği zaman kendisine verilen pusulayı iade etmesi koşulunda senetleri işlevini yitirir. Eğer belge zarar görmüşse ya da kaybedilmişse pusulanın tahrip olduğuna dair belgeyi de temin etmesi gerekir.

4.13.6. Yazımı Gerçekleşmeyen Yerler

Eğer borç talebinde bulunacak kişinin tapu tahrir yazımı yoksa çiftçinin arazisinin nerede bulunduğu, yetiştirdikleri ürünleri ve bunları hasılatı, arazi üstünde yaşayan ahalinin tarımla uğraşp uğraşmadığı bilgisi, tefecilerin bu ahaliye zararları gibi malumatlar yönetime sorulur. Bu gibi kendi arazisinde çiftçilik yapanlar ve yaşadığı yerden başka gayrimenkulü bulunmayanlar, kefil olmayanlar için kolaylık sağlanır ve banka işlemleri masrafsız halledilir.

4.13.7. Heyetlere Uyarı

Menafi Sandıklarından devredilerek kurulan bankanın sandıklardan kalan borçlarından senetleri yenilenmeyen, uyarı yapıldığı halde takip edilmeyen ve tahsilatı yapılmayan borçların izlenmesi artık Ziraat Bankası memurlarının temel görevlerindedir. Bu yüzden banka memurları, maarif hissesinin nakdi karşılığını hesaplamak, bilhassa rehin malların satışından gelen meblağın bankaya ödenmesi gereken tutarın düzenli şekilde temin etmek, senetlerde oluşan yanlışlık ve hataların oluşmasını engellemek gibi vazifelerde bulunmak zorundadır.

Ziraat Bankası'nın kurulduğu 1888 yılından 1908 yılına değin geçen 20 yıllık süreçte ziraata ne gibi katkı sağladığı kurulma amacı olan çiftçiye verdiği kredi işlemlerinden anlaşılabilir. Bankanın kurulduğu ilk 10 yıllık dönemde krediler %46'lık bir oranı oluştururken ikinci 10 yıllık dönemde oran %30'lara düşer. İlk 20 yıllık dönemde krediler %30 oranında vergilerden sağlanır. Yine ilk 20 yıllık dönemde 1.309.195.821 kuruş tutarında kredi 1.861.087 kişiye kullanılmıştır. 1908 yılının sonuna doğru 964.497 adet çiftçi bankaya borçlu olup toplam borç tutarları 489.556.405 kuruş olarak belirtilmiştir. 1889 ve 1908 yıllarında bankaya yatırılan mevduat tutarlarının arttığı görülür. Bu hususta Ziraat Bankasının çiftçileri tasarrufa teşvik ederek mevduata yönlendirmesinin etkili olduğu görülür. Ziraat Bankasının aynı zamanda bu belirtilen dönemde borçlarını ödeyemeyenler için mümkün olduğunca rehin işlemlerini uzattığı da görülür. 1888 ve 1908 yılları arasında kredi alan 1.861.087 kişiden yalnızca 11.781 kişinin arazine el konulması %0.63 oranında çiftçinin arazine el konulduğunu gösterir. Ziraat Bankası memleket tarımına kredi teminatı sağlama amacıyla kurulsada tıpkı Memleket ve Menafi

Sandıklarında olduğu gibi gelirlerini yardım amacıyla da kullanmıştır. Halkalı Ziraat Mektebi ve Baytar Mektebi, Bursa Ziraat Mektebi, çeşitli tarla ve ağullar için, Aydın muallim maaşları için, çekirge itlaf işlemleri için, ziraat müfettişleri için Ziraat İdaresi'ne gelir ayrılmıştır. Hicaz Demiryolu inşaatı masrafları ile iskan edecek olan muhacirlere kredi teminatı³²⁷ gibi konularda Ziraat Bankası önemli desteklerde bulunmuştur.³²⁸

4.14. 1908 Devrimi ve Ziraat Bankası

Ziraat Bankası 1888 yılında kuruluşundan itibaren çeşitli ek nizamnamelerle düzenlemelere gitmiş, tüm sandık sistemlerinin ve yabancı sermaye ile kurulsada dahi bankaların en büyük sorunu olan sermaye tedariki meselesini çözmeye çalışmıştır. Bu noktada 1907 yılında büyük bir gelişme yaşanmıştır. Emniyet Sandıkları sermayesi tamamen Ziraat Bankası'na intikal etmiştir.³²⁹ Böylece Mithat Paşa'nın kurulmasına vesile olduğu Memleket Sandıkları ve Emniyet Sandıkları sermayeleri Ziraat Bankasında birleşmiştir.

1908 yılına gelindiğinde ise, Abdülhamit yönetiminde geçen 30 yılı aşkın İstibdat yönetimi halen devam etmekteydi. Bu baskı ve sansür yönetiminde anayasanın tekrar yürürlüğe girmesi amacını güden çeşitli cemiyetler kurulmuştu. Memleketin her yanında muhalefet rüzgarları eserken İttihat ve Terakki Cemiyeti kurulduğu 1889 tarihinden itibaren örgütlenmeye devam etmişti.³³⁰ Cemiyet üyeleri zaman zaman tutuklanmış ve sürgüne gönderilmişse de Avrupa'da ve birçok yerde şubeler açılmış, 1908 yılının temmuz ayında cemiyet fedaileri ile eylemlere girişmiştir. Kolağası Niyazi Bey'in çeteler kurarak dağa çıkması sonucu Saray'a binlerce meşrutiyet isteklerini dile getiren telgraflar çekilmiştir. Sultan Abdülhamit de 11 Temmuz 1908'de İrade-i Seniyye ile Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe girdiğini kabul etmiştir. 23/24 Temmuz gecesi Meşrutiyet'in ilanı ile memlekette bayram havası esmiş, kabine kurulmuş, meclis yeniden açılmıştır. Şimdi de meşrutiyet karşıtları 31 Mart Olayı denilen gerici bir ayaklanmaya kalkışmış, bu ayaklanma bastırılmış ve Abdülhamit tahttan indirilmiştir.³³¹

³²⁷ BOA, DH.MKT., 1936/12.

³²⁸ Ömer Yazan, "Ziraat Bankası'nın İlk Yirmi Yılına Ait Bazı Kayıtların İncelenmesi", AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C:17, Sayı: 4, 2017, s. 221-237.

³²⁹ BOA, DH.MKT., 1175/89.

³³⁰ Askeri Tıbbiye öğrencilerinden İbrahim Temo, İshak Sükuti, Ahmet Cevdet, Mehmet Reşit ve Hikmet Emin'in 3 Haziran 1889 tarihinde yaptığı toplantıda cemiyet İttihad-i Osmanî adını almıştır. Cemiyetin adı sonradan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne evrilmiştir. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler İttihat ve Terakki**, C: III, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989, s.13-22. Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)**, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 173-340.

³³¹ Sina Akşin, **Şariatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı**, İmge Kitabevi, Ankara 1994, s. 13-193.

Artık 1908 ve 1913 yılları İttihat ve Terakki'nin iktidarı denetlediği ve etkilediği yıllar olarak Osmanlı tarihinde yer edinecektir. 1908 yılını izleyen 10 yıllık süreçte Bulgaristan'ın, Girit'in, Bosna-Hersek'in bağımsızlığını ilan etmesi, Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı gibi isyan ve savaşlarla dolu bir dizi olaylar gerçekleşmiştir. Bu olaylar zincirinde iktisat yaşamında değişimler kaçınılmaz hala gelecek ve çeşitli kararlar alınacaktır. Devlet teşvik ve müdahalesinin olduğu, korumacı sanayileşmeye yönelik "milli iktisat" görüşü ile milli burjuvazinin yetiştirilmesi gerektiği düşüncesi dönemin iktisat politikasının temelini oluşturacaktır.³³²

II. Meşrutiyet devri iktisadi yaşamında dönüşümlerin olduğu bir diğer alan da bankacılıktı. "Milli banka" sorunu II. Meşrutiyet'in ilanı ile Osmanlı Devleti'nin gündemine gelmişti. 1908 Devrimi ertesinde toplanan Meclisi Mebusanın ilk celselerinde, milli bankalar kurularak ulusal servetin değerlendirilebileceğine dikkat çekilmiş, "Osmanlı İttihat ve Terakki Bankası" isminde bir ulusal bankanın kurulması teklif edilmişti. İttihatçılar kredi kurumlarının ekonomide oynadığı rolü görmekte gecikmemiş, bilhassa yabancı sermayenin baskın olduğu bu bölümün denetlenmesi gereğine inanmışlardı. II. Meşrutiyet yıllarında ulusal bankacılığın benimsenmesinde devlet bankası gibi davranan Osmanlı Bankası'nın ülke çıkarlarıyla uyuşmayan tavrının payı büyüktü. Özellikle Balkan Savaşları yıllarında Osmanlı Bankası hükümete parasal sorunlarda zorluk çıkarmış, mali bunalımın giderilmesine katkıda bulunmaya yanaşmamış, aksine savaş koşullarından faydalanarak bankaya çıkar sağlamayı amaçlamıştı.³³³

Osmanlı Devleti, 1912 ve 1913 yıllarında Balkan Savaşları'nda, Ziraat Bankası'nın şubesinin en çok bulunduğu yer olan Rumeli topraklarının hemen hemen hepsini kaybetmiştir. Şüphesiz bu durum bankayı sarsmıştır. Kaybedilen yerlerde bulunan şubelerde pek çok vaka ile karşılaşmıştır. Savaşın ardından mali hususlarla ilgili Paris'te bir konferans toplanması kararlaştırılmıştır. Bu konferansta Balkan devletleri, Osmanlı'nın kaybettiği topraklarda yer alan Ziraat Bankası şubelerinin ayrı ve yerel bir kuruluş olduğunu iddia etmiştir. Bu sebeple Osmanlı'nın yıllar boyunca şubelere aktardığı paraların iadesini istemişlerdir. Osmanlı Devleti ise bu istek karşısında nizamnameyi öne sürerek, tüm şubelerin tek bir bankaya bağlı olduğunu vurgulamıştır. Fakat savaş zamanında bazı şubelerin sermayeleri merkeze taşınmıştı. Bu yüzden bu şubelere para yatıranlar paralarını merkeze giderek istemişlerdir. Osmanlı Devleti heyetlerinden bazıları bu paraların iadesinin mümkün olmayacağını belirtmiş, bazıları ise bu

³³² Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2005**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2007, s. 22-27. Milli iktisat politikası için ayrıca bkz.: Zafer Toprak, **Milli İktisat-Milli Burjuvazi (Türkiye'de Ekonomik ve Toplum 1908-1950)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.

³³³ Zafer Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918**, Yurt Yayınları, Ankara 1982, s. 19-20.

paraların hak sahiplerine verilmesi yönünde fikir belirtmiştir. Hak sahiplerinin paralarını alamadığı durumun yanı sıra savaş sebebiyle Ziraat Bankası da alacaklarını tahsil edememiştir. Savaş sebebiyle toprak kayıpları ve nakit kaybının yanında, örneğin Edirne banka evrak ve defterleri de toplanamamıştır. Bu defterlerin toplanması için Bulgar Hükümeti ile temaslara geçilmiştir. Paris'te toplanan konferansta defterlerin teslim edilmesi konusu da gündeme alınmıştır.³³⁴ Nihayetinde Balkan Savaşları sonrasında göç etmek isteyen ve Ziraat Bankası'na borcu olan Rumlar ve Bulgarlar hakkında bir dizi karar alınmıştır. Önceleri borçlu olanların göç etmesine izin verilmemiş fakat borcu olduğu halde göç edenlerin gayrimenkullerinin satılıp tahsilatının gerçekleştirilmesi kabul edilmiştir.³³⁵ Bursa'dan göç eden Bulgarların bıraktıkları arazileri, borçlarını kapatmak için yeterli görülmüştür.³³⁶

Balkan Savaşlarından sonra kaybedilen topraklarda yeni düzenlemeye gidilmiş ve yeni bir vilayet kanunu yürürlüğe girmiştir. 1913 tarihli Vilayet Kanunu'na göre vilayetlere ait gelirlerin tahsilat işlemleri Ziraat Bankası yönetimine bırakılmıştır.³³⁷ Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası, II. Meşrutiyet' in ilk yıllarında "*muhtekir (vurguncu) sarrafın Ziraat Bankası'ndan yüzde 5 faizle aldığı parayı yüzde 25 faizle küçük üreticiye borç verdiğiinden ya da çiftçinin malını hasat öncesinde satışla yarı yarıya düşük bir fiyatla kapatarak yüzde 100 faiz elde ettiğiinden yakınıyor, müteselsil kefaletle köylüye borç verebilecek köy sandıklarının*" kurulmasını öneriyordu. Bu doğrultuda 1913 Vilayetler Kanunu'na "zirai teavün³³⁸ sandıkları" kurulmasına dair bir madde konulmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte kredi sorunu yeni bir anlayışla ele alınmış ve Ziraat Bankası kredilerinin daha etkili bir şekilde dağıtımını gündeme gelmiştir. Dönemin gazetelerinde bankanın gayrimenkul mal teminatı karşılığında kredi açması eleştirilmiş ve Batı'da olduğu gibi müteselsil kefaletle de kredi vermesi önerilmiştir.³³⁹

II. Meşrutiyet ve beraberinde getirdiği yeni iktisadi politikalara karşın çiftçilerin aleyhine işleyen durumlar devam etmiştir. Bunun için hükümet gerekli tedbirleri almaya gayret etse de durum çiftçi için çok da değişmemiştir. 4 Şubat 1909 tarihinde, fakir çiftçilerin vurguncu selemcilere başvurmaması için Ziraat Bankası'nın muhtaçlara kolaylık göstermesine dair karar alınmıştır.³⁴⁰ Örneğin Sivas'ta taksitlerini dahi ödeyemeyen çiftçilere tohumluk verilmesi

³³⁴ Hüseyin Baha Öztunç, "*Rumeli'nin Elden Çıkışından Sonra Bölgedeki Ziraat Bankası Şube ve Sandıklarının Durumu*", **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ziraat Bankası**, Gazi Kitapevi, Ankara 2022, s. 84-91.

³³⁵ BOA, DH.HMŞ., 12/20.

³³⁶ BOA, DH.ŞRF., 40/89.

³³⁷ Kazgan, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Bankacılık Tarihi**, s. 168.

³³⁸ Yardımlaşma, dayanışma anlamlarına gelen bir ahlak terimi.

³³⁹ Toprak, a.g.e., s. 220.

³⁴⁰ BOA, DH.MUİ., 1/15.

kararlaştırılmıştır.³⁴¹ Çeşme’de zarar eden üzüm üreticilerinin borçları ertelenmiştir.³⁴² Selanik Vilayetinde yer alan Karasu Nehri’nin taşmasından dolayı zarara uğrayan çiftçilere borç verilmiştir.³⁴³ Depremzedelere de bankadan kredi verilmiştir.³⁴⁴ Bankanın güvenliğinin sağlanması için polis görevlendirilmiştir.³⁴⁵ Ayrıca Ziraat Bankasından sadece çiftçilerin değil birçok kişinin çeşitli konularda yararlandığına dair örnekler de vardır. 3 Mart 1913 tarihli bir belgede, bazı yörelerde bulunan Çerkes ve benzeri köle ve cariyelerin esaretten kurtarılması için devlet hazinesinden yardım talebi etmesi üzerine, Osmanlı’da herkesin hür olduğu, cariyesi ve kölesi olanların bunları serbest bırakması gerektiği, cariyeye ve kölelere on ya da on beş yıl içinde geri ödeme koşuluyla bankadan para yardımı yapılacağı belirtilmiştir.³⁴⁶

Memleket ve Menafi Sandıklarında görüldüğü gibi Ziraat Bankasının yönetiminde de çeşitli usulsüzlüklere ve memurların banka paralarını zimmetlerine geçirdikleri görülmüştür. Arşiv belgelerinde zimmetine para geçiren birçok memura dair mahkeme kayıtlarına rastlanmıştır.³⁴⁷ Bu kayıtlardan anlaşıldığı üzere, usulsüz hallerde bulunanlara görevden uzaklaştırma ve hapis cezası verilmiştir.

1908’den Birinci Dünya Savaşı’nın başlangıcına değin geçen 6 yıllık süreçte Ziraat Bankası gelişimini sürdürmeye devam etmiş, mevcut şube sayısı 666 kazada 466’ya, 1909 yılında 482’ye ulaşmıştır. 1904 yılı sermayesi ile 1908 yılı banka sermayesi karşılaştırıldığında %19 oranında bir artış olduğu görülmüştür. Aslında banka sermaye toplama usulünü Menafi Sandıklarından almıştı. Fakat bu usulün sandıklarda sermaye artışını sürdürmeyip bankada sürdürmesi, yerli sermayeye dayanan zirai kredi kurumunun çiftçiler üzerinde etki sağlamaya başlamış olduğundandır. Ziraat Bankası yine bu süreçte Memleket ve Menafi Sandıklarında görüldüğü gibi tarım dışı faaliyetlerine devam etmiştir. Maarif personellerinin maaşları ile çeşitli tamirat ve inşaat faaliyetlerinin masraflarını karşılamıştır.³⁴⁸

4.15. Birinci Dünya Savaşı ve Ziraat Bankası

Menafi Sandıklarının ilga edilerek sermayesinin Ziraat Bankası’na aktarılmasıyla bankanın kurulduğunu belirtmiştik. Menafi Sandıklarına hali hazırda borçlu olanların borcunu

³⁴¹ BOA, DH.MUİ., 1/17.

³⁴² BOA, DH.MUİ., 41/13.

³⁴³ BOA, DH.MTV., 41/1.

³⁴⁴ BOA, DH.MTV., 16/90.

³⁴⁵ BOA, DH.İD., 27/3.

³⁴⁶ BOA, DH.HMŞ., 10/62.

³⁴⁷ BOA, DH.MTV., 21/2.; BOA, DH.MTV., 20/6.; BOA, DH.MTV., 18/31.; BOA, DH.MTV., 20/3.; BOA, DH.MTV., 20/4.; BOA, DH.MTV., 21/15.; BOA, DH.MTV., 21/44.; BOA, DH.MTV., 21/54.; BOA, DH.MTV., 21/68.

³⁴⁸ Yazan, a.g.m., s. 234.

ödememesi ise bankanın bazı şubelerinde sıkıntı yaratıyordu. Fakat bankanın 1888 yılında kurulmasından Birinci Dünya Savaşı'na değin geçen 26 yıllık süreçte halen borcunu ödemeyenler vardı. Bu kişiler hakkında ferağ ve mahkeme takipleri çok zorlaştığından ve defter hesapları kapatılmak istendiğinden 13 Haziran 1915 tarihinde borçların silinmesi kararı alınmıştır.³⁴⁹

Birinci Dünya Savaşı yıllarında köylüye tohumluk ve çift hayvanı temin edebilmek, dahası çiftçinin her ihtiyacını karşılayabilmek hükümetin temel kaygılarından biriydi. Bu maksatla ziraat makineleri ile yeni hasat aletleri dağıtıldı. Bitki ilaçlaması için Avrupa'dan göztaşı ve kükürt getirtilerek Ziraat Bankası aracılığıyla kazalara dağıtıldı.³⁵⁰ Çiftçiler için Ziraat Bankası bir dizi yardım ve önlem almayı sürdürdü. Örneğin, Karahisar'da hasat sonu gelmeden afyonların ucuz fiyata elden çıkmaması için afyon üreticilerine Ziraat Bankası tarafından borç verilmesine karar verildi.³⁵¹ Adana'da savaş şartlarından dolayı mahsul elde edemeyen ve ürünlerini satamayan çiftçilerin bankaya olan borçlarının ertelenmesine ve taksitleri geciken borçluların arazilerinin satış işleminin gerçekleşmemesine dair karar alındı.³⁵² Ziraat Bankası savaş şartlarında yalnızca çiftçiye değil orduya da yardım etmiştir. 18 Ocak 1915 tarihli bir telgrafa göre, 4. Ordu kumandanı Cemal Paşa, ordunun ihtiyaç duyduğu develerin tedarik edilmesi için tüccarlara ödenmesi gereken paranın Ziraat Bankası tarafından sağlanmasını validen talep etmiştir.³⁵³

Savaş ortamının yarattığı sıkıntılardan Ziraat Bankası da feyz almıştır. Savaştan dolayı Ziraat Bankasının birçok şubesi kapanmış ve çalışamaz vaziyete gelmiştir. Örneğin, Gazze ve Kudüs'te bulunan şubeler kapandığı için bankanın idare ettiği bazı işler yürüyememiştir.³⁵⁴ Binaların boşaltılamaması, sermayenin aktarılamaması ya da yangın gibi sebepler de banka şubelerinin zarar görmesine yol açmıştır. Örneğin, Beykoz Hükümet Dairesi'nde çıkan bir yangında Ziraat Bankası'nın evrak defterlerinin çoğu yanmıştır.³⁵⁵

Birinci Dünya Savaşı esnasında devlet, savaşın finansmanını sağlamak adına büyük bir sıkıntı çekiyordu. Savaş için gerekli krediyi sağlamak için bankalara başvurmaktan ve borç almaktan başka çaresi yoktu. Bu noktada Osmanlı Bankası'na başvuran devlet umduğu parayı sağlayamamıştı. Çünkü talepte bulunduğu bankanın sermayesi düşman devletler tarafından

³⁴⁹ BOA, İ.TZT., 1/38.

³⁵⁰ Toprak, a.g.e., s. 398.

³⁵¹ BOA, DH.İ.UM.EK., 7/63.

³⁵² BOA, DH.İ.UM.EK., 10/92.; BOA, DH.İ.UM.EK., 11/107.

³⁵³ BOA, TŞR.HL., 5/157.

³⁵⁴ BOA, DH.İ.UM.EK., 28/64.

³⁵⁵ BOA, DH.İ.UM.EK., 29/22.

işletilmekteydi.³⁵⁶ Üstelik Osmanlı Bankası, memlekette tedavülde bulunan banknotları çıkarma işlevini üstlenmişti. Ayrıca Galata borsası yöneticileri savaş başlayınca borsayı kapattıklarını hükümete bildirmişlerdi. Dolayısıyla hükümetin Ziraat Bankasından yararlanabilmesi için yeni atılımlar yapması gerekmişti. Bu sebeplerle 25 Mart 1916 tarihinde³⁵⁷ kabul edilen Ziraat Bankası Kanunu ile Ziraat Bankası artık resmen tarım dışı uygulamaların da yapılabildiği bir bankaya dönüşmüş oluyordu.

Altı bölümden oluşan kanunda; temel maddeler, sermaye, emanetler, temel teşkilat yapısı, borçların tahsili ve diğer işlemler ve kar dağılımı ve hesapların kesilmesine dair maddelere yer verilmiştir. Kanunun birinci bölümünde geçen temel maddeler kısmının birinci maddesinde, bankanın *“çiftçilerin ihtiyaçlarının karşılanmasında kolaylık sağlanması ve tarımın geliştirilmesi amacıyla”* kurulduğu belirtilmiştir. İkinci maddede bankada yapılabilecek işlemler açıklanmıştır. Buna göre bankadan çiftçiler ve tarımsal sanayi erbabları ile arazi sahipleri, tarımın gelişmesi amacıyla kurulan şirketlerin bankada hesap açıp borçlanabilecekleri belirtilmiştir. Banka gerek görüldüğü takdirde hayvan, tohumluk ve tarım malzemelerini talep ve temini için satın alabilir. Yine gerek duyulduğunda banka arazi satın alma, tapu işlemleri, imar yapma, bedelini borçludan temin etmek üzere ahaliye satış yapabilir. Ücret karşılığında nakit paranın nakil işlemi yapabilir. Banka borç para vermek için teminat olarak gayrimenkul mal, depolanmış tarım ürünü, tahvil ve hisse senedi, emanet bırakılan nakit senedi, vadeli gümüş ve altından üretilen ürünleri, aşamalı kefaleti kabul eder. İkinci bölümde bankanın sermayesinin Menafi Sandıklarından devredilen nakit paradan ve borçlanmadan elde edilen menafi hissesi ile bankanın kazancından elde edileceği belirtilir.³⁵⁸

1916 Ziraat Bankası Kanunu incelendiğinde hükümetin bankayı tıpkı bir Merkez Bankası olarak kullanmak istediği ortaya çıkar. Devletin ödünç para sağlamak amacıyla çıkardığı, faiz getiren, alınıp satılabilen değerli kağıtlar olan tahvillerin ikramiyeli ve ikramiyesiz olarak ihraç yetkisi bankaya verilmiştir. 1916 Kanunu ile Ziraat Bankası, bankacılık faaliyetlerini çeşitlendirme ve genişletme olanağını sağlamıştır. Örneğin banka artık gayrimenkul ipotek işlemlerini yapabilecektir. Yeni kanunun bir diğer önemli maddesi ise bankanın birtakım işlemlerinde vergiden muaf olmasıdır. Yıllık karının %75’ini sermayesini artırmak için tahsis edebilecektir. Ayrıca sermayesi 15 milyona yükseltilmiştir. 1916 Ziraat Bankası Kanunu ile banka ziraat işlerinin dışına çıkabileceği bir alana kavuşuyordu. Yeni kanun savaş konjonktüründen doğan bir ürün olsa da hükümet bankanın fonlarına el koymuyordu. Aksine

³⁵⁶ Eldem, a.g.e., s. 301.

³⁵⁷ R. 12 Mart 1333, H. 20 Cemazeyilevvel 1334

³⁵⁸ **Düştur** [Tertib 2], 8. Cüz, Evkaf Matbaası, İstanbul 1928, s. 880-884.

hükümet, daha fazla kredi işleri için bankayı ve çiftçileri teşvik ediyor, köylüye tohumluk, hayvan, gübre, ziraat araç gereçleri kullandırma olanaklarını artırarak savaştan dolayı ziraatta oluşan emek açığını telafi etme yolunu arıyordu.³⁵⁹

Öyle ki, Ziraat Bankası halkı vadeli mevduat açmaya çağırıyordu: *"Paralarını işletmek isteyenlere ve kendi harçlığından fazla kağıt parası olanlar Ziraat Bankası'nın hangi sandığına yatırırlarsa banka kabul eder. Altı ay için yatırımların yüz kuruşuna bir buçuk kuruş ve bir sene veyahut daha ziyade zaman için yatırımların yüz kuruşuna iki buçuk kuruş faiz verir. Ellerindeki fazla paradan kar etmek isteyenler ne yolda kar edeceklerini iyice anlamak için Ziraat Bankaları memurlarına müracaat ederlerse kendilerine açıkça anlatılacaktır. Halkımızın beyhude zarar görmelerini istemeyen Ziraat Bankası bunun için müracaat edenlere yardım eder."*³⁶⁰

Öte yandan Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı yıllarında milli iktisat programına hız kazandırmayı sürdürmüş ve bu kapsamda birçok projeyi uygulama sahasına koymaya çalışmıştır. İttihat ve Terakki Hükümeti bu dönemde yerli malı kullanımını teşvik etmiş, savaşa girilmesinin ardından kapitülasyonları ve imtiyazları kaldırdığını ilan etmiştir. Aynı zamanda milli bankaların kurulması için de çeşitli atılımlarda bulunmuştur.³⁶¹ Çünkü Ziraat Bankası ve Şirket-i Hayriyye³⁶² dışında neredeyse tüm şirketler ve kredi kurumları yabancı sermayeyle kurulmuştu. Milli sermayenin hakim nitelik kazanması kendini ilk kez Konya'da göstermiştir. Böylece Anadolu'da ilk milli banka 1915 yılında Konya'da, 1918 yılında Kayseri'de ve Eskişehir'de kurulmuştur.³⁶³ Milli sermaye ile kredi kurumları oluşturma kapsamında Ziraat Bankası reorganizasyona tabi tutulmuş ve bir milli kredi bankası olan İtibarı-i Milli Bankası tesis edilmiştir.³⁶⁴

1856 yılında kurulan Osmanlı Bankası bir devlet bankası rolünde olup emisyon bankası³⁶⁵ olma işlevini halen sürdürmekteydi. 1917'de kurulan İtibar-i Milli Bankası ile Osmanlı Bankası'nın emisyon imtiyazı ele geçirilmek isteniyordu. Çünkü Osmanlı Hükümeti ile Osmanlı Bankası

³⁵⁹ Kazgan, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Bankacılık Tarihi**, s. 169-171.

³⁶⁰ Toprak, a.g.e., s. 561.

³⁶¹ Ayşegül Can, **Türkiye'de Milli Bankacılığın Doğuşu 1908-1918**, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2022, s. 73-78.

³⁶² Abdülmecid döneminde, İstanbul Boğaziçi'nde yolcu taşımak için kurulan yerli ve anonim bir şirket. Ali Akyıldız, *"Şirket-i Hayriyye"*, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 39, TDV Yayınları, İstanbul 2010, s. 201-203.

³⁶³ Sadık Erdaş, *"Cumhuriyetin İlk Yıllarında Aksaray ve Çevresinde Yerel Bankacılık Faaliyetleri ve Aksaray Halk İktisat Bankası Örneği"*, **History Studies**, C.:10, Sayı:3, 2018, s. 35.

³⁶⁴ Şerif Mardin, **Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)**, Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, Ankara 1962, s. 35-62.

³⁶⁵ Çıkarmak, yaymak anlamına gelen emisyon kelimesi finans terimi olarak bankanın kâğıt parayı dolaşıma çıkarmasıdır.

arasında söz verilen mali teklifler gerçekleşmiyor ve dolayısıyla hükümet milli iktisat ideolojisi çerçevesinde “vatanperver” bir hükümet bankasının kurulmasını istiyordu.³⁶⁶ Böylece İtibar-ı Milli Bankası'nın her biri on lira olan hisse senetleri kayda açıldı. Kazalara gönderilen bu pay senetlerinin satışları ise Ziraat Bankası tarafından yürütülmüştür. İtibar-ı Milli Bankası'nın izlediği ilkeye göre, pay senetlerine isimlerin yazılması, sermayenin yabancılara kapalı tutulması ve sadece Osmanlı uyruklarının bankaya hissedar olabilecekleri belirtiliyordu. Ayrıca bu sayede ilk kez Türkçe pay senedi düzenleniyor, bankanın her türlü işlemlerinde Türkçe kullanılması zorunluluğu getiriliyordu. İtibar-ı Milli Bankası, tıpkı Memleket Sandıklarının menafi durumunda görüldüğü gibi her türlü banka işlemlerinin yanı sıra, demiryolu, geçit, yol, geçit, liman, kanal, arazi sulama gibi bayındırlık işlerine de girişmiştir. Bu sayede Ziraat Bankası'nın yanında tarımı geliştirmeye ilişkin milli şirketlerin sermayesine katılmış ve yardımda bulunmuş oluyordu. Son olarak, İtibar-ı Milli Bankası öteden beri Osmanlı Bankası'nın yürüttüğü devlete ait mali işleri, her türlü para, esham, tahvil ve hisse senetlerini kasasında saklama gibi işlevleri de üstlenmeye çalışacaktır.³⁶⁷

Ziraat Bankası, Birinci Dünya Savaşı yıllarında 1916 Ziraat Bankası Kanunu ve 1917 yılı ek nizamnameye göre idare edildi. Bu ek nizamnamede 1916 kanununda belirtilen bazı hususlar detaylandırıldı.³⁶⁸ Böylece Ziraat Bankası, katma bütçe³⁶⁹ ile yönetilen milli bir banka olma niteliği kazanmıştır. 1863 yılında kurulan Memleket Sandıkları 1883 yılında Menafi Sandıklarına ve sonra 1888 yılında Ziraat Bankasına dönüştüğü her evrede sandıklar dönemin siyasi koşullarına göre şekillenmiştir. Sandıklara ve banka şubelerine en büyük zarar savaşlardan gelmiştir. Birinci Dünya Savaşı akabinde banka şube sayısı 300'lere gerilemiştir.³⁷⁰ Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nda mağlup tarafta yer alması sonucunda Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalamıştır. İtilaf Devletleri Mondros Ateşkes Antlaşması'na dayanarak Anadolu'yu işgal etmiştir. Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde başlayan Milli Mücadele döneminde Ziraat Bankası yeniden örgütlenmiştir. TBMM Hükümeti kurulduktan sonra maddi kaynak sağlayan her oluşuma el konulmuştur. TBMM Hükümeti zorlu işgal yıllarında dahi 218'lere gerileyen banka şubesi sayısını 272'ye çıkarmayı başarmıştır. Ziraat Bankası, aşar üzerinden menafi hisselerini almaya devam etmiştir. Yine bu dönemde ziraat

³⁶⁶ Eldem, a.g.e., s. 331-333.

³⁶⁷ Toprak, a.g.e., s. 217-219.

³⁶⁸ Bumin Küçük, *Ziraat Bankası Tarihi 1863-1938*, Basılmamış Doktora Tezi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ordu 2022, s. 117.

³⁶⁹ Genel bütçe kuruluşlarından ayrı bir tüzel kişiliğe ve özel gelirlere sahip kuruluşların bütçesine denir.

³⁷⁰ Emine Kaya, Esra Kadanalı, “*Geçmişten Günümüze Lider Tarımsal Kredi Kuruluşu: T.C. Ziraat Bankası*”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 19, 2020, s. 143.

işleri bankaya bırakılmıştır.³⁷¹ Milli Mücadelenin başarıyla sonuçlanması üzerine banka bütünlüğüne kavuşmuş ve 1924'te devlet müessesesi olmaktan çıkarılıp anonim şirkete dönüştürülmüştür.³⁷² Cumhuriyet döneminde dönüşümünü sürdüren banka, 12 Haziran 1937 tarihinde anonim şirket olma konumundan çıkarak Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası Kanunu ile modern kredi müesseselerinin sahip olduğu geniş yetkilerle donatılmış bir hale sokulmuştur. Banka kredileriyle birçok çiftçiyi ve zirai tesisleri desteklemeye devam etmiş, günümüze değin varlığını sürdürmüştür. Türkiye Bankalar Birliği'nin verilerine göre 2024 yılı itibarıyla Ziraat Bankası günümüzde yurtiçinde ve yurtdışında en fazla şubeye sahip kamusal sermayeli mevduat bankası niteliğini taşımaktadır. Bu özelliği ile Mithat Paşa tarafından 1863 yılından itibaren Memleket Sandıkları adıyla kurulan sermayesi 1883 yılında Menafi Sandıklarına ve 1888 yılında Ziraat Bankasına aktarılarak dönüştürülen, ilk Türk kooperatifi ve ilk teşkilatlı zirai kredi ile milli banka olma vasfını korumaktadır.

371 Rıdvan Akın, "Milli Mücadele Yıllarında Ziraat Bankası Yönetimi", Tarih ve Toplum, C. 36, Sayı: 216, 2001, s. 402-408.

372 Küçük, a.g.e., s. 52.

SONUÇ

İnsanlık tarihinde yeni bir kültür devrimine yol açan tarım, dünyanın her yerinde besin üretiminin ve insanoğlunun sabit köyler kurup toprağa bağlanmasında belirleyici unsur olmuştur. Böylelikle yeni ekonomik ve sosyokültürel sistemler de beraberinde gelişmiştir. Osmanlı Devleti'nde de tarım reayanın temel geçim kaynağı olmuştur. Aynı zamanda tarım, vergi gelirlerinin en büyük kısmını oluşturmuştur. Devletin tarım topraklarını vergi gelirlerine göre tayin ettiği tımar rejimine göre, yönetimden, askeriye vergiden üretime kadar düzenin devamlılığı sağlanmış ve kontrol edilmiştir. Fakat tımar sisteminde bozulmalar başlayınca bu durumdan en çok çiftçiler etkilenmeye başlamıştır. Düzenin bozulması bitmek bilmeyen savaşlar ve Avrupa'da görülen ekonomik dönüşümlerden de kaynaklıydı. Merkantilizm ile toprak önemini kaybetmeye başlamış ve nakit servet akışı ile ticaret ve ihracat önem kazanmaya başlamıştır. Bu yeni ekonomik modele Osmanlı Devleti hemen entegre olamamıştır. Üstelik para piyasasında sabit döviz kuru yokluğundan dolayı birçok ödeme aracının doğması devletin maliyesi gittikçe kötüleşmesiyle sonuçlanmıştır. Tımar sisteminin bozulmasıyla mültezimler, murabahacılar, sarraflar ve ayanlar devletin gelir kaynaklarını bir ayrıcalık olarak elde etmişlerdir. Bu şekilde gelirleri kendi sınıflarında tekelleştirmişler ve çiftçiyi ortaklaşa suistimal etmenin yolunu bulmuşlardır. Kapalı ekonomik modelde ekme parasına yaşayan köylü yeni ekonomik değişimlere ayak uyduramamaya başlamıştır. Geleneksel usullerle yürütülen tarım; hava koşullarına, salgın hastalıklara, hayvan ölümlerine ve kıtlık dönemlerine karşı dirençsiz bir haldeydi. Dolayısıyla bu gibi durumlarda köylü değil üretim yapmak kendi ihtiyacını bile karşılamada yetersiz kalıyordu. Bu yüzden köylünün borçlanmaktan başka çaresi olmuyordu.

Sermayesi olmayan çiftçi iki şekilde kredi tedarik etmekteydi. Teşkilatlanmamış (özel) kredi piyasasından yani sarraflardan ve tefecilerden %20 ile %900'lere varan faiz oranında borçlanan köylü böyle bir oran karşısında borcunu ödeyemiyor üstelik borcu karşılığında sahip olduğu malları da elden gidiyordu. Osmanlı Devleti, bu zirai krizin şiddetini azaltmak için Tanzimat devrinden itibaren çeşitli reform teşebbüslerinde bulundu. Fakat bu girişimler küçük çaplı yardımlar olarak kaldı ve resmi zirai kredi formuna dönüşemedi. 19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nde köylüye yardım için girişilen tecrübeler ilk defa Mithat Paşa tarafından gerçekleştirildi. Mithat Paşa, Niş'te vali olduğu sırada Bulgar Meselesi gündemdedi. Milliyetçilik akımının ve özellikle Rusların etkisiyle ayaklanmaya başlayan Bulgarları Osmanlı sınırlarında tutabilmek ve bu bölgede bulunan tüm ahaliyi tefecilerin elinden kurtarmak için 1863 yılında Memleket Sandıklarını kurmuştur. Memleket Sandıkları ile Türk tarihinde

teşkilatlanmış (resmi) kredi usulü başlamış olacaktır. Ayrıca bu sandıklar milli bankacılığın esası sayılacak ve ilk Türk kooperatifi örneğini de temsil edecektir. Memleket Sandıkları, Türk tarihinde bu yönüyle ayrı bir yer edinmiştir. Konuya ilişkin çeşitli kaynaklarda Memleket Sandıklarının Mithat Paşa'nın orijinal fikri olduğu ve 1863 yılında kurulduğu yazılır. Bizim çalışmamızda ise bu duruma dair arşiv belgelerine dayanarak çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Öncelikle tüm başvuru eserlerinde Memleket Sandıklarının modern kredi kooperatiflerinin temsili olarak görülen Raiffeisen Kooperatifleriyle karşılaştırıldığı ve farklı yönlerinden çıkılarak sandıkların orijinal olduğu fikri savunulur. Fakat Mithat Paşa, bizzat kendi yazdığı Emniyet Sandığı Nizamnamesinde “Avrupa’da görüldüğü üzere bizde de böyle olması gereklidir” ifadelerini kullanır. Dolayısıyla Mithat Paşa'nın Avrupa’da başlayan yardımlaşma usullerinden olan kooperatif usulüne yabancı olmadığını söyleyebiliriz. Osmanlı Devleti’nde “sandık” sisteminin ise Mithat Paşa’dan çok önceleri hatta Selçuklu devrinde kullanıldığı bilinmektedir. Bir kasa işlevi gören bu sandıklarda imece usulü para toplanarak ihtiyacı olan kişilere yardım edilir ve kasanın kurulduğu kazanın cami, yol, köprü, okul gibi inşası bu sandıklardan karşılanırdı. Üstelik arşiv belgelerinden görüldüğü üzere 1863 öncesinde bizzat “Memleket Sandıkları” ismini taşıyan borçlanma veya para verme usulleri bulunmaktadır. Yine genel bir kaniya göre Memleket Sandıklarının kurulduğu tarih 1863’tür. Dolayısıyla Türk zirai kredi kuruluş tarihi, ilk Türk Kooperatifinin kuruluşu ile Ziraat Bankasının kuruluş tarihinin 1863 yılında başladığı kabul edilir.³⁷³ Fakat sandıkların kurulduğu tarihe dair net bir belge bulunmamaktadır. Mithat Paşa'nın oğlu tarafından kaleme alınan anılarda, Mithat Paşa'nın Niş’e vali olarak atandığı 1861 yılında köylüyü murabahadan kurtaracak bir sistem kurma hayalinde olduğunu biliyoruz. Memleket Sandıklarına dair ilk nizamnamenin, yine Mithat Paşa tarafından yayın hayatına geçirilen Tuna gazetesinin Hicri 1281 (Miladi 1865) tarihli altıncı sayısına dayanması bize netlik sağlamamaktadır. Net olan tek tarih 19 Temmuz 1867’ye ait Mithat Paşa'nın hükümete sunduğu Memleket Sandıkları Nizamnamesidir. Bu tarihle birlikte teşkilatlanmış (resmi) kredi usulünün başladığını söyleyebiliriz.

Çalışmamızda varılan bir diğer sonuca göre, Memleket Sandıklarının Mithat Paşa'nın “orijinal” fikri olduğu kanısı bizzat Mithat Paşa tarafından çürütülmektedir. Bu Mithat Paşa'nın Memleket Sandıklarının kuruluşunda ve gelişiminde etkisi yok demek değildir. Aksine Mithat Paşa, Avrupa’da gördüğü bu usulleri kendi fikirleriyle ve farklı usullerle hayata geçirmiştir. Bu çalışmada genel bir kanı olarak görülen fakat dayanağı olmayan fikirler, arşivlere dayanarak düzeltilmeye çalışılmıştır. Mithat Paşa'nın orijinal fikri olmasa da bu sandıklar, Türk kredi

³⁷³ **Ziraat Bankası Sürdürülebilirlik Raporu**, 2013. Bu raporda Memleket Sandıklarının kuruluş tarihi 20 Kasım 1863 olarak verilmiştir. Fakat bu tarihi taşıyan bir belgeye ulaşılamamıştır.

tarihinin, kooperatifinin ve milli bankacılığın kökenlerini oluşturur. Avrupa’da gördüğü ve takip ettiği usulden etkilenen Mithat Paşa, Memleket Sandıkları sermayesini yine Türklerde öteden beri var olan imece usulüyle sağlar. Bu sayede ekonomiye ve ekonomide halk örgütlenmesine önem verir, çağdaş bir yaklaşımla, demokratik bir ortamda yenilik yapmaya çalışır.³⁷⁴

Memleket Sandıklarının kurulmasıyla %900'lere varan faiz oranı aylık %1 gibi sembolik bir rakama düşer. Bu durumdan murabahacılar rahatsız olur ve Mithat Paşa aleyhine kampanyalar başlatılır. Mithat Paşa ise eşi benzeri görülmemiş yeniliklere imza atmaya devam eder. Memleket Sandıklarının kurulma amacının köylülere yüksek faiz oranlarıyla kredi veren tefecilerin elinden kurtarmak ve Bulgar Meselesine farklı bir yönden bakmak olduğunu belirtmiştik. İlk olarak günümüzde Sırbistan sınırlarında yer alan ve o dönemlerde daha çok Bulgarların yaşadığı Pirot şehrinde kurulan Memleket Sandıklarında Hristiyan ve Müslüman ayrımı yapılmamış, sandıkların yönetiminde ve kredi verme usulünde eşitlik gözetilmiştir. Bu sayede Müslüman-gayrimüslim ikiliğine çare bulmasından ötürü Mithat Paşa yine zekasını ön plana koymaktadır. Memleket Sandıklarının işleyişi 1867 tarihli nizamnamesinde belirtilmişse de bazı maddelerinin açık olmamasından ötürü suistimaller yaşanmaya başlamıştır. Örneğin bir kişiye ne kadar borç verileceği gibi hususlar ile sandıklarda görevli olan kişilere dair bilgilerin az olması paraların nüfuzlu kişilerin eline geçmesine sebebiyet vermiştir. Memleket Sandıkları sermayesinin imece toplanmasının ve ihtiyaç sahiplerine dağıtılmasının ardından kalan para ile bulunduğu köyün ihtiyaç duyduğu kamu hizmetlerinin karşılanması gerekmektedir. Fakat bu paralar yine usulsüz bir şekilde ayanların, tefecilerin eline geçmeye başlamış, köylüler borcunu ödeyemeyince mütegalibe takımının kölesi durumuna düşmüştür. Bu etkenler haricinde Memleket Sandıklarının bozulmasında en etkili olan sebebin 93 Harbi olduğu görülür. Sandıkların örgütlenmesi daha fazla Balkan coğrafyasında görülür. Bunun görünen sebebinin çiftçinin murabahacıların yüksek faizlerden kurtarmak olduğunu belirtmiştik. Fakat sandıkların kurulmasının arkasındaki gizli amaç Balkanlarda görülen isyan hareketlerini bastırmaktır. Çünkü buralarda yaşayan gayrimüslim halk, Müslümanların sahip olduğu çeşitli haklardan yararlanamadığını düşünüyor dahası yönetime katılmak istiyordu. Tanzimatla birlikte kazalarda kurulan meclislerde gayrimüslimlere de yer verilmiş, 1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslimlerin hakları çoğaltılmaya çalışılmıştır. Ancak gayrimüslimler bu hakları yeterli bulmamış ve

³⁷⁴ Bülent Ecevit, **Mithat Paşa ve Türk Ekonomisinin Tarihsel Süreci**, Demokratik Sol Parti Yayınları, Ankara 1993, s. 66.

Rusların da kışkırtmasıyla bağımsızlık isteklerini sürdürmüşlerdir. İşte bu sebeple muhtaç gayrimüslim halkın da yararlanabilmesi için Mithat Paşa eşitlik sistemine dayanan Memleket Sandıklarının kurmuştur. Konuyla ilgili kaynak eserlerde Mithat Paşa'nın sandıkları bu maksatla kurduğu yönüne çok fazla değinilmez. Bu tezde Mithat Paşa'nın Memleket Sandıklarının kurma amacının tımar sisteminin bozulmasıyla zenginleşen murabahaların ve ayanların borcu altında ezilen çiftçileri kurtarmak ve Balkanlarda yaşayan gayrimüslimleri Osmanlı'dan ayrılmamalarını sağlamak olduğu savunulmuştur. Genel manası ile Memleket ve Menafi Sandıklarına dair net çözümler yapmak olanak dışıdır. Çünkü çoğu veriler bu topraklarda sonradan bağımsız devletlerin oluşmasıyla birlikte çıkmaza girmiştir.³⁷⁵ Geçmişte belgelere önem verilmemesi ve yeterince korunamaması da bu sebeplerden birisidir. Balkanlarda kurulan sandıklara dair belgeler derin bir araştırma sonrasında bulunabilir. Fakat bu çalışma Osmanlıca'nın yanı sıra Bulgarca ve Sırpça bilmeyi de gerektirir. Öte yandan Balkan haricindeki yörelerde oluşturulan sandıklara ilişkin belgelerin saptanması daha imkansızdır. Yine bugün var olan Osmanlı belgelerinin ışığında 1888 öncesine ait sandık sayısı, sandıkların sermayesi ve personel bilgileri bulunabilmiştir. Bu tezde ulaşılabilen Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinden bu bilgiler gösterilmeye çalışılmıştır.

Memleket Sandıkları yukarıda belirtilen sebeplerle bozulmaya başlaması üzerine 1883 yılında Menafi Sandıklarına dönüştürülür. Menafi Sandıklarının sermaye elde etme şekli aşar vergisi üzerinden temin edilir. Memleket Sandıklarının bozulmasına sebep olan haller iyileştirilmeye çalışılır. Fakat 20 yıl süren Memleket Sandıklarının aksine Menafi Sandıkları varlığını yalnızca 5 yıla sığdırır. Çünkü Menafi Sandıklarında sermaye elde etme şekli okuma yazma bilmeyen halka oldukça karışık gelir. Üstelik dünya ekonomisi artık farklı bir yöne doğru gitmektedir. Avrupa'da görülen bankacılık sistemine artık Osmanlı Devleti devam eden savaflara finans sağlayamadığı için girmek zorundadır. İlk olarak 1853 ve 1856 yılında gerçekleşen Kırım Savaşı'nda İngiltere'ye borçlanan Osmanlı Devleti artık dış borçlar ve iç borçlardan dolayı yabancı sermayeye bağlı hale dönüşecektir. Bundan ötürü, İngiliz ve Fransız menşeli yabancı sermayeli bankalar Osmanlı Devleti'nde sırayla açılmaya başlamıştır. Lakin başlangıçta yabancı sermayeyi sorun etmeyen Osmanlı Devleti değişen siyasi ve ekonomik konjonktür neticesinde, devlet maliyesinin iflası sonrasında, yerli sermayenin kurtuluş çaresi olduğu fikriyle hareket edecektir. Osmanlı Devleti'nde ilk defa bir devlet adamı Kamil Paşa bu yönde bir banka kurulması gerektiğini söyleyecektir. Hatta bir nizamname dahi hazırlayacak 1888 yılında Ziraat Bankasının kurulmasına öncülük edecektir. Menafi Sandıkları kaldırılarak

³⁷⁵ Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C:3, s. 771.

sermayesi Ziraat Bankasına nakledilecektir. Bu noktada Şu durumu belirtmek gerekir: Ziraat Bankası 1888 yılında Mithat Paşa'nın 6l6m6nden 4 yıl sonra kurulmuştur. Bu y6zden Yusuf Hikmet Bayur'a g6re bankanın kurulunu yalnızca Mithat Paşa'ya atfetmek Kamil Paşa'ya haksızlıktır. Fakat banka sermayesini ve sahip olduğu t6m mevcudiyetini Menafi Sandıkları ve hatta sonradan yine Mithat Paşa tarafından kurulan Emniyet Sandıkları sermayesinden almıştır. Dolayısıyla Ziraat Bankasının kurucusu Mithat Paşa'dır demek yanlış bir 6nerme sayılmaz.

Bankanın kurulduğu 1888 yılından 1908 yılına kadar ge6en ilk 20 yıllık s6recinde 6eŐitli belgeler 6zerinden sermayesinin s6rekli olarak arttığı ve 6ift6ilere b6y6k oranda kredi sağladığı g6r6l6r. 1908'den Birinci D6nya Savaşı'nın başlangıcına değin ge6en 6 yıllık s6re6te ise Ziraat Bankası gelişimini s6rd6rmeye devam etmiş, ek nizamnamelerle iŐleyiŐinde deĐiŐikliklere başvurmuştur. Bu d6nemde Ziraat Bankasına en b6y6k darbe Balkan Savaşlarından gelmiştir. Tıpkı 93 Harbinde g6r6ld6Đu gibi sandıkların yoğun olarak yapılandığı bu b6lgenin Balkan SavaŐlarıyla neredeyse tamamen elden 6ıkması sonucunda sandık sayılarında azalma g6r6l6r. 6stelik Şimdi savaş sonrası elden 6ıkan topraklardan kalan sandık bor6larının tahsilatı ve mahkemelerinin takibi g66leŐir. Geri kalan topraklarda ise sandık g6revlilerinin zimmetine para ge6irmesi ve usule uygun olmayan Şekilde kredi dağıtımı, bankanın kurulma amacından sapmasına sebep olmuştur. Banka yalnızca 6ift6ilere kredi verme amacını taŐırken paralar daha 6ok usuls6z Şekilde n6fuzlu kimselerin eline ge6meye devam etmiştir.

1908 Devrimi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidara gelmesini, milli iktisat g6r6Ő6n6n yerleŐmesine zemin hazırlamıştır. Bu g6r6Őle milli banka kurma gayesinde olan Osmanlı H6k6meti artık yabancı sermayeli bankalardan rahatsızlığını dile getirecek ve milli sermayeli banka kurmaya 6alıŐacaktır. Birinci D6nya Savaşı boyunca milli iktisat politikasını s6rd6ren Osmanlı H6k6meti, devlet bankası niteliğinde olan ve sermayesi İtilaf Devletleri'nin elinde olan Osmanlı Bankası'nın yerine İtibar-ı Milli Bankasını kuracaktır. Ayrıca bu kapsamda Ziraat Bankasının yetkileri yeni bir nizamname ve kanunla geniŐletilecektir. Artık Osmanlı H6k6meti, Osmanlı Bankasının yetkilerini ve sahip olduğu imtiyazları Ziraat Bankasına devretmeye 6alıŐacaktır. Bu hususta başarılı bir Şekilde ilerlese de savaştan dolayı Ziraat Bankası Şubeleri teker teker kapanmaya baŐlayacaktır. Dolayısıyla y6r6t6len politikanın ve yeni kanunların baŐarmayı planladığı hedefler ger6ekleŐmeyecektir.

6zetle, 1863 ve 1918 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde yaşanan siyasi, sosyal ve idari olaylar Memleket Sandıklarının kurulmasında ve Ziraat Bankasına d6n6Őmesiyle yakından ilgilidir. Osmanlı Devleti'nin temel toprak rejiminin bozulmasıyla m6ltezimler, ayanlar ve murabahacılar zor durumda olan 6ift6ileri bor6 y6k6ne sokarak daha da zenginleŐmiŐtir. Bu

duruma dur diyen Mithat Paşa 1863 yılında Memleket Sandıklarını kurmuştur. Sandıklar özellikle sermaye eksikliğinden ve 93 Harbinden dolayı işleyememiş, 1883 yılında Menafi Sandıklarına dönüştürülmüştür. Menafi Sandıkları da sermaye eksikliğinden ve suistimallerden dolayı 1888 yılında Ziraat Bankasına dönüştürülmüştür. Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşının sonuna değin çiftçilere birçok desteği olan sandıklar ve banka; sandık görevlilerinin, çiftçilerin, savaşların, bazen bizzat devletin zor durumda kalmasından dolayı sermayesini kurulma amacının dışındaki durumlar için kullanmıştır. Bu durum çiftçinin ve ziraatın vaziyetinin iyileşmesini şüphesiz engellemiştir.

EKLER

Ek 1: Memleket Sandıkları, Emniyet Sandıkları ve Ziraat Bankası'nın kurucusu Mithat Paşa (1822-1884)³⁷⁶

³⁷⁶ Namık İsmail, Mithat Paşa, Ziraat Bankası Resim Koleksiyonu, 1928.

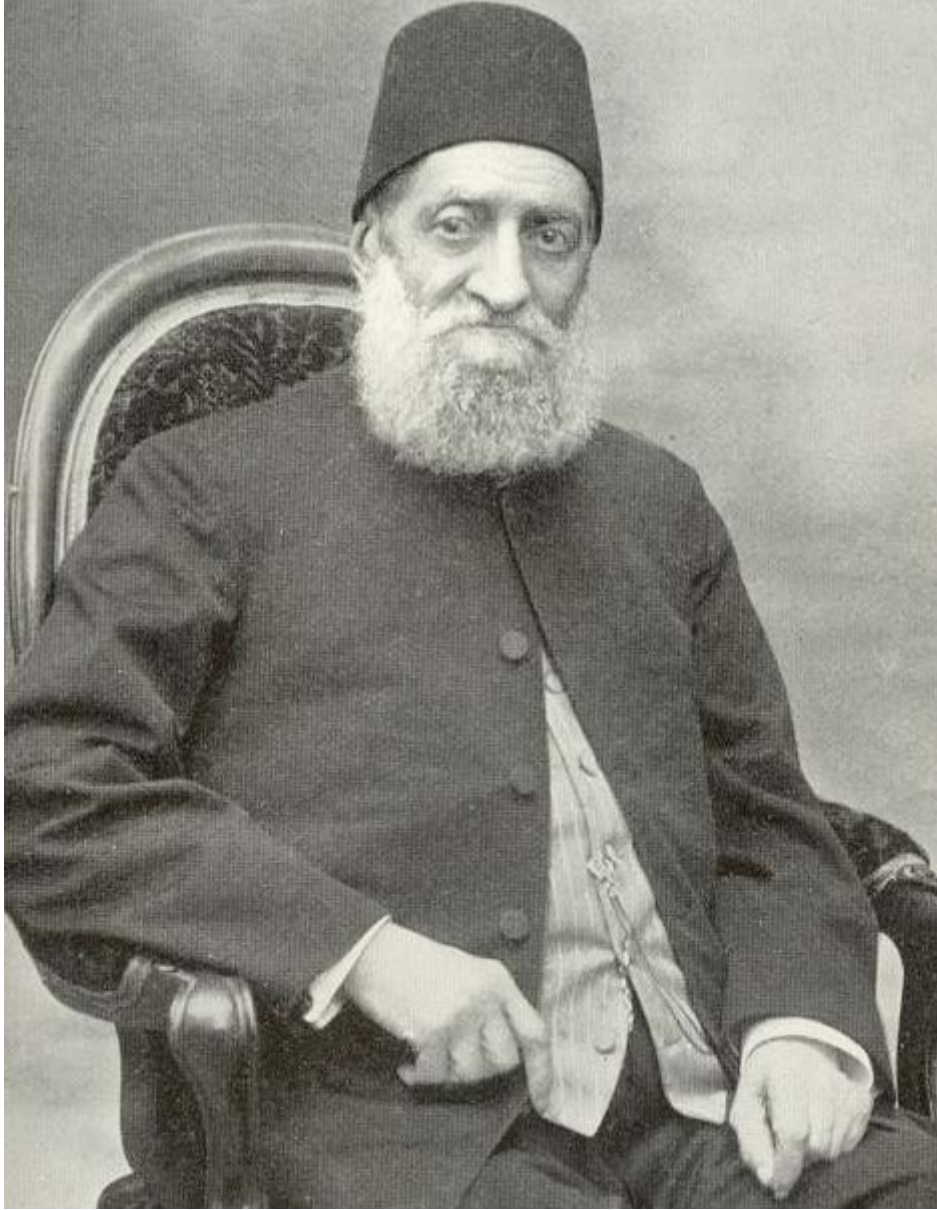
Ek 2: Mithat Paşa'nın yoksul halkı tefecinin elinden kurtarışını temsil eden tablo ³⁷⁷

³⁷⁷ Anonim, Ziraat Bankası Resim Koleksiyonu. Resimde Namık Kemal'in tefecileri yılanla benzetmesine bir gönderme yer almaktadır.

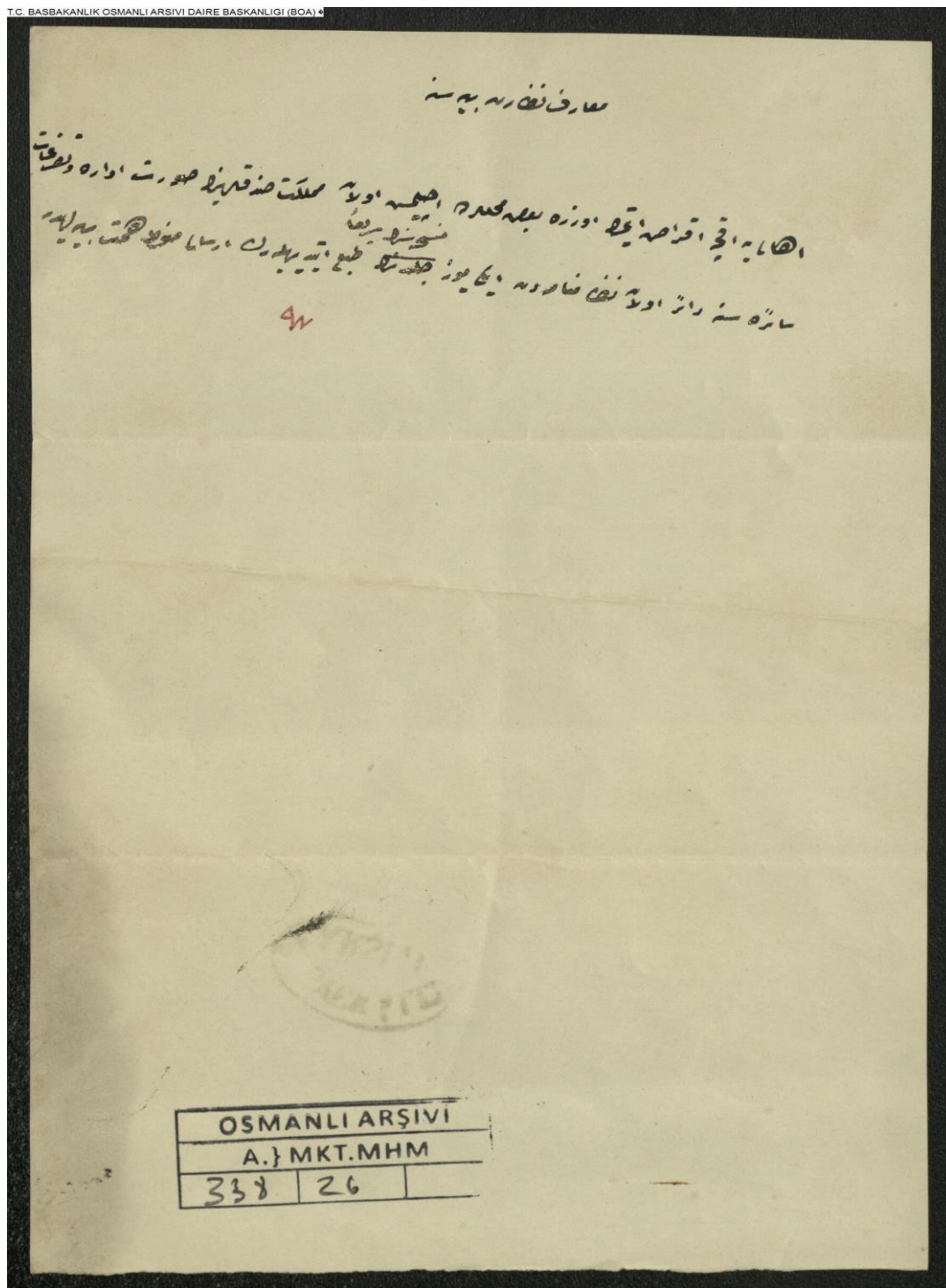
Ek 3: Memleket Sandıklarının bir replikası, Ziraat Bankası Müzesi'nde yer almaktadır.

Ek 4: Mehmet Kamil Paşa (1833-1913)³⁷⁸

³⁷⁸ Hikmet Bayur'a göre Mithat Paşa'nın yanı sıra, Ziraat Bankası'nın Nizamnamesini hazırlayarak kurulmasına öncülük eden isimlerden diğeri Kamil Paşa'dır. İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devleti'nde Son Sadrazamlar**, Cüz: 5-9, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 1345.; Bayur, a.g.m., s. 63-112.

Ek 5: "Halka borç para verilmek için açılmış olan memleket sandıklarının idaresine dair nizamnamenin bastırılması"³⁷⁹

A.}MKT.MHM.00338.00026.001

³⁷⁹ BOA, A.}MKT.MHM, 338/26.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Baş Vekalet Arşivi (Başbakanlık Arşivi)

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Tasnifi Dahiliye Evrakı (C.DH)

C.DH, 60/2986

Cevdet Tasnifi İktisat Evrakı (C.İKTS)

C.İKTS, 35/1718, 36/1759

Dahiliye Nezareti Tasnifi İdare (DH.İD)

DH.İD, 27/3

Dahiliye Nezareti Tasnifi İdare-i Umumiye Ekleri (DH.İ.UM.EK)

DH.İ.UM.EK, 7/63, 10/92, 11/107, 28/64, 29/22

Dahiliye Nezareti Tasnifi Mektubi Kalemî (DH.MKT)

DH.MKT, 1175/89, 1372/40, 1379/43, 1501/76, 1575/1, 1620/70, 1936/12

Dahiliye Nezareti Tasnifi Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUİ)

DH.MUİ, 1/15, 1/17, 41/13

Dahiliye Nezareti Tasnifi Mütenevvia (DH.MTV)

DH.MTV, 16/90, 18/31, 20/3, 20/4, 20/6, 21/2, 21/15, 21/44, 21/54, 21/68, 41/1

Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Belgeleri (DH.HMŞ)

DH.HMŞ, 10/62, 12/20

Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Komisyonu Defterleri (DH.SAİD.d)

DH.SAİD.d, 173/361

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî (DH.ŞRF)

DH.ŞRF, 40/89.

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî (HR.MKT)

HR.MKT, 6/29, 185/52, 725/67

İrade Tasnifi Meclis-i Mahsus (İ.MMS)

İ.MMS, 98/4130

İrade Tasnifi Mesail-i Mühimme Evrakı (İ.MSM)

İ.MSM, 51/1307

İrade Tasnifi Meclis-i Vala Evrakı (İ.MVL)

İ.MVL, 582/26129

İrade Tasnifi Eyalet-i Mümtaze Girid (İ.MTZ.GR)

İ.MTZ.GR, 14/446

İrade Tasnifi Şura-yı Devlet (İ.ŞD)

İ.ŞD, 3/134

İrade Tasnifi Ticaret ve Ziraat (İ.TZT)

İ.TZT, 1/38

Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (MF.MKT)

MF.MKT, 84/80, 86/86, 91/19

Meclis-i Vala Tasnifi (MLV)

MVL, 630/20, 782/2, 787/62, 787/81, 800/61, 1016/41, 1016/60, 1054/12, 1068/14

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)

MV, 25/11, 25/65, 31/70

Sadaret Amedi Kalemî Evrakı (A.AMD)

A.AMD, 3/43

Sadaret Mektubi Kalemî Evrakı (A.MKT)

A.MKT, 101/70, 102/3

Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM)

A.MKT.MHM, 338/26, 353/3, 354/49, 395/88, 398/78, 428/69, 437/12, 493/17, 495/4, 495/20,

Sadaret Mektubi Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM)

A.MKT.UM, 498/2, 514/96

Şura-yı Devlet Tasnifi (ŞD)

ŞD, 1175/23, 1332/25, 1377/5, 1503/29, 1504/32, 1638/15, 1640/3, 1701/9, 1702/16, 1782/6, 1782/11, 1825/49, 1825/55, 1826/16, 1906/2, 1996/18, 2003/15, 2005/19, 2081/17, 2085/38, 2085/41, 2115/6, 2212/26, 2212/29, 2212/54, 2270/21, 2339/15, 2379/32, 2408/32

Yabancı Arşiv Makedonya Arşivi (YB.021)

YB.021, 68/295

Yabancı Arşiv Bulgaristan Arşivi (YB.04)

YB.04, 8/19

Yıldız Tasnifi Resmi Maruzat (Y.A.RES)

Y.A.RES, 33/09

Yıldız Tasnifi Kamil Paşa Evrakı (Y.EE.KP)

Y.EE.KP, 2/187

Taşra Evrakı Halep Vilayeti (TŞR.HL)

TŞR.HL, 5/157

Devlet Salnamesi

TBMM Arşivi

Resmi Yayınlar

Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu

Düstur

Ziraat Bankası Kültür Yayınları

Ziraat Bankası Resim Koleksiyonu

Ziraat Bankası Sürdürülebilirlik Raporu

Sürelî Yayınlar

Dergiler

Bakırköy Halkevi Dergisi

Belleten

Karınca Kooperatif Postası

Kooperatif Dünyası

Ansiklopedi ve Sözlükler

ALOVA, Erdal, **Latince Türkçe Sözlük**, Sosyal Yayınları, İstanbul 2013.

DEVELLİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2000.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C: 1-6, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

Araştırma-İnceleme

Kitaplar

ACUN, Niyazi, Ziraat Tarihimize Bir Bakış, Toprak Mahsulleri Ofisi ve Kuruluş Gayeleri, Sinan Matbaası, İstanbul 1947.

The Agricultural Cooperatives and the Agricultural Bank of Bulgaria, National Printing Office, Sofya 1924.

AKSOY, Suat, 100 Soruda Türkiye'de Toprak Meselesi, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1971.

AKYILDIZ, Ali, Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası: Kâğıt Para ve Sosyo-ekonomik Etkileri, Eren Yayıncılık, İstanbul 1996.

Ali Haydar Midhat, Midhat Paşa (Siyasi Hayatı-Hizmetleri-Son Anları), Hilal Matbaası, İstanbul 1909.

-----, Hatıralarım (1872-1946), Mithat Akçin Yay., İstanbul 1946.

ARTUN, Tuncay, İşlevi, Gelişimi, Özellikleri ve Sorunlarıyla Türkiye'de Bankacılık, Tekin Yayınevi, İstanbul 1980.

ATALAY, Ahmet, Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Konya'da Kurulan Milli Şirketler ve Milli Bankalar, Çizgi Kitabevi, Konya 2011.

ATASAGÜN, Yusuf Saim, Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939, Kenan Basımevi, İstanbul 1939.

-----, Türkiye'de Ziraî Kredi Kooperatifleri 1929-1939, Kenan Basımevi, İstanbul 1940.

-----, Türkiye'de Ziraî Borçlanma ve Ziraî Kredi Politikası, Kenan Basımevi, İstanbul 1943.

BAYKAL, Bekir Sıtkı, Mithat Paşa Siyasi ve İdari Şahsiyeti (T.C. Ziraat Bankası 100. Kuruluş Yılı Armağanı), Kırıl Matbaası, 1964.

BERKES, Niyazi, 100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi, Gerçek Yayınevi, C:1, İstanbul, 1976.

BERKES, Niyazi, 100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi, Gerçek Yayınevi, C:2, İstanbul, 1975.

BORATAV, Korkut, Türkiye'de İktisat Tarihi 1908-2015, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015.

CAN, Ayşegül, Türkiye'de Milli Bankacılığın Doğuşu 1908-1918, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2022.

ÇELİK, Mehmet, Balkanlar'da Tanzimat: Mithat Paşa'nın Tuna Vilayeti Valiliği 1864-1868, Libra Kitapçılık ve Yay., İstanbul 2010.

DERBİL, Süheyp Nizami, Kooperatifler, MEB Yay., Ankara 1945.

DU VELAY, A., Essai sur L'histoire Financière de la Turquie: depuis le règne du Sultan Mahmoud II jusqu'a nos jours, Paris 1903.

-----, Türkiye Maliye Tarihi, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı, Ankara 1978.

DUTEMPLE, Edmond, En Turquie D'asie: Notes De Voyage En Anatolie ..., Paris 1883.

CUINET, Vital, La Turquie D'asie: Géographie Administrative, Statistique Descriptive Et Raisonnée De Chaque Province De L'asie Mineur, Paris 1891.

Cumhuriyetimizin 50. Yılında T.C. Ziraat Bankası, Ankara 1973.

ECEVİT, Bülent, Mithat Paşa ve Türk Ekonomisinin Tarihsel Süreci, Demokratik Sol Parti Yayınları, Ankara 1993.

ENGELHARDT, Eduard Philippe, Türkiye ve Tanzimat (“Devlet-i Osmaniye’nin Tarih-i Islahatı 1826’dan 1882’ye), çev: Salih Akın, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

ERGÜÇ, Arslan, Mithat Paşa, Şahap Kitabevi, Konya 1959.

FENMEN, Refik, Mithat Paşa’nın İktisadî İcraatı, İdeal Matbaası, Ankara 1942.

FINDIKOĞLU, Z. Fahri, Türkiye’de Kooperatifçilik-Tatbiki Sosyoloji Denemesi, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1953.

GİDE, Charles, Tarım Kooperatif Sosyeteleri, Çev. Alaettin Cemil Topçubaşı, Türk Kooperatifçilik Kurumu, Ankara 1936.

GÖKEER, Süleyman, Türk Kooperatifçilik Hareketi 1863-1973, Ankara 1975.

GÜRAN, Tevfik, 19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

-----, İktisat Tarihi, Der Yayınları, İstanbul 2007.

QUATAERT, Donald, Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908, çev: Nilay Özek Gündoğan, Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

Haz. Gündüz, Mustafa, Sultan 2. Abdülhamid’in Sadrazamı Küçük Mehmed Said Paşa’nın Hatıratı, C: I, Ketebe Yayınları, İstanbul 2019.

HAZAR, Nurettin, Tarım Kooperatiflerimizin Kooperatifçiliğimizdeki Yeri, T.C. Ziraat Bankası Kooperatifler Müdürlüğü Yay., Ankara 1967.

-----, T.C. Ziraat Bankası 1863-1983, Fon Matbaası, Ankara 1986.

HİLDRETH, Richard, “History of Banks”, Hilliard&Gray Company, Boston 1867.

İLERİ, Suphi Nuri, Kooperatifler, T.C. Maarif Vekilliği Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Talebe Neşriyat ve Yardım Bürosu Yay., İstanbul 1941.

İLOĞLU, Asım Süreyya, İsviçre’de Raiffeisen Sistemi Karşılıklı Kredi Sandıkları (Ziraî Kredi Kooperatifleri), T.C. Ziraat Bankası Matbaası, Ankara 1961.

-----, Memleketimizde Teşkilatlı Zirai Kredi, Ankara 1968.

İNALCIK, Halil-QUATAERT, Donald, An Economic and Social History of the Otoman Empire 1300-1914, Cambridge University Pres, Cambridge 1994.

KARAL, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856), C. V, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

-----, Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri (1861-1876), C: VII, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

-----, Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907), C: VIII, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

KAZGAN, Haydar, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Bankacılık Tarihi, Türkiye Bankalar Birliği Yay., İstanbul 1997.

-----, Galata Bankerleri, Elif Yayınevi, Ankara 2022.

KESSLER, Gerhard, Kooperatifçilik, Çev. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yay., İstanbul 1940.

KOÇ, Bekir, Osmanlı Modernleşmesi ve Midhat Paşa Tuna Vilayeti Meclisi ve Yeniden Yapılanma Çabaları, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.

Kooperatifin Önemi, haz. Ankara Ticaret Postası Gazetesi Kooperatifçilik Servisi, Şenyuva Matbaası, Ankara 1966.

KURDOĞLU, Faik, Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, Devlet Basımevi, İstanbul 1938.

MARDİN, Şerif, Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918), Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1962.

PAMUK, Şevket, Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913), Ankara 1984.

-----, Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999.

SENCER, Muzaffer, Osmanlı Toplum Yapısı, İstanbul 1969.

SEZEN, Tahir, Osmanlı Yer Adları, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2017.

ŞİMŞİR, Bilal N., Fransız Belgelerine Göre Midhat Paşa'nın Sonu (1878-1884), Ayyıldız Matbaası, Ankara 1970.

TARMAN, Tefik, Rayfayzen (Raiffeisen) Kooperatifleri, Devlet Matbaası, İstanbul 1937.

TOPRAK, Zafer, Türkiye'de "Milli İktisat" 1908-1918, Yurt Yayınları, Ankara 1982.

-----, Milli İktisat-Milli Burjuvazi (Türkiye'de Ekonomi ve Toplum 1908- 1950), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.

Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi, İstanbul 1938.

ULUTAN, Burhan, Bankacılığın Tekâmülü, Ankara 1957.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1967.

YAZGAN, Teoman, Türkiye'de Bankacılığın Gelişimi, Baylan Basım ve Ciltevi, Ankara 1969.

Ziraat Vekaleti, Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, İstanbul 1938.

Yüzyıllık Teşkilatlı Zirai Kredi, Ankara 1963.

Makaleler

AKGÜN, Seçil, "Midhat Paşa'nın Kurduğu Memleket Sandıkları: Ziraat Bankası'nın Kökeni", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri Bildiriler ve Tartışmalar*, Edirne, 8-10 Mayıs 1984, TTK Yay, Ankara 1986, s. 185-211.

BARCAN, Ömer Lütfi, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat*, MEB Yayınları, İstanbul 1999, s. 321-421.

-----, "Balkan Memleketlerinin Ziraî Reform Tecrübeleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 4, S. 4, İstanbul 1944, s. 455-554

"Bulgaristan'da Ziraî Kredi", *Türkiye Ziraat Bankası Mecmuası*, Türkiye Ziraat Bankası Anonim Şirketi Yay., S. 1, Ankara 1929, s. 10-19.

DEMİRTEPE, Nezih, "Doğumunun 131. Yılında Ülkemiz Kooperatifçiliğinin Öncüsü... Mithat Paşa ve Rusçuk", *Karınca Kooperatif Postası*, S. 797, Mayıs 2003, s. 28-31.

-----, "20 Kasım 1863-20 Kasım 2003 Türk Kooperatifçiliği ve T.C. Ziraat Bankası 140 Yaşında...", *Karınca Kooperatif Postası*, S. 803, Kasım 2003, s. 38.

-----, “Ülkemiz Kooperatifçiliğinin Kurucusu Mithat Paşa ve Suriye Valiliği (10 Aralık 1878-04 Ağustos 1880)”, *Karınca Kooperatif Postası*, S. 832, Nisan 2006, s. 28-32.

DOĞAN, Cabir, GÜNGÖR, Ferhat, “Midilli Memleket Sandıkları (Osmanlı Devleti Hakimiyetindeki Midilli Adası’nda Zirai Kredi Teşkilatı Kurma Konusunda İlk Teşebbüs)”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, C:14, Sayı: 53, 2015, s. 298-309.

ELDEM, Vedat, “Cihan Harbinin ve İstiklal Savaşının Ekonomik Sorunları”, Editör: Osman Okyar-H. Ünal Nalbantoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri. Metinler/Tartışmalar*, Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara 1975, s.373-408.

ERDAŞ, Sadık, “Modern Türk Bankacılık Tarihine Çevreden Bir Bakış: Anadolu’da Yerel Bankacılık”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C: 11, Sayı: 2, 2014, s. 7-44.

-----, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Aksaray ve Çevresinde Yerel Bankacılık Faaliyetleri ve Aksaray Halk İktisat Bankası Örneği”, *History Studies International Journal Of History*, C:10, Sayı:3, 2018, s. 31-51.

Mehmet Genç, “Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri”, *İstanbul University Journal of Sociology*, C:3, Sayı:1, İstanbul, 2012, s. 182-183.

GÜNGÖR, Ferhat, “Osmanlı Devleti’nde Faiz ve Tefeciliğe Karşı Zirai Kredi Teşkilatları”. *Turan-Sam*, 31, 2016, s. 87-94.

GÜRAN, Tefik, “Ziraî Politika ve Ziraatte Gelişmeler 1839-1876”, *150. Yılında Tanzimat, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay.*, S. 142, Ankara 1992, s. 219-233.

-----, “Ziraî Politika ve Ziraatta Gelişmeler 1839-1876”, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, Eren Yay., İstanbul 1998, s. 45-59.

-----, “Osmanlı Tarım Ekonomisi 1840-1910”, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, Eren Yay., İstanbul 1998, s. 63-127.

-----, “Ziraî Kredi Politikasının Gelişmesi, 1840-1910”, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, Eren Yay., İstanbul 1998, s. 131-159.

-----, “Tarım Politikası (1839-1913)”, *Osmanlı*, C. 3, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 305-311.

İLOĞLU, Asım Süreyya, “Türkiye’de Zirai Kredi ve T.C. Ziraat Bankası”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları Sayı: 15, 1964, s. 89-118.

KARAÇOV, İlya, “Bulgaristan’daki İlk Kooperatifçi Mithat Paşa”, Çev. Hüseyin Memişoğlu, *Karınca Kooperatif Postası*, S. 795, Mart 2003, s. 12-14.

KAYA, Emine, KADANALI, Esra, “Geçmişten Günümüze Lider Tarımsal Kredi Kuruluşu: T.C. Ziraat Bankası”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 19, 2020, s. 131-152.

KILIÇ, Selda, “1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 37, Ankara 2005, s. 99-111.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, “Tuna Vilayet Gazetesi”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 2, Ankara Ocak 1991, s. 141- 149.

KOÇ, Bekir, “Midhat Paşa’nın Niş ve Tuna Vilayetlerindeki Yenilikçi Valiliği”, *Kebikeç*, S. 18, Alp Matbaası, Ankara 2004, s. 407-415.

MUTLUCAK, Hayri, “Yakın Tarihimizde İlk Sosyal, İktisadi ve Teknik Kalkınma Planı”, *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, Sayı: XXIV, Eylül 1969, s. 21-30.

OKTAR, Suat-Arzu Varlı, “İttihat ve Terakki Döneminin Ulusal Bankası: Osmanlı İtibarı Milli Bankası”, *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, C: 25, Sayı: 2, s. 1-20.

ORTAYLI, İlber, “*Gospodarlık*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 14, TDV Yayınları, İstanbul 1996, s. 115-116

ÖKÇÜN, Gündüz, “1909–1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar”, Ed. Osman Okyar-H.Ünal Nalbantoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri. Metinler/Tartışmalar*, Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara 1975, s. 409–475.

QUATAERT, Donald, “Dilemma Of Development: The Agricultural Bank And Agricultural Reform In Ottoman Turkey, 1888-1908”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 6, No. 2, Cambridge 1975, s. 210-227.

SAKA, Remzi, “Mithat Paşa ve Kooperatifçilik”, *Kooperatif Dergisi*, Sayı: 38.

ŞAHİN, Harun, “Tarım Kredi Kooperatifleri Nasıl Kuruldu ve Gelişti”, *100. Yılda T.C. Ziraat Bankası Kooperatifçilik Çalışmaları 1863-1963*, T.C. Ziraat Bankası Kooperatifler Müdürlüğü Yay., Haz. Kooperatifler Müdürlüğü Yayın ve Araştırma Servisi, İstanbul 1964, s. 25-27.

TEKİNALP, Munis, “İttihat ve Terakki’nin İktisadi Faaliyeti”, *İktisadiyat Mecmuası*, II, 1917.

TEKDEMİR, Aziz, “Bulgaristan’da Ziraat Bankasının Kuruluşu ve Faaliyetleri”, *International Journal Of History*, C:10, Sayı:1, Şubat 2018, s. 269-291.

WILDBRANDT, Hans, Türkiye’de Zirai Kooperatif Teşkilatı, *Kooperatifçilik*, Sayı: 9, s.137-159.

YAZAN, Ömer, “Ziraat Bankası’nın İlk Yirmi Yılına Ait Bazı Kayıtların İncelenmesi”, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C:17, Sayı: 4, 2017, s. 221-237.

Bildiriler

BARCAN, Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğunda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri”, *II. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1937.

SELİMOĞLU, İsmail, “Osmanlı Devleti’nde Menâfi Sandıkları’nın Ortaya Çıkışı ve İşleyişi”, *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi (07-09 Nisan 1999) Bildiriler*, Yay. Haz. Alâaddin Aköz, Bayram Ürekli-Ruhi Özcan, Selçuk Üniversitesi Yay., Konya 2000, s. 683-685.

Tezler

AKBOLAT, Seyfullah, *Türkiye’de Kooperatiflerin Doğuşunda Devlet Etkisi ve Memleket Sandıkları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Kooperatifçilik Bilim Dalı, İstanbul 2012.

AKYILDIZ, Ali, *Osmanlı Merkez Bürokrasisinde Reform (1836-1856)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 1992.

ÇETİN, Menekşe, *Bankacılığın Tarihsel Gelişimi ve Ziraat Bankası Örneği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisat Anabilim Dalı, Van 2014.

DELİGÖZ, Orhan, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Ankara 2008.

GÜNGÖR, Ferhat, *Osmanlı Devleti Zirai Kredi Teşkilatları (1863-1888)*, Basılmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Isparta 2015.

İBRAHİMOV, Osman, *Tuna Vilâyet Gazetesi (1865-1866)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Ankara 2006.

KOCABAŞ, Özlem Yıldırım, *Türkiye’de Kooperatif Düşüncesinin Evrimi ve Tarımsal Kooperatifçilik*, Basılmış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 2002.

KOÇ, Bekir, *Midhat Paşa (1822-1844)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ) Anabilim Dalı, Ankara 2002.

KOŞ, Seyhan, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye Ziraat Odaları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Nevşehir, 2021.

KÜÇÜK, Bumin, *Ziraat Bankası Tarihi 1863-1938*, Basılmamış Doktora Tezi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ordu 2022.

SERDAROĞLU, Ü. Serdar, *Osmanlı Devleti’nde İlk Banka: Dersaadet Bankası ve Poliçe İşlemleri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2011.

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih: 28/05/2024

Tez Başlığı / Konusu: Memleket Sandıklarından Menafî Sandıklarına Ziraat Bankası (1863-1918)

Yukarıda başlığı / konusu gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş c) Ana bölümler d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 86 sayfalık kısmına ilişkin, 07/05/2024 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 8'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Tez Çalışması Orjinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Adı Soyadı:	Şeyma Çatak
Öğrenci No:	N20234194
Anabilim Dalı:	Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Programı:	Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Statüsü:	☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora

DANIŞMAN ONAYI:

Tarih: 28/05/2024

UYGUNDUR.

Prof. Dr. Mustafa YILMAZ

HACETTEPE UNIVERSITY
ATATURK INSTITUTE
THESIS/DISSERTATION ORIGINALITY REPORT

ATATURK'S PRINCIPLES AND HISTORY OF MODERN TURKEY TO THE DEPARTMENT
RESIDENCY

Date: 28/05/2024

Thesis Title / Topic: Ziraat Bank from Hometown Funds to Benefit Funds (1863-1918)

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options stated below on 07/05/2024 for the total of 86 pages including the a) Title Page b) Introduction, c) Main Chapters d) Conclusion sections of my thesis entitled as above, the similarity index of my thesis is 8%.

Filtering options applied:

1. Approval and Declaration sections excluded
2. Bibliography/Works Cited excluded
3. Quotes excluded
4. Match size up to 5 words excluded
- 5.

I declare that I have carefully read Hacettepe University Ataturk Institute for Obtaining and Using Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

Name Surname: Şeyma Çatak
Student No: N20234194
Department: Ataturk's Principles and History of Turkish Revolution
Program: Ataturk's Principles and History of Turkish Revolution
Status: Masters Ph.D. Integrated Ph.D.

ADVISOR APPROVAL

Date: 28/05/2024

APPROVED.

Prof. Dr. Mustafa YILMAZ

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih: 28/05/2024

Tez Başlığı / Konusu: Memleket Sandıklarından Menafi Sandıklarına Ziraat Bankası (1863-1918)

Yukarıda başlığı / konusu gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Adı Soyadı: Şeyma Çatak
Öğrenci Numarası: N20234194
Anabilim Dalı: Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi
Programı: Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi
Statüsü: Yüksek Lisans Doktora Bütünleşik Dr.

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Tarih: 28/05/2024

Prof. Dr. Mustafa YILMAZ

**HACETTEPE UNIVERSITY
ATATURK INSTITUTE
ETHICS BOARD WAIVER FORM FOR THESIS WORK**

HACETTEPE UNIVERSITY
ATATURK INSTITUTE
ATATURK'S PRINCIPLES AND HISTORY OF MODERN TURKEY TO THE DEPARTMENT
PRESIDENCY

Date: 28/05/2024

Thesis Title/Topic: Ziraat Bank from Hometown Funds to Benefit Funds (1863-1918)

My thesis work related to the title/topic above:

1. Does not perform experimentation on animals or people.
2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.).
3. Does not involve any interference of the body's integrity.
4. Is not based on observational and descriptive research (survey, measures/scales, data scanning, system-model development).

I declare, I have carefully read Hacettepe University's Ethics Regulations and the Commission's Guidelines, and in order to proceed with my thesis according to these regulations I do not have to get permission from the Ethics Board for anything; in any infringement of the regulations I accept all legal responsibility and I declare that all the information I have provided is true.

I respectfully submit this for approval.

Name Surname:	Şeyma Çatak
Student No:	N20234194
Department:	Ataturk's Principles and History of Turkish Revolution
Program:	Ataturk's Principles and History of Turkish Revolution
Status:	☒ Masters ☐ Ph.D. ☐ Integrated Ph.D.

ADVISER COMMENTS AND APPROVAL

Date: 28/05/2024

Prof. Dr. Mustafa YILMAZ

